

**T.C.
GAZ ÜN VERS TES
SOSYAL B L MLER ENST TÜSÜ
TAR H ANAB L M DALI
YEN ÇA TAR H B L M DALI**

**16. YÜZYILDA OSMANLI EKONOM S NDE P YASA'NIN
KAR ITI PAZAR**

YÜKSEK L SANS TEZ

**Hazırlayan
Hasan Fatih YILMAZ**

**Tez Danı manı
Doç. Dr. Altan ÇET N**

Ankara-2010

ONAY

Hasan Fatih YILMAZ tarafından hazırlanan "16. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisinde Piyasa'nın Karşıtı Pazar" başlıklı bu çalışma, 12.05.2010 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda (oybirliği/oyekluğu) ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Tarih Anabilim/Yeniçađ Bilim dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. F. K. Ö. A. Ö. [imza]
[Unvanı, Adı Soyadı], (Başkan)

Doç. Dr. A. H. G. [imza]
[Unvanı, Adı Soyadı]

Yrd. Doç. Dr. Sennur Şenel [imza]
[Unvanı, Adı Soyadı]

ÖNSÖZ

Lisans e itimimden itibaren dikkatimi çeken “zihniyet” konusunun, mühim bir mesele görünümüyle böyle bir çalı mayı gerçekte tirmemde temel amil oldu unu söylemeliyim. Özellikle bugünümüzün tarihini incelerken daha çok ekonomik meselelere odaklanmı bir toplum içerisinde Osmanlı toplumunun iktisat zihniyetine yönelmemde ise tarihçi fitratının etkisi inkar edilemeyecek bir ehemmiyete sahiptir. Tüm bu etkilerle Osmanlı toplumunu gelenek temelinde inceleyen ve açıklamaya çalı an bu tez konusu üzerine çalı maya ba ladım.

Bu çalı mayı gerçekte tirebilmemde ise emeklerini ifade etmekten kıvanç duydu um isimleri burada zikretmek ise benim için ayrıca bir bahtiyarlık olacaktır.

Yukarıda da bahsetmi oldu um zihniyet ve iktisat zihniyeti üzerine olan ilgimi besleyen de erli a abeyim Hasan Hüseyin ÖZ beyefendinin bu çalı ma üzerindeki katkıları asla inkar edilemez. Osmanlı toplumunun ait oldu u gelene in muhtevası itibariyle ne oldu u yönünde devam eden okumalarım; tartı malarıyla ve i aretleriyle bilgisini esirgemeyen ar ivci meslekta ım Abdullah Erdem TA ; felsefe boyutunda yaptı ı tarih sohbetleriyle birçok meselede kar ıla tı ım dü ümleri çözüme kavu turan bilgi hazinesi bir insan lhan DEM RTA ; literatür taramalarında ve zihniyete dair bilgi damlaları sunan edebiyat metinlerine ula mamda yo un gayret sarf eden Übeydullah KISACIK beyefendilere huzurlarınızda minnet ve ükran borcumu ödemek isterim.

Son olarak de erli hocam ve tez danı manım Doç. Dr. Altan ÇET N beyefendiyi; tıpkı lisans tezimde oldu u gibi, bu çalı ma sırasında da yolumu aydınlatan, bilhassa farklı ve derin çalı malara ula mamdaki nazik ve gayur emeklerinden ve bu çalı mayı ortaya koyabilmemde en büyük katkıyı sa lamı olmasından dolayı büyük bir minnetle zikretmek isterim.

Mart 2010

Ca alo lu

Ç NDEK LER

ÖNSÖZ.....	i
Ç NDEK LER.....	iii
KISALTMALAR.....	iv
TABLolar.....	v
G R	1
AMAÇ.....	1
SINIRLAMALAR.....	1
METODOLOJİK YAKLAŞIM.....	3

BİRİNCİ BÖLÜM

1. GELENEKSEL OSMANLI'YA NİTELİKLERİN UNSURLARI	13
1.1. NİTELİK UNSURLARI.....	13
1.2. MEKÂN UNSURLARI.....	34
1.3. BİLİM UNSURLARI.....	44

KİMLİK BÖLÜMÜ

2. KİMLİK YAPISI

2.1. ÜRETİM-TÜKETİM.....	55
2.2. TALEP.....	73
2.3. PAZAR.....	83

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. PİYASA'NIN KARARLI PAZAR HATA! Yer i areti tanımlanmamı .

SONUÇ.....	121
KAYNAKÇA.....	124
ÖZET.....	130
ABSTRACT.....	131

KISALTMALAR

<i>a.g.e.</i>	: Adı geçen eser
<i>a.g.m.</i>	: Adı geçen makale
<i>a.g.t.</i>	: Adı geçen tez
<i>a.md.</i>	: Aynı madde
<i>a.g.yy</i>	: Adı geçen yayın
<i>a.yzr.</i>	: Aynı yazar
AKADER	: Akademik Ara tırmalar Derne i
AÜDTCF	: Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Co rafya Fakültesi
BOA	: Ba bakanlık Osmanlı Ar ivi
CBÜ-SBE	: Celal Bayar Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü
C.	: Cilt
<i>çev.</i>	: Çeviren
<i>der.</i>	: Derleyen
DAGM	: Devlet Ar ivleri Genel Müdürlü ü
D A	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
<i>ed.</i>	: Editör
E-SOSDER	: Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi
<i>haz.</i>	: Hazırlayan
HÜ	: Hacettepe Üniversitesi
A	: amil İslam Ansiklopedisi
Ü	: stanbul Üniversitesi
KTMÜ	: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi
OTAM	: Osmanlı Tarihi Ara tırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
OTDTS	: Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlü ü
<i>s.</i>	: Sayfa
S.	: Sayı
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
SÜ	: Selçuk Üniversitesi
<i>Yay.</i>	: Yayınları
TÜDAV	: Türk Dünyası Ara tırmaları Vakfı
UÜ-FEF	: Uluda Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi

TABLolar

Tablo 1: 1520-1530 yılları arasında Osmanlı nüfusuna dair.	19
Tablo 2: İstanbul nüfusu ile ilgili (15-16. yüzyıl) yapılmış bazı tahminler.....	20
Tablo 3: 16. yüzyılın başındaki ve sonundaki tahrirlere göre bazı şehirlerin hâne nüfusundaki değişimleri.....	20
Tablo 4: Muhtelif tarihlerde yapılmış olan tahrirlere göre belli başlı Türkiye şehirlerinin "hâne" olarak nüfus sayıları.....	21
Tablo 5: Ankara Sancağı'nın tahmini nüfusu ve konar-göçer tekküllerin bu nüfus içerisindeki oranı.....	22
Tablo 6: Aynî Ali Risâlesi'nde verilmiş olan rakamlara göre XVI. Asrın sonlarına doğru muhtelif eyaletlerde tımarların dağınıklığı ve cebelûleriyle beraber tımarlı sipahi ordusunun mevcudu	69
Tablo 7: Bazı meyvelerin tazeliklerine göre belirlenen narhlar.....	102

GR

AMAÇ

Bu tez çalışması, Osmanlı ekonomisinde '*Piyasa'nın kar itı Pazar*' olgusunun sorgulanmasına atfen gerçekleştirilecektir. '*Piyasa'nın kar itı Pazar*' olgusunun Osmanlı ekonomik hayatında ne şekilde var olduğunu tespit etmek; Osmanlı ekonomisinin Avrupa devletlerinin ekonomileriyle mukayeseli olarak karşılaştırılmasında sağlam temellere dayanan bir kıyas-vâhidin üretilmesi yönünde olacaktır. Ayrıca bu mukayese kendi içerisinde yatay yani eş zamanlı bir boyuta sahiptir: Avrupa ekonomik gelişiminin genel anlamda '*Piyasa Ekonomisi*' ekseninde değerlendirilmesi esnasında Osmanlı ekonomisinin geçirdiği değişimin yönünü analiz etmek bu çalışmanın bütününe yayılmış bir gayettir.

Osmanlı ekonomisinde '*Piyasa'nın kar itı Pazar*'i irdelemekteki gaye; Osmanlı ekonomisinin incelenmesine dair bir metodun nasıl olabileceği ile alakalıdır. Bu çalışmanın sonucu itibarıyla amaçlanan, bir problematik ifade etmiyor gibi görünen bu meselenin bir problem olduğunu vurgusunu arttırmak ve hatta bu konuyu ilmi tartışma ortamına taşıyabilmektir.

Ayrıca konunun zaman ve mekân sınırlarına ve metoda ilişkin bazı izahatlarda bulunularak çalışmanın ne şekilde devam ettirileceğine dair bilgi verilecektir.

SINIRLAMALAR

Zaman Sınırlaması

Çalışmanın zaman çerçevesi 16. yüzyıl olarak tespit edilmiştir. Osmanlı devletinin piyasa ile olan ilişkilerinin, ancak bu dönem itibarıyla net bir şekilde gözler önüne serilebileceğine inanılmaktadır. Çünkü devlet; ait olduğu Osmanlı-Türk kimliği ve bulunduğu coğrafyanın kendisine verdiği

birikimleri derleyerek özgün bir yapıyı bu dönemde gerçekleştirmişti. Bir yapının; ürettiklerinden hareketle incelenebilmesi ise ancak onun en olgun şekilde çalıştığı bir dönem üzerinde gerçekleştirilebilir. Devletin faaliyetleri ile hedeflediklerinin gerçekleştirilmesi, reel alanda gerçekleştirilenlerin zihniyetin ortaya çıkardığı normlara olabildiğince paralel seyrettiği bir dönem, Osmanlı pratiğinin kendi kimliğiyle yapılacak izahında ve sorgulanmasında en uygun dönemdir. Böyle bir dönemin Osmanlı için var olan karışıklığı, kesin sınırlarla ayırmak mümkün olmamakla birlikte, 16. yüzyıldır.

Devlet 16. yüzyıla kadar kendisine ulaşan birikimi; zamanı ana ana zihni formlardan süzerek, gündelik hayatın ihtiyaçlarına cevap verebilecek müesseseler haline dönüştürmüştür. Bu zaman dilimindeki hemen her türlü düzenleme, kimliği aktardığı birikimlerin ortaya çıkarmış olduğu normlara dayanmaktadır. Bu düzenlemelere karşılık, yapının verdiği cevaplar yani realite; bu birikimlerin bakımından sınırlı ve önemli bir pratik alanıdır.

Mekân Sınırlaması

Osmanlı topraklarının hemen hiçbir bölümünde diğer yerlere de örnek teşkil edecek bir uygulamalar ve hayat standardizasyonu (tek-tiple mesî demek daha doğru bir ifade olabilir) yoktur. Müesseseler ve insanlar hayatlarını aynı ilkeler çerçevesinde devam ettirirken uygulamalar olabildiğince çeşitlidir. İlk olarak, sistem, sosyal, dini ve mesleki anlamda parçalı haldeydi. Kuruluştaki sistemi ve arkasındaki felsefe, idari ve toplumsal düzenekler bu çok parçalı yapıya uyacak şekilde geliştirilmemiştir.¹ Bu durum sınırlı bir mekân üzerinden tüm Osmanlı iktisâdî sistemine varmaya engel teşkil etmektedir. Olgular aynı olmakla birlikte olaylar birbirinden oldukça farklıdır. Bunda özellikle de salâhiyet'in temel *nass*'lerinin haricinde yeni

¹ Kemal H. Karpat, **Osmanlı Modernleşmesi: Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus**, çev. Akile Zorlu Durukan-Kaan Durukan, 1. Baskı, Ankara, İnce Kitapevi, Mayıs 2002, s.35

* "*Nass: Belirlemek, sınırlandırmak; yukarı kaldırmak; üst üste koymak; teşvik ve tahrik; müellifin kaleminden çıkan asıl ve metin; anlamı açık olan, ihtimalden uzak söz; son sınır; Kitap ve Sünnet.*" (Hamdi Döndüren, "Narh", İstanbul, Akit Yay., C.V, s.51)

nasslar olu turmama noktasındaki hassasiyeti² büyük rol oynamı tır. Tek-tiple tirilmek ve dura anla tırlmak istenmeyen toplum yapısı, aynı mekân içerisinde dahi çe itlili ini her zaman muhafaza etmi tir.³ Ayrıca '*Piyasa'nın kar ıtı Pazar*' için böyle bir sınırlama, olguların do ası itibariyle de mümkün görünmemektedir. Çünkü bu kavramlar dar bir bölgede cereyan eden ekonomiyi de il daha geni sınırlar içerisinde ortaya çıkan ekonomik yapıyı ifade eder. Burada bahsi geçen daha geni sınırlar Osmanlı yapısının kendine özgülü ünü bulanıklıkla tırmayan sınırlardır.

METODOLOJ K YAKLA IM

Osmanlı Devleti geleneksel dünyanın bir mensubu olması hasebiyle; kendinden önce var olan medeniyetlerin siyaset, kültür, ekonomi vs birikimlerinden faydalanarak, bunları da kendi usul ve üslubuyla terkip edip harmanlayarak kendi medeniyetini ortaya çıkarmı tır. Hükmetme ve idare etmedeki Osmanlı dehası yoluyla, içinde barındırdı ı çe itli unsurlar, birçok önemli yenilikleri de yanı ba larında getirerek kendi *farklı kimlikleri ve çe nileriyle* yeni bir sistemi vücuda getirmek üzere karı mı lardır.⁴ Bu karı ım biraz da '*gelene*k' ile alakalıdır.

Takip eden ba lıklarda '*gelene*k' ve '*modern*' hakkında bazı izahatta bulunulacak, böylece bu çalı mada neden modern iktisadın de il de gelene in bir zemin olarak kabul edilece i de anlatılmı olacaktır.

Osmanlı ekonomisini incelemek için kullanılacak metotlar, yapının ait oldu u zihin dünyasının, di er bir deyi le '*gelene*k'in karakterine uygun bir eilde üretilmelidir. Böyle bir üretim ise '*gelene*k'in olu um ve geli iminin sa lıklı bir eilde tespitine ba lıdır. Öyleyse yapılması gereken; '*gelene*k'i olu turan bilginin, üretildi i kaynaktan Osmanlı'ya ula arak uygulamalarda

² Burada kastedilen, yukarıdaki nass tanımına da uygun bir biçimde; zamanede olu turulan toplumsal müesseselerin tabula tırılmaması, de i kenli inin kaybettirilmemesidir.

³ Itzkowitz bu durumu u sözlerle anlatır: "*Mahalli artları Osmanlı yasa koyma tarzıyla bütünüle tirmek ve reaya'nın hukuki himayesini sa lamak suretiyle Osmanlılar kendi hükümlerlerinin kabulünü kolayla tırdılar.*"(Norman Itzkowitz, **Osmanlı mparatorlu u ve slâmî Gelene**k, çev. smet Özel, 4. Baskı, stanbul, üle Yay., Eylül 2008, s.75)

⁴ Norman Itzkowitz, a.g.e., s.69

nasıl prati e dönü türüldü ünün izah edilmesidir. Bu açıklamalar üç adımda gerçekleşirecektir: a-*Kadîm*'in bazı medeniyet havzalarında gelişimi, b- Medeniyet havzalarından gelen *kadîm* bilginin slam bilgisi ile yeniden kurgulanması, c- slam bilgisinin Osmanlı'da uygulamaya dönü türülmesi.⁵

Kadîm'in Bazı Medeniyet Havzalarında Gelişimi

Osmanlı'nın ve diğer geleneksel bazı yapıların da kullandığı ekli ile bu geleneğin en genel ismi *kadîm*'dir.⁶ Dünya var olalı beri insano lunun üretmi oldu u bilgi bir toplumdaki diğerine aktarılmı tır.⁷ Bu yaklaşımın açık bir örneği A İkpa azade'nin Tarihi'nde "Bâc-ı Pazar" bahsinde görülmektedir.⁸ Böyle bir eklede birikerek gelen bilgi her toplumda yeni bir kimlik kazanmı tır; ancak bu kimlik, diğer bir toplumun bu bilgiyi edinmesine mani olmamı tır.

Kadîm medeniyet havzaları Afro-Avrasya ana kıtasının uzun su yolları üzerinde kurulan ve bu bölgelerden çevreye yayılan Mezopotamya, Mısır, Hint, Çin ve Ege/Yunan medeniyet havzalarıdır. Nehir boylarında kurulan Mısır, Mezopotamya, Hint ve Çin medeniyetleri insano lunun varlık, bilgi ve diğer problemlerine dair felsefi problemlerle ilgili ilk dü ünçe ürünlerinin ve bu dü ünçe ürünlerinin sosyal, siyasi ve ekonomik düzen haline dönü me

⁵ Davuto lu'nun, makalesinde belirtti i a amaların buraya aktarılması; anlatılmak isteneni vermesi bakımından tercih edilmi tir. Davuto lu, "Kadim Bilginin slamlama" ekinde kullanımı olsa da; "slamlama" kavramı tartışmalı bir kullanım olmasından dolayı burada kullanılmamı tır. (Ahmet Davuto lu, "Medeniyetler Arası Etkileşim ve Osmanlı Sentezi", **Osmanlı Medeniyeti**, haz. Co kun Çakır, 2. Baskı, İstanbul, Klasik Yay., Ekim 2006, s.7)

⁶ "Kadîm oldur ki evvelini bilür kimesne olmaya." (Ahmed İm irgil, Ekrem Bu ra Ekinci, **Ahmed Cevdet Pa a ve Mecelle**, 1. Baskı, İstanbul, KTB Yay., Mart 2008, s.94)

⁷ İbn Haldun: "Tarih fenni (ilmi, discipline) kavimlerin ve milletlerin yekdi erine naklede geldikleri fenlerdendir." derken, özelde tarihin genel olarak da bilginin bir milletten diğer bir millete ve bir kavimden başka bir kavme aktarılmı olu una dikkat çekmektedir. (İbn Haldun, **Mukaddime**, çev. Süleyman Uluda , 5. Baskı, İstanbul, Dergah Yay., Aralık 2007, C.I, s.158)

⁸ A İkpa azade'nin anlattı ı ekliyle Germiyanlı birisinin pazardan bacadına dâir iddiasına, Osman Gazi "Tanrı mı buyurdu, yoksa be ler kendileri mi yaptı?" diye sormu adam ise; "Türedir hanım! Ezelden kalmı tır" diye cevap vermi tir.(A İkpa azade, **Tevarih-i Âl-i Osman**, haz. H. Nihal Atsız, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1992, s.25-26) Burada ezelden beridir devam edip gelen bir olayın bu kurulmakta olan yeni devletin bünyesine katılı ı, izah edilmeye çalışılan *kadîm* i leyi ine güzel bir örnektir ve Ahmet Cevdet Pa a'nın da Mecellesi'nde bahsetti i ve yukarıdaki "evvel" tabirine benzemektedir.

biçimlerinin ekillendi i havzalar olurken, Ege eksenli Yunan birikimi daha sonraki dönemlere etkide bulunan temel yazılı kaynakların olu turuldu u ve bu birikimlerin aktarıldı ı bir havza olarak önemli bir rol oynamı tır.⁹ Bu havzalarda üretilen medeniyetler yine bazı bölgelerde birbirleri ile etkile ime girmi ler ve böylelikle yeni yapılanmaların temellerini olu turmu lardır. Bu yapılanmalar daha çok küresel bir karaktere bürünmü ve farklı bilgi ve tecrübeleri bir araya getirmekle birlikte farklı toplulukları da bünyelerine katmı lardır. Hint, Orta Asya, ran, Mısır, Suriye, Mezopotamya ve Anadolu, bu küresel yapılanmaların kontrol altına aldı ı yerlerdir.

Kadîm Bilginin slam Bilgisi le Yeniden Kurgulanması

slam, hızlı bir ekilde yayılmaya ba lamasıyla birlikte kadîm gelene in yo unla mı oldu u alanlara ula arak ve bu birikimi kendi yapısına uygun hale dönü türerek yeni bir medeniyet halini almı tır. Esasında slam kendi içerisinde de bu etkile imi me rula tırıcı unsurlar barındırmaktadır.

Allah, Hz. Âdem'i yarattı ında ona bütün 'esmâ'yi* ö retmi tir.¹⁰ Bu inancın kendisini Osmanlı'da canlı bir ekilde devam ettirdi ine bir örnek vermek gerekirse Hoca Sadettin Efendi'nin u mısraları yeterli olabilir:

*“Çıkardı insanı yoktan varlı a, neyledi
Ki i kalbine bilgiyi arma an eyledi
Bilgilerin adını ö reterek insana
Ne ki varsa mutluluktan yakı tırdı ona”¹¹*

dris-i Bitlisî de Kanûn-ı ehin ahî'nin daha mukaddimesinde “Âdem'e bütün ulûm ve maârifî(isimleri) ö retti” ayetini zikrederek aynı noktaya i aret

⁹ Ahmet Davuto lu, a.g.m., s.7

* “*sim: Kelime çe itlerinin hepsini içine almakta olup "cevher ve araz türünden bütün nesne ve mânalar için konulmu lafız" diye tanımlanır. Bu yönüyle söz, fîl veya nitelik türündeki bütün kavramları zihne ta ryan bir vasıta konumundadır.*”(İyas Çelebi, “ sim-Müsemma”, **D A**, c.XXII, s.548)

¹⁰ “Allah Âdem'e bütün isimleri ö retti...”(el-Bakara 2/31)

¹¹ Hoca Sadettin Efendi, **Tacü't-tevarih**, haz. smet Parmaksızo lu, 4. Baskı, Ankara, Kültür Bakanlığı ı Yay., 1999, C.I, s.3

etmektedir.¹² Nitekim Ta köprülü-zâde de akayıkü'n-nu'mâniyye isimli eserinde, mahiyetleri ne olursa olsun, bütün ilimlerin –zâhir ve bâtın (veya er'î ve aklî) ayrımı yapılmaksızın- Allah tarafından insanlara ö retilmekte (“erh ü ke f ü tavzîh olunmakta”) oldu unu belirtmektedir.¹³ Ancak insano lu tarafından unutulmuş bu esmâ zaman zaman vahiy vasıtasıyla hatırlatılmış tır. Hatta kimi zaman insan bunların bir kısmını dü ünme, gözleme vs. faaliyetleri ile hatırlamış tır. Böylece esmâ ile isimlendirilen hakikate dâir insan bilgisi geni lemi tır. Bir toplumdaki di erine çe itli ili kiler yoluyla aktarılmış , zamanla da yaygınlaşmış bazen de de i ime u ramış tır. Esasında vahye dayanan bu bilgi sonradan ekli de i mi bile olsa her hangi bir toplum tarafından bir ba ka toplumdaki pek de yadırganmadan alınmış ve kullanılmış tır hatta üzerine yeni eklemeler de yapılmış tır.¹⁴ Burada en dikkat çekici durum kadîm diye isimlendirilen bu bilgilerin birbiriyle temel yaklaşımlarda (kozmogoni, tarih telakkisi vs.) çok da fazla çelişmesi ve tüm insanlar tarafından temel bilgiler (müte'ârifeler*) olarak kabul görmesidir.

İslam Bilgisinin Osmanlı'da Uygulamaya Dönüşürülmesi

Kadîm ile ifade edilen geleneğin Osmanlı'daki yansımalarını inkar etmek kadar Osmanlı'nın farklı tecrübelerden böylesine yoğun bir şekilde

¹² Ahmed Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukûkî Tahlilleri**, İstanbul, Fey Vakfı Yay., 1990, C.III, s.15

¹³ Fahri Unan, “Osmanlı Medrese Uleması: İlim Anlayışı ve İlmî Verim”, **Koosduk İlimler Jurnalı/Sosyal Bilimler Dergisi**, Binek, KTMÜ, 2003, S.5, s.18

¹⁴ Osmanlı kanunnamelerinin oluşum şekilleri de toplumların bu bilgileri birbirlerinden alarak nasıl yeni uygulamalara dönüşürdüklerine ışık tutmaktadır: “*Osmanlı Kanûn-nâmeleri herhangi bir kanundan faydalanılarak meydana getirilmemi veya hazırlanmamı gibi bir görünüşü te iseler de metinlerin incelenmesinde özellikle Timur'un Tüzûkat'ından hatta Cengiz'in Yasa 'ndan ilham aldıkları fethedilen ülkeler kanunlarının incelenerek er'i hükümler do rultusunda, özellikle tekâlif'i örfiyede bir takım indirimler yaptıkları ve yeni vilayetin kanununun böylece hazırlandı ı sabittir. Herhangi bir konuya ait dini hükümler ve di er mevzuat, âdet ve tecrübelerden alınan ilhamlarla idari tedbirler ve emirler zaman zaman fermanlar haline getirilmiş tir.*”(Abdullah Uysal, **Zanaatkârlar Kanunu: Kanun-nâme-i Ehl-i Hıref**, 1. Baskı, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Mayıs 1982, s.6)

* “*Müte'ârif*: (a.i. örfden) mant., mat. gerçekli i apaçık, meydana oldu undan isbâtı icâbetmeyen söz, aksiyon.”

faydalanmadı nı iddia etmek de pek gerçekçi de ildir.¹⁵ Bununla birlikte, kendinden önce geli mi olan yo un bir gelene in yapı üzerinde bu kadar etkin olması Osmanlı'da kendine özgü bir yön olmadı ı anlamını da ta ımaz. Bu ifadeyi dillendirmekteki amaç, Osmanlı Beyli i'nin kurulu una ili kin bazı tarihçilerin ileri sürdü ü farklı görü lere vurgu yapmaktır.

Dünya tarihinin ve Türk tarihinin en büyük sorularından biri, 14. yüzyılda Batı-Anadolu'da ortaya çıkan bir Türkmen beyli inin yarım yüzyıl içinde Tuna'dan Fırat'a kadar uzayan bir imparatorluk halinde geli mesi sorusudur.¹⁶ Daha sonra bu ve benzeri sorular, Osmanlı devletinin hayatı boyunca ortaya koydu u yapının özgünlü üne dâir bazı tartı malarla devam etmi tir. Hatta kimi zaman bu devletin, daha önce de vurgulandı ı üzere mutlakçı, indirgemeci ve yargılayıcı bazı hatalı ve kısır yakla ımlar sonucu, laik olup-olmadı ı, din devleti olup-olmadı ı gibi tartı malar dahi ortaya çıkmı tır. Oysa Osmanlı mparatorlu u pek çok kültür ve gelene in karı ımı olarak ortaya çıktı.¹⁷ Bu hataların ortak yönü; Osmanlı prati ini kendi gerçekli i ve tarihi zemini içinde de erlendirmeye tabi tutmamalarıdır. “*On yedinci yüzyılın ba ındaki Osmanlı sistemi slâmî bir tasarımın ürünü olmaktan çok, sisteme dâhil çok sayıdaki toplumsal gücün bir sentezidir.*”¹⁸ derken, Karpat da aynı yakla ımla, yukarıda bahsedilen kadîm yakla ımına uygun bir sentezden bahsetmekle birlikte, Osmanlı sistemi üzerinde eklen net bir slam etkisi arayarak indirgemeci bir tutum sergilemektedir. Gerek kurulu ve gerek devralınan miras üzerine yürütülen bu tartı maların yaygın sebebi kadîm olgusunun yeterince anla ılamamı olmasıdır.

Osmanlı'nın ait oldu u gelene in izahında –bu çalı ma boyunca– kadîm'in bu kadar yo un kullanılmasıyla birlikte, yeninin yani aydınlanma ürünü olan modernin kullanılmaması arasında yine metoda ili kin bir tercih

¹⁵ Burada nalcık'ın, çift-hâne sisteminin Bizans ve Selçuklulardan alınmakla birlikte köklerinin Eski ran ve Geç-Roma dönemlerine kadar gitti i ekindeki yorumu örnek verilebilir.(Halil nalcık, **Devlet-i 'Aliyye: Osmanlı mparatorlu u Üzerine Ara tırmalar-1**, 4. Baskı, stanbul, Türkiye Bankası Yay., Haziran 2009, s.250)

¹⁶ Halil nalcık, a.g.e., s.3

¹⁷ Daniel Goffman, **Osmanlı Dünyası ve Avrupa 1300-1700**, çev. Ülkün Tansel, 1. Baskı, stanbul, Kitap Yayınevi, Nisan 2004, s.23

¹⁸ Kemal H. Karpat, a.g.e., s.39

bulunmaktadır. Bu tercihin ana sebebi, modern olanın, kadîm'den farklı olarak ortaya çıkan bir belamı ifade etmesidir. Daha önce de bahsedildi i gibi kadîm içerisinde yer alan hiçbir unsur müte'ârifelerde birbiriyle büyük ölçüde çelişmemektedir. Birçok farklı kimli e mensup unsurlar bu yapı içerisinde me ru bir çerçevede ya ayabilmektedir. Osmanlı devletinin kullandı ı semboller, unvanlar, kavramlar ve kurumlar bu kapsayıcılı ın izlerini ta ır. Osmanlı sultanları hem halife [slam], hem padi ah [ran], hem Hakan [Turan], hem de Kayzer-i Rûm[Roma]'dur.¹⁹ Ba ka bir misal de, Rumca'dan alınan efendi kavramının dini hiyerar iyi gösteren bir unvan haline dönü mesidir. Kadîm'in bilgi temelinde böylesine uyumlu bir yapısı varken modern bu uyumlulu un içerisinde ifade edilemeyecek kadar farklıdır.

Modern; kadîm olanı tarih öncesi saymakta ve kendisini de bu gelenekle –en azından bir kısmıyla- asla ili kilendirmemektedir. Kendi temellerini Eski Yunan ve Roma gelene ine dayandırmakta, daha sonra ise 7-8. yüzyıllardan 11-12. yüzyıllara kadar slam alimlerinin bu gelene e olan muazzam katkılarını yok saymaktadır. Yine modern, Avrupa için buhran evresini ifade eden bir Ortaça 'a ve bugünün temellerinin olu maya ba ladı ı 13. yüzyıla uzanır:

“Joseph Schumpeter ba eseri History of Economic Analysis'de, Yunan-Roma iktisadını tartı tıktan sonra, unları söylüyor: “Konumuzu ilgilendirdi i kadarıyla, emniyet içinde 500 yıl atlayıp Suma Theologica'sı dü ünçe tarihinde Chartres Katedrali'nin güneybatı kulesinin mimari tarihindeki yerine benzer bir yer tutan St. Thomas Aquinas(1225-74)'nın dönemine gelebiliriz.” Bu yüzden kitabının kinci Bölümünün bu kısmına “Büyük Fâsıla” ba lı ını koymaktadır.”²⁰ Buradan hareketle kadîm ile ili kisi olmayan bir metodun Osmanlı'ya ili kin sa layaca ı bilgilerin geçerlili i üpheli olacaktır. Bu durumu a a ıda biraz daha izah etmekte fayda umulmaktadır.

¹⁹ Ahmet Davuto lu, a.g.m., s.12

²⁰ Abbas Mirahor, “ ktisadi Dü ünçe Tarihinde Bir Atlama”, **ktisat Risaleleri**, der. Mustafa Özel, 2. Baskı, stanbul, z Yayıncılık, 1997, s.39

Osmanlı ekonomisi ve di er alanlarda dı sebeplere (ticaret yollarının de i imi gibi) ve dolayısıyla iç sebeplere (zamanla ticaret yollarının dı nda kalan ülkede bolluk ekonomisi politikalarının yara alması gibi) ba lı olarak zamanla ortaya çıkan kırılmalar, yapının ait oldu u kimlikten gelen birikimlere olan ba lılı nı zedelemi tir. Kadım terk edilmeye ba lanmı ve yapı kendi aidiyeti dı nda ba ka bir aidiyetin çözümlerini uygulama yoluna gitmi ve böylece çözümlenin ya andı ı, da ilma ile sonuçlanan bir süreç ba lamı tır. Bundan sonra, gerek dönemin devlet ve ilim adamlarının gerekse bugünün ara tırmacılarının referans noktası artık modern Avrupa olmaya ba lamı tır. Yani Osmanlı'nın ait oldu u zihniyetin prati inde meydana gelen yaralanmalar Avrupa'nın ortaya çıkarmı oldu u sürecin normları kullanılarak yanlı te his ve ilaçlarla tedavi edilmeye çalı ılmı tır. Günümüz ara tırmacıları tarafından da birbirini desteklemeyen bu iki yapı birbiriyle izah edilmeye çalı ılmı tır. Oysa bu mantıkça çarpık ve hatalı bir e le tirmedir. A zihniyeti B zihniyetiyle, A prati i de yine B prati iyle kar ıla tırılabilir. Veya A zihniyetinin üretti i A prati inin akı ı ile B zihniyetinin üretti i B prati inin akı ı birbiri ile kar ıla tırılır. Burada A ikilileri ile B ikililerinin kendi içlerinde olu an özel durumların etkilerini dikkate almak ortaya konacak önermelerin sıhhati açısından elzemdir.

16. yüzyıl süresince incelenecek olan Osmanlı ve Avrupa açısından, kullanılacak mukayeselerde veya di er e le tirmelerde do ru soruları sormak gerekmektedir. Zira verilecek cevabın geçerlili i önce sorunun geçerlili ine ba lıdır. Gerçe e ula mayı hedef edinen tarih ara tırmaları, do ru suallerle i e ba lamak zorundadır. “*Osmanlı Devleti idarecileri XVII. yüzyılda neden batıya yönelmediler?*” ya da “*Osmanlı Devleti niçin kapitalist sisteme daha önceki bir dönemde entegre olmadı?*” gibi bugünden geçmi i yargılayan mutlakçı sorularda ciddi bir yöntem problemi vardır ve bu tür suallerle ba layan tarih ara tırmalarının tarihi olguyu anlamlı bir bütün içinde ortaya

koyabilmeleri çok güçtür.²¹ Yukarıdakilere benzer tarzda problemleri izahlardan birisi ise şöyledir:

“Osmanlı devletini niteleyecek kestirme bir terim ‘mali devlet’ olabilir; bununla ifade edilmek istenen, balıca ekonomi politikasının kırsal ekonomiden alınan vergi miktarını azaltma çabasıdır ibaret oldu u bir devlettir... Ancak, tahıl üretiminin [Avrupa’da tahıl talebinin artmasından kaynaklanan] çekiciliğini Osmanlı ayanının çok fazla ilerlemesini sağlamadı. Devlet, Batı’daki gibi, bataklıkları kurutma, yol yapma, anayasaları geli tirma, bir posta sistemi kurma, ilk ve orta ö retimi yaygınla tırma gibi bir i lev üstlenmedi. Devlet Batı Avrupa tipinde ‘merkantilist’ bir evreye geçirmede; ekonomik mühendislik i içeren bir ‘kamaralist’ evreye de ulaşamadı.”²² diyen Brown büyük bir isabetsizlikle, devletin ekonomi politikalarında takip ettiği temel ilkeleri; eğitim, toplumsal dayanışma, hayati faaliyetler ve ula tırma alanındaki ihtiyaçları gidermek üzere tesis edilen vakıf sistemi, derbentçilik, beldarlık, menzilhane,²³ suyolculuk ve daha birçok müesseseyi görmezden gelerek indirgemeci ve oryantalist bir tutum sonucu tarihi olgu ve olayları açıklamaktan uzak ve anlamsız bir yargıya varmıştır.

Bu problemleri sağlam bir mukayese zemini eksikliği ve metodolojik hatalardan ileri gelmektedir. Goffman bu noktada modern iktisadın yaklaşımlarının Osmanlı problemi ini açıklamadaki eksikliğine şöylece dikkat çekmiştir: *“Yine de, birçok tarihçinin, Osmanlı imparatorluğunu ‘incelemi’ Batı standartlarına göre bayağı ve aykırı bulma eğilimi, kusuz Osmanlı uygarlığının ince ayrımları yanında, bu uygarlıkla Avrupa’nın geri kalan bölgeleri arasındaki ortak özellikleri karanlıkta bırakmıştır.”²⁴ Bu bağlamda modern iktisada değinmekte fayda vardır.*

²¹ Ahmet Davutoğlu, a.g.m., s.5

²² L. Carl Brown, **İmparatorluk Mirası**, çev. Gül Çatalı Güven, 1. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2000, s.351-352

²³ *“Osmanlı devletinde padişah emirlerinin yerel yönetimlere zamanında ulaştırılması, vergilerin vaktinde ödenmesi, sefer için asker toplanması ve adalet mekanizmasının işlemesi için, ana yolların geçtiği şehir ve kasabalardan uygun aralıklarla menzilhâne denilen birimlerle bir ulaşım ağı ve örgütü kurulmuştur.”*(Cafer Çiftçi, “18. Yüzyılda Bursa Halkına Tevzi Edilen Şehir Masrafları”, **Sosyal Bilimler Dergisi**, Bursa, UÜ-FEF Yay., Yıl 5, S.6(2004/1), s.77)

²⁴ Daniel Goffman, a.g.e., s.22

Adam Smith, “*Ulusların Zenginliği*” isimli eserinde gerekli gücü ile bağılı olarak sürekli bir denge içerisinde deyişen bir nüfustan, talep ve arz ölçekli deyişen üretimden ve bunlara benzer birçok denge üzerinde kendi kendisini kontrol eden bir “piyasa”dan bahsetmektedir.²⁵ Ya adını dönem itibariyle 12-13. yüzyıllarda başlayan Avrupa ekonomik deyişim sürecinin hemen hemen sonuçlarını vermeye başladığı bir zamana tesadüf etmiş olan Smith, bu eserinde bugünkü “Kapitalizm”in temellerini ortaya koymuştur. Daha sonra ise o, modern iktisat biliminin kurucusu ile payelendirilmiştir. Aslında onun yaptığı ahlak bilgisi zemininde bir süreden beri ortaya çıkan ekonomik olay ve olguları incelemektir. Bunları “piyasa” bütünü içerisinde daha anlamlı bir şekilde izah etmeye çalışmıştır. Sonuçta ortaya çıkan da; Aydınlanmacı deyişimin ürünü olduğu yeni bir pratiği izah ve yeni bir zihniyetin ağınetmek üzere yeni bir disiplinin kuruluşu olmuştur. Buradan anlaşılmaktadır ki modern iktisat, yine kendisini oluşturduğunu sürecin ürünleri olan modern yaklaşımların ekonomi alanında inasına dâir bir metodoloji olarak ortaya çıkmıştır. Modern olmayana izah etmek gayesine matuf değildir. Gerçi modern olmayana yönelik izahları da vardır; fakat bunlar öncelikli meseleler değildir. Nitekim geleneksel dünyada bu meselelerin izahına dâir o zamana kadar iktisat gibi bağılı bağına bir bilgi alanının oluşması dahi *modern iktisatın* bu in a boyutuna iaret eder. ktisat disiplininin bugün dahi devam etmekte olan metot tartışmaları da bu iddiayı güçlendirmektedir.

Buraya kadar çok özet bir şekilde metot için yol gösterici olmak hasebiyle ‘*gelenek*’ ve ‘*modern*’ hakkında özet bir bilgi verilmiş, bu ikisi arasındaki ayrılığa ve aykırılığa dikkat çekilmeye çalışılmıştır. Özeti verilen bu bilgilerin daha da detaylandırılması artık tamamıyla felsefenin ve slam düşünce tarihinin alanı içerisine girmektedir ki bu çalışmanın hareket alanı dırındadır. Bununla birlikte bu alanla ilişkiler tamamen yok değildir. Yeri geldikçe bu farklı alanların verilerinden istifade edilecektir.

²⁵ Robert L. Heilbroner, **iktisat Dünümleri Büyük İktisat Dünümlerinin Yaşamları ve Fikirleri**, 1. Baskı, Ankara, Dost Kitabevi, 2003, s.52

Bu çalı mada, u ana kadar vurgulanmı olan *kadîm* dâiresinde birinci bölümde “Gelene i Osmanlı’ya ntikal Ettiren Unsurlar” ba lı ı altında, Osmanlı toplumunun tabi oldu u gelene in kaynakları hakkında açıklamalar yapılarak bu yolla içeri ine i aret edilmeye çalı ılacaktır. Bu yolla, Osmanlı’nın nsan Unsuru, Mekân Unsuru ve Bilgi Unsuru bakımından tabi oldu u gelenek anlatılmak suretiyle bir sonraki bölümde anlatılacak yapının ait oldu u zemin aydınlatılmı olacaktır.

kinci bölümde “ ktisadi Yapı” ba lı ı altında ise ilk bölümde elde edilen zeminin üzerine zamanın olgularının, konumları ve dar ba lamları ile yerle tirilmesine gayret edilecektir. Üretim-Tüketim, Ticaret ve Pazar ba lamında Osmanlı ekonomisini, zihni alt yapıyla örtü ür tarzda bir uygulamalar bütünü olarak açıklamak bu bölümün amacıdır. Bu adımda özellikle uygulamaların zihniyet boyutuna i aret etmesi dolayısıyla tarihi kaynaklar olarak daha çok kanun-nâme, siyaset-nâme, nasihat amaçlı eserler ele alınacaktır. Böylece bir sonraki adımda, Osmanlı ekonomisinde 16. yüzyılda ‘Piyasa’nın kar ıtı Pazar’ hakkında en genel olguları olaylarla açıklamak ve zuhur eden yapıyı bir bütün halinde yeniden in a etmek imkanı do acaktır.

Üçüncü bölümde “Piyasa’nın Kar ıtı Pazar” ba lı ı altında çalı manın Osmanlı ekonomisi açısından bir bütün olarak ortaya koydu u “Pazar” ile Avrupa merkezli iktisadi yakla ımların bütün olarak ifade etti i “Piyasa”nın; tespit edilen bazı ba lıklardaki kar ıla tırmalarına giri ilecektir. Bu kar ıla tırma; Osmanlı pazarına dair çalı malarda kullanılacak özgün bir metodun gereklili ini ortaya koyacaktır.

Sonuç bölümünde ise çalı manın geneli açısından bir de erlendirme yapılarak eksiklikler; ihtiyaç duyulan malzeme; öncü olarak yapılması gereken ba ka çalı malar; ili kili problematikler vb. hakkında bazı tespitlerde bulunulmaya çalı ılacaktır.

B R NC BÖLÜM

1. 1. GELENEK OSMANLI'YA N T KAL ETT REN UNSURLAR

Önceki bölümlerde belirtildi i gibi Osmanlı Devleti bir 'gelene k'le ortaya çıkmı tır. Tarihi olaylar kendinden sonra bir süreci tetikledi i gibi kendisi de bir ba ka sürecin ürünüdür. Buradan hareketle Osmanlı Devleti, 'gelene k'in de ekillenmeye devam etti i bir sürecin ürünüdür. Itzkowitz, Osmanlı'nın tabi oldu u gelene i u ifadelerle anlatır: "*Osmanlı varlı ının dokusunu bütün belirtilerinde biçimlendiren, yönetimde ve toplum hayatında uyguladıkları Üst slami Gelenek idi. Bu gelenek Osmanlılara Anadolu'da kendilerinden önce hükümdar olan Diyâr-ı Rûm Selçukluları tarafından aktarıldı.*"¹ Nitekim Köprülü de Osmanlı tarihinin anla ılmasını Anadolu Selçukluları ve beylikleri döneminin anla ılmasına ba lar.² Çalı manın bu bölümünde de Osmanlı toplumunun tabi oldu u 'gelene k' ve onun kaynakları, Selçuklulardan kendilerine intikal eden unsurlar vasıtasıyla anlatılmaya çalı ılacaktır.

'Gelenek' genel olarak; insan unsuru, mekan unsuru ve bilgi unsuru ekinde üç unsur vasıtasıyla aktarılır. Bunlar aynı zamanda kültür ve/veya medeniyetin de temel unsurlarıdır. Bu bölümde bu unsurlara yer verilecektir.

1.1. NSAN UNSURU

Bireyler ve toplumlar, deneyimlerini ve ba arılarını biriktirerek ve onların sa ladı ı temel üzerinde kendi kendilerini tashîh ederek geli irler. Ayrıca her belli ba arıda, o ba arının görünen sahibinin yanı sıra, ilk bakı ta

¹ Norman Itzkowitz, a.g.e., s.11-12

² "*Osmanlı tarihi, umûmî Türk tarihi çerçevesi içinde, yani, öteki Anadolu beylikleriyle beraber ve Anadolu Selçukluları tarihinin bir devamı ekinde telakki olunursa, o zaman, imdiye kadar karanlık kalan birçok noktaların anla ılması imkanı ortaya çıkar.*"(M. Fuad Köprülü, **Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri**, 2. Baskı, Ankara, Akça Yay., 2004, s.43)

fark edilmeyen, ba ka insanların ve faktörlerin de önemli bir payı vardır. Denebilir ki e er bu “ba kaları”nın yardımı ve insanın kendi tecrübelerini biriktirip ondan yararlanması imkanı olmasaydı, herhangi bir sübjeye nispet edebilece imiz bir ba arı ve geli meden söz edemeyecektik.³ te burada vurgulanan “ba kalarının yardımı” ‘*gelenek*’ ile aktarılan tecrübe ve bilgilerin ta kendisidir. Bu bölümün ilk adımında da ‘*gelenek*’i ta ryan insan unsuruna yer verilecektir.

1.1.1. Köken

Osmanlı devletinin, dolayısıyla toplumunun kökenlerini incelemek isteyenlerin öncelikle Osmanlı kroniklerine müracaat etmeleri gerekmektedir. Bu kaynakların hem gerçe e yakın hem de gerçekdı ı, dü sel bilgilerden olu an bir bütün meydana getirdi i bilinmektedir.⁴ Oysaki incelenen metinlerdeki bilgiler o metnin kültürel alt yapısına hiç uymayan ba ka zihinlerin ürünü akıllarla incelendi inde metindeki hakikate dair anekdotlar birer mitostan ibaret sanılabilir.⁵ Nitekim Osmanlı devletinin kökeni ve kurulu u meselesine ili kin çalı malar metodolojik bazı yanılgılarla –bu tez çalı masının da atfedilmi oldu u üzere- gerçekle tirilmi ve maalesef birço u bu meseleyi izahtan uzak kalmı lardır. Bu tezlerden bazılarına; Osmanlı devletini, göçlerle Bitinya’ya gelen ve yeni Müslüman olmu Türkler sayesinde slamla an ve bu bölgede daha öncelerden beridir bulunuyor olan Mü rik Türkler ve Hristiyan Rumların kurdu u ekindeki iddia örnek verilebilir.⁶

³ Sabri Orman, **Gazali’nin ktisat Felsefesi**, 3. Baskı, stanbul, nsan Yay., 2007, s.25

⁴ Aldo Galotta, “ ‘O uz Efsanesi’ ve Osmanlı Devleti’nin Kökenleri: Bir nceleme”, **Osmanlı Beyli i**, ed. Elizabeth A. Zachariadou, çev. Gül Ç. Güven- smail Yerguz-Tülin Altınova, 2. Baskı, stanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay., ubat, 2000, s.41

⁵ Altan Çetin, Galip Ça , “Osmanlı Devleti Hangi Tarihte Kuruldu Sorusunun Dü ündürdükleri Ya da bn Haldun Üzerinden Yeniden Bir Okuma Denemesi”, **Türk Yurdu**, Ankara, Türk Ocakları Yay., Ekim 2009, C.XXIX, S.266, s.34

⁶ “*Bu durumun en mü ahas örneklerinden biri üphesiz ki bu yüzyılın ba larında (1916) kaleme aldı ı “The Foundation Of The Ottoman Empire: A History Of The Osmanlis Up To The Death Of Bayezid I (1300-1403)” adlı eseri ile Herbert Adams Gibbons olmu tur. Osmanlı kurulu u ve Osmanlı kökenleri ile alakalı kuramları ile oldukça geni bir yankı uyandıran Gibbons’un bilhassa Osmanlı*

Ayrıca azade ve diğer Osmanlı tarihçilerinin metinlerinde yer verilen hususların detaylı bir kritiğine bu çalışmada yer verilmeyip Osmanlı Devleti ve toplumunun kökenini açıklamakta genel kabul gören bazı verilerden faydalanılacaktır.

Anadolu, bilindiği üzere 11. yüzyıldan itibaren iki ayrı göç vasıtasıyla yavaş yavaş bir Türk nüfusunun yerleşim yeri haline gelmiştir. Nitekim 11. yüzyılda başlayan bu göçler 14. yüzyıla kadar devam etmiştir.⁷ Bu iki göç dalgasından birincisi Türkmenlerin Selçuklular önderliğinde 1020'lerden başlayarak Azerbaycan'ı istila etmeleri ve Anadolu'ya akınları ve nihayet Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan'ın 1071'de Malazgirt zaferiyle Bizans Anadolu'sunu istilaya açmasıdır.⁸ Böylece Anadolu, İran ve Azerbaycan bölgelerinden gelen Türkmenlerle doluyor diğerk taraftan da yerli ahalinin bir kısmı kıyı şehirlerine doğru hareket ediyordu. İkinci göç dalgasını oluşturan ve 1219 yılında başlayan Moğol hücumu ise sanki bir kanal üzerinde hareket edercesine Azerbaycan, Horasan ve Türkistan'da bulunan Türk unsurları Anadolu'ya ve özellikle Batı Anadolu'ya doğru hareket ettirmiştir.⁹ 1240 yılında Babaşah Ayaklanması (Babaîler isyanı) ile tamamen zayıflayan Anadolu Selçuklularının bu durumu, İran'daki Moğol kuvvetleri komutanı Baycu tarafından değerlendirildi ve 1243 yılında gerçekleşen Köse Dağ Savaşı ile Anadolu'daki Moğol hakimiyeti devri başlamış oldu.¹⁰ Anadolu'nun orta ve doğusunda hayatlarını devam ettiren Türkmenler ve daha doğudan hâlâ Anadolu'ya göç ediyor olan kitleler Anadolu'nun batısına doğru hareket ederek Bizans topraklarını istila ettiler. Böylece Anadolu'nun batısında müthiş bir nüfus yoğunluğu oluştu.¹¹ Öyle ki 13. yüzyılın ikinci yarısında Denizli

ırkı üzerine olan Müslümanlık Türkler-Hıristiyan Rumlar sentezi kuramı bir çok tarihçi tarafından bahsi geçen tek taraflı inanca en görünen misali olarak eleştirilmiştir.”(Altan Çetin, Galip Çaycı, a.g.m., s.39)

⁷ Irène Mélikoff, “İlk Osmanlıların Toplumsal Kökeni”, **Osmanlı Beyliği**, ed. Elizabeth A. Zachariadou, çev. Gül Ç. Güven- İsmail Yerguz-Tülin Altınova, 2. Baskı, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2000, s.149

⁸ Halil İnalcık, a.g.e., s.4

⁹ Faruk, Sümer, **Osmanlılar(Türkmenler): Tarihleri, Boy Teşkilatı Destanları**, TÜDAV, 5. Baskı, İstanbul, 1999, s.5.

¹⁰ Detaylı bilgi için bkz: Faruk Sümer, a.g.e.,

¹¹ Hatta bazı Türkmen aileleri, Bizans imparatoru VIII. Mihail Paleologos'tan yayla ve kırsal istemeleri üzerine Dobruca'ya kadar gönderildiler.(Irène Mélikoff, a.g.m., s.150)

civarında ya ayan Türkmen nüfusunun 200.000 çadır civarında oldu u konusunda Halil nalcık¹² ve Faruk Sümer¹³ -burada aynı kaynaktan faydalanmı olmaları muhtemeldir- aynı sayıyı verirler. Buraya kadar verilen bilgilerden anla ılmaktadır ki; Osmanlı Devleti, Gibbons'ın iddia etti inin aksine bölgeye özellikle 11. yüzyıldan itibaren göç eden Müslüman Türk unsurlar tarafından kurulmu tur. Nitekim bn Haldun'un, geleneksel devletlerin kurulu una ili kin aktardıkları da; o dönemde Osmanlı Devleti gibi bir devletin ne ekilde kurulabilece inin sınırlarını çizmektedir.¹⁴ Sonuç olarak, Osmanlı devletinin, 11. yüzyılın sonlarında, Selçuklular döneminde, önceleri Hazar Denizi yörelerindeki bozkırlarda ya ayan ve O uz soyundan gelen büyük Türk boylarının Anadolu'ya göçünün uzak bir sonucu oldu u tarihi bir gerçektir.¹⁵

Kaynakların¹⁶ bildirdi ine göre Osmanlıların ataları, Süleyman ah, Cengiz Han'ın Belh'i almasından sonra Mo ol istilasından kaçarak Anadolu'ya göç etti.¹⁷ Osman Bey'in hangi boya mensup oldu u sorusu, A ıkpa azade'nin¹⁸ bildirdi i ekliyle Gökalp'e, Re ideddin ve Yazıcıo lu'nun bildirdi i ekliyle de Günhan'a¹⁹ ba lanarak cevaplanmaktadır. Bu ekliyle A ıkpa azade, Bayındır, Çavundur, Çepni ve Peçenek mensubiyetine vurgu yaparken; Re ideddin ve Yazıcıo lu, Kayı'ya dikkat çekmi lerdir. Divitçio lu ise Osmanlı tarihlerinde hangi boy isminin kaç kere geçti ine dair bir inceleme sonucunda Bayındır, Kayı, Çavuldur, Salgur, Todurga ve Eymür

¹² “Arap co rafyacısı bn Said'in (öl.1274 veya 1286) sa ladı ı rakamlar en azından Türkmenlerin bu uçlardaki nisbi da ılımı hakkında genel bir fikir veriyor: Tonguzlu [Denizli] (veya Ladik, kadim Laodicea) bölgesinde 200.000 çadır, Kastamonu'da (Paflagonya) 100.000 çadır ve Kütahya'da (Cotyaeum) 30.000 çadır.” (Halil, nalcık, “Osmanlı Devleti'nin Do u u Meselesi”, **Sö üt'ten stanbul'a: Osmanlı Devleti'nin Kurulu u Üzerine Tartı malar**, der. Oktay Özel-Mehmet Öz, Ankara, mge Kitabevi, Ekim 2000, s.229)

¹³ “Bir slam co rafyacısı (XIII. yüzyılın ikinci yarısında) batı uçlarındaki Türkmenlerden yalnız Antalya'nın kuzeyinde, Denizli çevresinde ya ıyanların nüfuslarının 200.000 çadıra yakın oldu unun söylendi ini yazar.” (Faruk Sümer, a.g.e., s.7)

¹⁴ Detaylı bilgi için bkz: Altan Çetin, Galip Ça , a.g.m., s.31-40

¹⁵ Aldo, Galotta, a.g.m., s.41

¹⁶ Bilhassa A ıkpa azade, Ne ri, Oruç Bey bu yönde bilgi vermektedirler.

¹⁷ Irène Mélikoff, a.g.m., s.154

¹⁸ A ıkpa azade, a.g.e., s.12.

¹⁹ Faruk Sümer, a.g.e., s.230-231

arasından altı kere ile Kayı'yı ilk sırada tespit etmi tir.²⁰ Nitekim bugüne kadarki kabuller de Osman Gazi'nin Kayı boyuna mensup oldu u yönünde a ırlık kazanmaktadır.

1.1.2. Nüfus

Nüfus; bugün oldu u kadar geleneksel dünyada da toplum hayatının her alanını do rudan ve dolaylı etkileyen en önemli unsurlardandır. Bir devletin büyüklü ü, kuvveti, zenginli i, kültürel hareketlili i hemen her kültür çevresinde nüfusa ba lı olarak de erlendirilmi tir.²¹ Nitekim klasik dönemde Osmanlı devletinin en mühim de i imlerinden birisi -16. yüzyılın di er Akdeniz toplumlarında da oldu u gibi- nüfus üzerinde gerçekte mi tir. 1500-1560 yılları arasında, bütün Akdeniz ülkelerinde oldu u gibi, Osmanlı mparatorlu u'nda da, en azından yüzde 40 oranında bir nüfus artı ı tespit edilmi tir.²² Ki bu de i im hayatın hemen her alanında Osmanlı toplumunun faaliyetlerinde bir geni lemeyi getirmi tir. Toplum hayatının di er alanlarındaki geni lemenin nüfus artı na mukabil seyretmedi i zamanlarda belki duraklamanın da önemli sebepleri ortaya çıkmı tir.²³

Ve'l-hasıl Osmanlı devletine Selçuklulardan intikal eden insan unsurunun 16. yüzyılda ula mı oldu u demografik durumu da yukarıda bahsedilen önemine binaen bu ba lık altında ele almakta fayda vardır. A a ıda mümkün oldu u kadar genel bir görünüm vermesi açısından bazı rakamlara yer verilecektir.

²⁰ Sencer Divitçio lu, **Osmanlı Beyli i'nin Kurulu u**, stanbul, Yapı Kredi Yayınları, Aralık 1999, s.26

²¹ "E er insanlar daha kalabalık hale gelirlerse, üretim ve mübadelede artı meydana gelmekte; i lenmeden duran ormanlık, bataklık veya tepelik toprakların sınırında ekim alanlarının ilerlemesi; imalatın ilerlemesi; köylerin, ondan da sık olarak kentlerin büyümesi; hareket halindeki insanların kitlesinin geni lemesi ya anmaktaydı; insan sayısındaki artı ın uyguladı ı basınca kar ılık, daha fazla yapıcı yönde tepki vardır..."(Fernand Braudel, **Maddi Uygarlık**, çev. Mehmet A. Kılıçbay, 2. Baskı, Ankara, mge Kitabevi, Ocak 2004, s.29)

²² Halil nalçık, **Devlet-i 'Aliyye: Osmanlı mparatorlu u Üzerine Ara tırmalar-1**, s.203

²³ "Nüfus artı ı... Anadolu'da geçim sıkıntısının artması sonucunu da vermi tir. Nüfusla tahıl üretimi arasındaki dengesizlik; fazla nüfusun ehirlere yı lması, ücretli askerlik, e kıyalık ve Celâli hareketlerinin ana nedeni olmu tur."(Halil nalçık, a.g.e., s.203)

Osmanlı co rafyasını genel olarak üç kısma ayırmak mümkündür: *Rumeli* (Tuna ve Sava ırmakları güneyindeki bölge), *Anadolu* (Anadolu, Karaman, Zulkadıriye, Diyarbekir ve Rum vilayetleri) ve *Afrika* (Irak ve Mısır). Bu bölgeler siyasi durum, nüfus, ekonomik uygulamalar, sosyo-kültürel hayat bakımından kendi içlerinde neredeyse tam bir yapı eklindedir. Bunlardan birincisi olan *Rumeli*, kurulu döneminden itibaren Osmanlı devletini di er beylikler ve devletler arasında ön plana çıkaran ‘gaza’ ülküsünün co rafyasıdır. Üstelik verimli toprakları sayesinde Osmanlı ekonomisi açısından da neredeyse di er yerlerin toplamına e it derecede canlılı a sahiptir. Do udan devam eden göçler süresince Osmanlı Devleti Türkmen kitleleri buraya iskan ederek, sınırlarda sürekli bir hareketlilik ve geni leme sa lamı tır.

Anadolu, devletin kültür köklerini, asli tebasını barındırması; Asya, Avrupa ve Afrika; Karadeniz, Akdeniz ve Hind Okyanusu arasındaki geçi lerin kav ak noktası olması bakımından hem co rafi hem de kültürel bakımdan büyük bir öneme sahiptir. Özellikle de devletin ticaret yolları üzerindeki kontrol merkezidir.

Afrika bölgesi ise Osmanlı Devleti açısından; Irak bölgesinin, slamiyet’in do du u ve yayılmaya ba ladı ı alan olması, Mısır’ın da hilafetin önceden bulundu u Memluk toprakları olması ve bilhassa da kelami ekollerden E arilik’in merkezi olmak hasebiyle ba lı ba ına bir bölge ve önemli bir co rafyadır.

Rumeli, *Anadolu* ve *Afrika*’nın; birlikte de erlendirildi inde, Roma mparatorlu u’nun hakimiyet alanı olmak dolayısıyla simgesel olarak da Osmanlı Devleti açısından mühim bir yere sahip oldu u görülecektir.

Bu ba lık altında ise daha çok Anadolu ve Rumeli bölgeleri nüfus yönünden incelenecektir.

Osmanlı devletinde nüfusa ili kin veriler tahrîr defterleri vasıtasıyla elde edilebilmektedir. Sa lıklı veriler elde etmek için tahrîr defterleri serilerinin bir bütün olarak incelenmesi, istatistik dökümlerinin yapılması gerekmektedir. Böyle bir çalı ma, bu tezin harcı olmak öyle dursun, uzun yılları kapsayacak ar iv projeleri ile gerçeğe tirilebilir. Bununla birlikte bugüne kadar tahrîr

defterleri ve bu defterlerin sundu u verilere dair yapılmı birçok çalı ma vardır. Bu ba lıkta, ilgili çalı malardan faydalanmak daha makul olacaktır.

16. yüzyılda birisi Kanuni devrinin ilk on yılına (1520-1530) di eri de bundan 50-60 sene sonrasına (1574-1580) III. Murad devrine ait olmak üzere koleksiyonu neredeyse tam olarak bugün elde bulunan iki adet tahrîr defteri koleksiyonu vardır.²⁴ Bu ikisi ve di er defter serileri üzerine ehir tarihçili i, nüfus tarihçili i, diplomatika vs çalı malar dolayısıyla çok sayıda çe itli çalı malar yapılmı olmakla beraber²⁵; bu çalı maların toplu bir hale getirilememi olması büyük bir eksikliklerdir.

Tahrîr defterlerinin verdi i bilgilerden anla ıldı ina göre Rumeli'de ya ayan halkın nüfusu –ki bunun yakla ık yüzde seksen be i Hıristiyan'dır- 1.040.457 hânedir ve Anadolu, Karaman, Zulkadriye, Diyarbekir, Rum ve Arap vilayetlerinde bulunan nüfusla (1.151.016 hane) hemen hemen denktir. Aynı verilere göre bu dönemdeki toplam gayr-ı Müslim nüfusun 901.879 oldu u ve bunun yüzde 91'inin de Rumeli'de ya adı ı bilinmektedir. Ba kaca bazı vilayetlerin nüfuslarına ili kin tablo a a ıya dercedilmi tir:

Tablo 1: 1520-1530 yılları arasında Osmanlı nüfusuna dair.²⁶

Vilayetler	Hâne Ad. Müslüman	Hâne Ad. Hıristiyan	Hâne Ad. Yahudi	Hâne Yekunu	5 Emsaline Göre Hes. Nüfus Sayısı
Anadolu	540.963	4.471	-	545.434	2.727.170
Karaman	143.254	2.448	-	145.702	728.510
Zulkadriye	66.776	2.687	-	69.463	347.315
Diyaribekir	72.675	11.979	-	84.654	432.270
Rum	118.683	5.237.	-	173.920	869.600
Arap	131.399	444	-	131.843	659.215
Yekun	1.073.750	77.266	-	1.151.016	5.755.080
Rumeli	211.783	824.613	-	1.040.457	5.202.285

²⁴ Hüseyin Arslan, **16. Yy Osmanlı Toplumunda Yönetim, Nüfus, İskan, Göç ve Sürgün**, 1. Basım, İstanbul, Kaknüs Yay., Haziran 2001, s.127

²⁵ Detaylı bilgi için bakınız: Adnan Gürbüz, **XV.-XVI Yüzyıl Osmanlı Sancak Çalı maları: De erlendirme ve Bibliyografik Bir Deneme**, 1. Baskı, İstanbul, Dergah Yay., A ustos 2001

²⁶ Hüseyin Arslan, a.g.e., s.127

stanbul	(-)	(-)	(-)	(-)	400.000
Yekun					5.602.285
U. Yekun					11.357.365

Yukarıdaki tabloda stanbul nüfusunun hâne de erlerinin yer almadı ı dikkati çekecektir. Bunun sebebi, stanbul nüfusuna dair tahminlerin tahrîr defterleri gibi sa lam kaynaklardan yoksun olu udur. Tahrîr defterleri üzerinde yapılan çalı malarda, stanbul'a ait bir deftere bugüne kadar maalesef tesadüf edilememi tir.²⁷ Bununla birlikte ba ka kaynaklar kullanılmak suretiyle farklı bir takım nüfus tahminleri ileri sürülmü tür. Bu tahminler ve kabul görerek kullanılan en genel rakam bu dönem stanbul nüfusunun 16. yüzyılda 80.000 haneyi a kın oldu u yönündedir.²⁸ nalcık'ın ileri sürdü ü bu rakam; Barkan ve spanyol bir esir olan Cristobal de Villalon'un verdi i rakamlarla büyük ölçüde örtü mektedir. Bahsi geçen tahminlere dair bir tablo a a ıda verilmi tir:

Tablo 2: stanbul nüfusu ile ilgili (15-16. yüzyıl) yapılmı bazı tahminler.²⁹

Yıl	Nüfus	Tahmin Yürüten
1430-1440	40.000-50.000/60.000	Seyyahlara atfen Schneider
1477	97.956	stanbul Kadısı Muhiddin Efendi sayımı
1477	60.000-70.000	Alfons Schneider
1477	145.000-150.000	E. Hakkı Ayverdi
Civarı ile	185.000-195.000	E. Hakkı Ayverdi
1520-1530	400.000	Ö. Lütfi Barkan
1550	410.000-520.000	spanyol esir Cristobal de Villalon/Mantran
1571-1580	700.000	Ö. Lütfi Barkan

Nüfusun 16. yüzyıl boyunca gösterdi i de i imi ve bu de i imin hangi ehirlerde ne yönde ve büyüklükte oldu unu yansıtması açısından ba ka rakamlara müracaat etmek gerekecektir.

Tablo 3: 16. yüzyılın ba ındaki ve sonundaki tahrirlere göre bazı ehirlere hâne nüfusundaki de i imler.³⁰

²⁷ Hüseyin Arslan, a.g.e., s.131

²⁸ Halil nalcık, a.g.e., s.202

²⁹ Hüseyin Arslan, a.g.e., s132

ehir	Tahrîr Tarihleri		De i im (yakla ık %)
	1520-1528	1574-1580	
Halep	10.340	8.240	-20
Selanik	4.860	4.630	-5
Amasya	1.460	1.880	28
Edirne	4.060	5.480	34
Tokat	1.550	2.415	55
Sofya	710	1.390	95
Ankara	2.704	5.274	97,5
Bursa	6.370	12.800	100
Üsküp	842	1.790	112
Sivas	1.327	3.376	154
Saray Bosna	1.025	4.270	297

Bu tabloda görüldü ü kadarıyla 1520-28 tarihlerindeki tahrirlerde bu ehirlerde 35.248 civarında hâne tahrîr edilmi ken, yakla ık yüzde 46 artı la 1574-80 tarihleri arasındaki tahrirlerde 51.545 hâne tespit edilmi tir. Anla ılaca ı üzere nüfusun ba ka ehirlere göç etmesiyle nüfusunda azalma görülen ehirlere olmasına kar ılıklı 16. yüzyıldaki genel nüfus artı ı bu ehirlerde de aynıyla ya anmı tır. Nüfus artı ının haricinde göç ya da iskan yoluyla ortaya çıkan hareketlerin nüfusu daha merkezi yerlere kaydırıldı ı bilinmektedir. Bu rakamlar incelenirken bunun da göz önünde bulundurulması gerekmektedir. A a ıda bu tablonun daha kapsamlısı verilmekle Osmanlı ehirlilerinin nüfuslarındaki yakla ık iki asırlık de i imin muhtevası gözler önüne serilmektedir:

Tablo 4: Muhtelif tarihlerde yapılmı olan tahrirlere göre belli ba lı Türkiye ehirlilerinin “hâne” olarak nüfus sayıları.³¹

ehir	1451-1480	1481-1520	1521-1530	1531-1570	1571-1580	1581-1700

³⁰ Adnan Gürbüz, a.g.e., s.41-42

³¹ “* Bu i areti ta ıyan Konya ve Kayseri ehirlilerinin nüfusu içinde “mücerred”ler yani henüz evlenmemi olan yeti kin erkekler de bulunmaktadır. (* yanında rakam tahrîr tarihini göstermek için tarafımdan konuldu. H.Arslan) *1:1519; *2:1526; *3:1586; *4:1595; *5:1478; *6:1541; *7:1570; *8:1500; *9:1586; *10:1689; *11:1455; *12:1485; *13:1520; *14:1646; *15:1516; *16:1518; *17:1455; *18:1485; *19:1465; *20:1546; *21:1546” (Hüseyin Arslan, a.g.e., s.133)

Halep	-	11.224*1	10.342	8.883*2	8.242	8.430*3
am	-	-	10.423	-	-	-
Bursa	-	-	6.351	-	12.852	-
Selanik	1.884*5	-	4.863	-	4.630	-
Edirne	-	-	4.061	-	5.480	-
Diyarbakir	-	-	-	3.444*6	5.717	-
Ankara	-	-	2.704	-	5.274	-
Atina	-	-	2.297	3.203*7	-	-
Kayseri	-	1.870*8	2.139*	-	-	6.039*9
Basra	-	-	-	-	2.879	5.512*10
Tokat	2.888*11	1.795*12/ 1.142	1.550*13	-	2.415	3.858*14
Ni bolu	-	1.943*15	-	-	2.131	-
Ba dad	-	-	-	-	-	3.872(?)
Trb. am	-	1.250	-	1.267	-	1.351
Trabzon	-	-	1.285	-	1.952	-
Konya	899(?)	1.114*16	1.345*	-	2.792	-
Sivas	566*17	886*18	1.011	-	3.063	-
S. Bosna	-	-	1.024	-	4.270	-
Serez	817(?)/ /987*19	-	1.093	1.204		
Manastır	441/567	-	845	-	-	1.076
Üsküp	826(?)/ 9655(?)	-	842	1.252*20	1.794	-
Sofya	-	-	709	1.427*21	1.477	-

Son olarak bu nüfusun yüzde 90'a yakın bir bölümünün kırsal alanlarda ya adı ³² dü ünülürse nüfus hareketlerinin Osmanlı toplumu açısından ne anlama geldi i daha kuvvetlice kavranacaktır. Burada ayrıca bir istatisti e daha yer vermekte fayda vardır:

Tablo 5: Ankara Sanca ı'nın tahmini nüfusu ve konar-göçer te ekküllerin bu nüfus içerisindeki oranı.³³

Zümreler	1463	1523/30	1571
-----------------	-------------	----------------	-------------

³² evket Pamuk, a.g.e., s.37

³³ Emine Erdo an, "Ankara Yörükleri: 1463, 1523/30 ve 1571 Tahrirlerine Göre", **OTAM**, Ankara, Ankara Üniversitesi Yay., 2005, S.18, s.133

ehir	-	-	12.078	%8.51	26.241	%9.41
Kasaba	-	-	2.112	%1.49	6.207	%2.23
Köy/Mezraa	56.812	%96	67.499	%47.59	137.199	%49.21
Konar-göçer	2.025	%3	60.156	%42.41	109.138	%39.15
Yamak	104	%1	-	-	-	-
TOPLAM	58.941	100	141.845	100	278.785	100

Nüfus hareketlerinin toplum üzerinde sahip olduğu etkiye; Osmanlı nüfusu açısından tespit edilebilecek bazı bölgelere; genel hatlarıyla 15. yüzyıl sonlarından 17. yüzyıl başlarına kadar nüfusla ilgili bazı rakam ve tablolara yer verilmiş olan başlıca burada nokta koymak vakti gelmiştir. Tüm bu verilerin ileride daha da detaylı bir şekilde ve başka verilerle ilintili olarak irdeleneceğini hatırlatmakta fayda umulmaktadır.

1.1.3. Toplumsal Yapılar

Osmanlı, ait olduğu 'gelenek'i öncelikli olarak kendisini oluşturan nesiller vasıtasıyla devralmıştır. Bir dönemin bilgisine sahip olan insanın, bir devletten başka bir devlete geçmesiyle böyle bir aktarım gerçekleşebilir. Bu insan ögesi toplumsal görevlerini de neredeyse tamamen muhafaza eden bazı zümrelerden oluşmaktadır. Böylece teorik birikimle birlikte pratik de canlı bir şekilde bir toplumdan başka topluma intikal eder. Nitekim bin Haldun'a göre de bir devlet daha da ilma sürecinde iken toplumsal yapı yeni kurulmakta olan başka bir devletin tabiiyetine geçer. Osmanlı toplumu da bu insan ögesini Anadolu Selçuklularından tevarüs etmiştir. Osmanlı toplumunun Selçuklulardan devraldığı pratik(müesseselerle olan bilgi) yani toplumsal yapılar Aıkpa azade'nin de bildirdiği gibi: *Ahiyân-ı Rûm*, *Baciyân-ı Rûm*, *Gâziyân-ı Rûm* ve *Abdalân-ı Rûm*'dur. Osmanlı devletini kuran, Selçuklu sosyal yapısının esasları olan bu dört zümredir.³⁴ Esasen bu iki tekilatın (*Ahiyân-ı Rûm* ve *Baciyân-ı Rûm*) Selçuklu Sultanı I. Gıyaseddin

³⁴ Ahmet Davutoğlu, a.g.m., s.17

Keyhüsrev'in ikinci saltanatı yıllarında Selçuklu Devleti'ni yeniden yapılandırma çalı malarının bir parçası olarak devletin destek ve himayesinde kuruldu u görülmektedir.³⁵ A a ıda da bu yapılar hakkında bilgiye yer verilmektedir.

1.1.3.1. Ahiyân-ı Rûm

Osmanlı devletinden önceki Müslüman Türk devletlerinde esnaf te kilatına yön veren ve Osmanlı devletinin ilk dönemlerinde de tesirini devam ettiren iki önemli müessese vardır. Bunlar *Fütüvvet* ve *Ahî Te kilatı*'dır.

Fütüvvet te kilatı Abbasi Halifesi En-Nasır Li Dinillah tarafından kurulmu tur.³⁶ Tasavvufi yapılanmalar ile arasında sıkı ba lar bulunan bu te kilat manevi de erlerle iktisadi gayretleri bütünle tirmi tir. Te kilat daha sonra Ahî te kilatına da kaynaklık etmi tir.

slam âlemindeki parlak kültür ve zengin ticari hayatı ortadan kaldıran Mo ol istilası³⁷, büyük Türk kitlelerinin özellikle Anadolu'ya yönelmelerine sebep olmu tur. Böylece Azerbaycan ve civarında bulunan ve kendilerine Ahî diyen bazı kitleler de di er dervi -gaziler ile birlikte Anadolu'ya yönelmi lerdir.³⁸ Mo ol- lhanlıların Orta Anadolu'ya hakim olmaları ile birlikte bu halk kitleleri marûz kaldıkları baskı sonucunda Batı Anadolu'ya yönelmi lerdir. Bu göçlerin meydana geldi i süreç Büyük Selçuklu Devleti döneminde ba ladı ı gibi Anadolu Selçuklularının yıkılı larına kadar devam etmi tir. Anadolu'da toplanan farklı toplum kesimleri, aynı süreçte meydana çıkan bilgi birikimi ile de yo rulmu lardır. Bu birikime de de inmekte fayda vardır.

Anadolu'da özellikle Dani mendliler döneminden ba layarak tıp, astronomi (hey'et), matematik ve felsefe gibi akli ve tabii ilimlerde faaliyet

³⁵ Mikail Bayram, "Türkiye Selçukluları Döneminde Bilimsel Ortam ve Ahili in Do u una Etkisi", **Türkiyat Ara tırmaları Dergisi**, Konya, SÜ Yay., S.10, s.1

³⁶ Mikail Bayram, a.g.m., s.2

³⁷ Faruk Sümer, a.g.e., s.161

³⁸ Mikail Bayram, a.g.m., s.1

gösteren ilim adamları oldu u bilinmektedir. Bu ilim adamlarının dini ilimlerle pek de ilgilenmedikleri dikkati çeken di er bir durumdur. Bunda özellikle ilk devir Selçuklu sultanlarının ve Dani mendli devlet adamlarının Mu'tezile e imli olmalarının etkisi vardır.³⁹

Mevzubahis akımın mensupları, bilimden sanat ve i alanında faydalanılabilece ine dâir fikirler ileri sürmü ve bu yolda eserler de telif etmi tir.⁴⁰ Böylece akli ve tabii ilimler alanında ciddi bir birikim olu mu tur. Mo ol istilalarının yol açtı ı göç dalgalarından sonradır ki, Anadolu'da tasavvufun temelleri atılmı tir.⁴¹ Artık Anadolu'da mutasavvıflar ve mu'tezilîler arasında vukû' bulan münazaralar dolayısıyla ciddi bir birikim olu mu tur.⁴² Bu yolla tasavvufî anlamda da ilmin sanata etkisi üzerine görü ler ortaya çıkmı tir.

13. yüzyıl ba larında bir Kübrevî eyhi olan Necmeddin Daye'nin Sultan Alaaddin Keykubad'a sundu u *Mirsadü'l- bâd* da bu görü ler i i nda ortaya çıkmı tir.⁴³ Anadolu'da bir süre geli me gösteren bu zihniyetin uygulayıcıları hırfet ve zanaat erbabı olan Ahîler'dir. Anadolu'da Ahîli in kurucusu olarak tanınan Ahî Evren'in bu konuya önem verdi i ve eserlerinde sık sık ilmi i ve sanat alanında kullanmak gerekti ini ifade etti i⁴⁴ bilinmektedir. Ayrıca Ahî Evren; Tefsir, Hadis, Kelam, Fıkıh ve Tasavvuf gibi ilimler yanında Felsefe ve Tıp sahasında da sivrilmî ve bu konularda eserler vermi tir. bn-i Sina, Sühreverdi el-Maktul ve Razi'nin eserlerini okumu

³⁹ “Mu'tezile, E 'ari ve Maturidi mezhepleri arasındaki mücadeleye, slam devletleri, Hicri IV. asırdan itibaren E 'ari ve Maturidi mezhepleri tarafında dahil olmu tur. Böylece tasavvufi dü ünçe ra bet kazanmı tir.” (Mikail Bayram, a.g.m., s.3)

⁴⁰ Bu eserlerden bazıları; II. Kılıçarslan zamanında Kayseri'de ya ayan Tiflisli Hubey b. brahim'in “Beyânü's-sinâ'a”sı, Diyarbekir Artukluları devri bilgini Cizreli Ebu'l- zz smail b. Er-Rezzaz'ın “El-Câmi' Beyne'l- lm ve'l-Amel”idir. Bunlardan ikincisi pek çok otomatik makine projesinin çizimlerini de ihtiva etmektedir. (Mikail Bayram, a.g.m., s.6)

⁴¹ Kübrevilik, Kalenderilik ve Sühreverdilik gibi birçok tasavvufi akım, Anadolu'da özellikle de ehirlerde ya ayan halkın dini hayatında ihmal edilemeyecek bir üstünlü e sahip olmu tur. (Ahmet Y. Ocak, **Babailer syanı: Alevili in Tarihsel Altyapısı**, 3. Baskı, stanbul, Dergah Yay., Temmuz 2000, s.62-63)

⁴² Bu iki görü ün Anadolu'da Ahîli in bilimsel temellerinin olu masında etkili olduklarına dâir görü ler mevcuttur. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için: Mikail Bayram, a.g.m.,

⁴³ Mikail Bayram, a.g.m., s.6

⁴⁴ Mikail Bayram, a.g.m., s.7

oldu u⁴⁵ göz önünde bulundurulursa, Anadolu'ya hem tasavvufi hem de aklı bilginin ulaşması kesindir.

Ahî Evren(Hace Nasirüddin Mahmud)'in bazı konulardaki görüşleri, bu tez çalışmasının konusu açısından gayet önemlidir. Yukarıda anlatılmaya çalışılan süreç sonucu ulaşılan zihni seviye Osmanlı'ya Selçuklulardan intikal etmiş olan esnaf-zanaat tekilatının zihniyetini de ifade etmektedir. Ahili in bu birikimi, içerisinde ağırlıkta yer verilecek olanlarla benzer görüşlerin bulunduğu *Ahî ecere-nameleri* ve *Ahî Fütüvvet-nameleri* ile muhafaza edilmiş ve Osmanlı'ya da bu yolla ulaştırılmıştır.

Üretim bahsinin bazı alt başlıkları içerisinde ortaya konmaya çalışılacak olan üretime dâir yaklaşımların da i te bu yapının etkisi altında olduğu herkesin malumudur. Bu sebeple Ahî Evren'in bazı konulardaki görüşlerini vermek gerekmektedir:

“Allah insanı medeni tabiatlı yaratmıştır: Bunun anlamı şudur: Allah insanı yemek, içmek, giyinmek, evlenmek, mesken edinmek gibi çok eylemlere muhtaç olarak yaratmıştır. Hiç kimse kendi başına bu ihtiyaçları karşılayamaz. Bu yüzden demircilik, marangozluk gibi birçok meslekleri yürütmek için çok insan gerekli oldu u gibi demircilik ve marangozluk da bir takım alet ve edevatla yapılabildi i için bu alet ve edevatı tedarik için de çok sayıda insana ihtiyaç vardır. Böylece insanın (toplumun) bir kesiminin sanatlara yönelmesi ve her birinin belli bir sanatla meşgul olması gerekir ki toplumun bütün ihtiyaçları görülebilsin.”⁴⁶

“Birçok insanın bir arada çalışması sanatkarlar arasında rekabet ve münazaaya sebep olabilir çünkü bunların her biri kendi ihtiyacına yönelince menfaatler çatışması ortaya çıkar. Karşılıklı hoş görüş ve affetme olmadığı zaman münaza ve ihtilaf zuhur eder. O halde bu insanlar arasındaki ihtilafı halledecek kanunlar koymak gereklidir. Bu kanun emriata uygun olmalı ki ona uyulsun ve insanlar arasındaki ihtilafın halline vesile olsun. İhtilafsız bir ortam yaratılınca herkes rahatça umdu unu elde eder. İhtilaf zuhurunda ise bu

⁴⁵ Hatice Konukseven, “Hz. Mevlana, Ahî Evran ve Seyyid Sadreddin-i Konevi'nin Konya Halkının Eitimindeki Rolü”, Basılmamış Yüksek Lisan Tezi, 2006, Konya, s.49

⁴⁶ Mikail Bayram, a.g.m., s.7

kanuna müracaat ederek ihtilaflar ortadan kaldırılabılır. Peygamberlerin eriat koymaları bundandır.”⁴⁷

“Toplum çe itli sanat kollarını yürüten insanlara muhtaç oldu una göre bu sanatların her birini yürüten çok sayıda insanların belli bir yerde toplanmaları ve sanatkarların her birinin kendi sanatlarıyla me gul olmaları sa lanmalıdır ki toplumun bütün ihtiyaçları görülebilsin.”⁴⁸

Yukarıda da bahsedildi i ekliyle böylesine canlı bir fikrî ve ilmî ortamın bulundu u Anadolu’da; Mo ol etkisi ve di er bazı sebeplerden kaynaklanan inkıraz süreci ile birlikte bir de intikal dönemi ba lamı tır. 1235’te Mo ol tabiiyetini tanıyan, 1243’te Baycu idaresindeki Mo ol kuvvetlerince Orta Anadolu bölgesi istila edilen ve 1277’den sonra da do rudan Mo ol hakimiyetine ba lanan Anadolu’da; Mo ol idaresinin yaygın olarak nüfuz kazanmasıyla ba layan ve Anadolu Selçuklu Devleti’nin batı sınırları yönündeki büyük nüfus hareketleri, 13. yüzyıl boyunca devam etmi tir.⁴⁹

Mo olların ve Selçuklu devlet adamlarının Ahî ve Türkmen çevrelere uygulamı oldukları siyasi ve fikri baskılar sonucu bu çevreler büyük kitleler halinde Batı Anadolu’ya do ru hareket etmi lerdir. Bu göç Anadolu Beylikleri dönemi boyunca ve özellikle de Osman Bey’in Anadolu’daki Türklerin liderli ine geçi inde önemli bir rol üstlenmi tir. Buraya kadar haklarında bilgi verilmi olan Ahîler ve di er toplumsal yapılar Anadolu Selçukluları’na kar ı bir isyan hareketi⁵⁰ gerçekle tirerek büyük halk kitlelerinin bu göç dalgasına katılmasına sebep olmu lar ve aynı zamanda bu kitleleri pe lerinden sürükleyerek toplumsal yapının Osmanlıların tabiiyeti altına girmesini sa lamı lardır.

⁴⁷ Mikail Bayram, a.g.m., s.8: Dikkat edilirse bu görü ler, yine slam alimleri olan Gazâlî’nin ve bn Haldun’un ve hatta modernitenin i bölümü yakla ımlarıyla da örtü mektedir. bölümü ile ilgili yakla ımlara sırası geldi inde yer verilece inden burada detaylandırmaya ihtiyaç duyulmamı tır.

⁴⁸ Mikail Bayram, a.g.m., s.9

⁴⁹ Halil nalcık, “The Question of The Otoman State”, çev. Tahir Sünbül, **Tarih Ara tırmaları Dergisi**, Ankara, AÜDTCF Tarih Bölümü, C.XV, S.26, s.330

⁵⁰ “Babaîler isyanının üzerinde geli ti i sosyal tabanın ikinci önemli ö esi, isyanın hazırlanmasından propaganda safhasının yürütülmesine, te kilâatlanmasından yönetilmesine kadar bütün a amalarında birinci derecede rol alan heterodoks dervi zümreleridir.” derken Ocak da aynı durumu vurgulamaktadır. (Ahmet Y. Ocak, a.g.e., s.62)

Buraya kadar hakkında izahatta bulunulmaya çalı ılan bu yapı geleneksel bir yapı olarak Anadolu Selçukluları'ndan Osmanlı'ya intikal etmi tir. Muhtevasının olu umunda önemli bir yere sahip olan tasavvufun da böylece Osmanlı zihniyetine aktarımını sa lamı tir.

1.1.3.2. Baciyân-ı Rûm

Osmanlı devletinin Anadolu'ya bütün müesseseleri ile yerle erek, burada Türk- slam medeniyetini kökle tirmesi bir takım toplumsal dinamiklere dayanması ile mümkün olmu tur. Osmanlı toplum müesseseleri içinde bu dinamik unsurlardan birini 'aile' olu turmaktadır.⁵¹ Aile içerisinde muhakkak en önemli birey olarak kadın ön plana çıkmaktadır. Osmanlı ise kadına dair birikimini de yine kendisinden önce Anadolu'da bulunan toplumdan intikal ettirmi tir. Bu birikim de Ahîli in kadınları örgütleyen bir türevi olan Baciyân-ı Rûm ile Osmanlı'ya ta ınmı tir. Gaziler askerî hareketin, Ahiler sosyo-ekonomik yapılanmanın, Abdallar e itim ve imaret i lerinin Bacılar da gerek sosyo-ekonomik yapılanmada gerek e itim ve imarete tüm toplum kurumlarının in asında yerlerini almı lardır.⁵²

A ıkpa azade'nin Tevârîh-i Âl-i Osmanı'nda bahsetmi oldu u dört toplumsal unsurdan birisi de *Baciyân-ı Rûm*'dur.⁵³ O dönem Türkmen kadınlarının böyle bir te kilat kurabilecek durumda olamayacakları yönünde birtakım iddialar da ortaya atılmı tir. Ancak bu görü e kar ı çıkan Fuad Köprülü, bu te kilatın icrâ etti i vazifeler hakkında da açık bir görü ortaya koymamı tir.⁵⁴ Bugüne kadar yapılan ara tırmalar sonucunda, *Baciyân-ı Rûm*'un da Ahiyân-ı Rûm gibi bir görev îfâ etti i ortaya konmu tur.

Do udan bu mıntıkaya (Batı Anadolu'ya) gelen Türkmenlerin erkeklerini, Ahi erkekleri; kadınlarını da Fatıma Bacı'nın yeti tirdi i '*Baciyân*'

⁵¹ Kadriye Y. Koca, **Osmanlı'da Kadın ve ktisat**, 1. Baskı, stanbul, Beyân Yay., Mart 1998, s.9

⁵² Kadriye Y. Koca, a.g.e., s.38

⁵³ A ıkpa azade, a.g.e., s.14

⁵⁴ Mikail Bayram, "Baciyân-ı Rûm (Anadolu Bacıları) ve Fatma Bacı", **Türkler Ansiklopedisi**, ed. Salim Koca vd., Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, C.VI, s.365

grubu terbiye etti.⁵⁵ Bacıların, kimi zaman Ahîlerle aynı çarılarda iyerlerine sahip oldukları, dokumacılık gibi bazı meslekleri yürüttükleri bilinmektedir. Bu yolla Osmanlı'ya intikallerinden sonra birçok mesle in köylere kadar yayıldı ı ve Türkmen kadınlarının bu vesile ile meslek sahibi olarak iktisadi faaliyetlerin içerisine girdikleri de bir gerçektir.

Bilindi i üzere, Ahîlik mensuplarına yalnızca mesleki anlamda de il, gündelik hayatın akı ında da sahip olmaları gereken bilgileri ve e itimi sa lamı tır. Bacılar da muhtemelen çalı ma hayatı içerisinde ve hem de günlük hayatın di er alanlarında mensuplarına verdi i e itimler ile yeni nesilleri yeti tirecek birikimi de sa lamı tır. Gerçi çalı ma hayatı eklinde bir ifade ile günümüz algısının etkisiyle, bir i yerinde ba lı ba ına gerçekte tirilen ekonomik faaliyetler hatra gelmektedir. Oysaki Anadolu kadını, iktisadi faaliyetleri 'günlük i ler' olarak telakki eder. Evi, ailesi için çalı mayı hayatın bütününden ayırmadı ı gibi bu faaliyetleri kollektif bir üretim bilinciyle gerçekte tirir. Asıl olan evin ve ailenin ihtiyaçlarını kar ılamak olsa da zaman zaman ürettiklerini pazarda satan Anadolu kadınları da mevcuttur.⁵⁶ Gerçi burada vurgulandı ı ekliyle iktisadi faaliyetlere bakı açısı, sadece Anadolu kadını için de il, Osmanlı toplumunun neredeyse tamamı için böyledir. Bilhassa klasik dönemde iktisadi hayat geçim hayatıdır. Nitekim iktisadi hayatın böylesine odaklanılmı bir halde ortaya çıkması özellikle modern dönemin in asıdır. Bu haliyle Koca'nın anlattı ı '*hayatla bütünle mi iktisat*⁵⁷ yakla ımı di er geleneksel toplumlar gibi Osmanlı toplumu için de geçerlidir ve bu alan erkek bireylerde Ahîlerin ve kadın bireylerde de Bacıların ahlaki de erler sisteminin kontrolü altındadır.

Bu çalı mada yalnızca, Osmanlı toplumunda kadınların toplum hayatının her alanında nasıl bir yerde bulduklarını belirtmek, özellikle de yeni nesillerin yeti tirilmesinde üstlendikleri rol açısından mensup oldukları de erler sistemine vurgu yapmak yeterli olacaktır. Bu nedenle Baciyân-ı Rum bahsini bitirmek do ru olacaktır.

⁵⁵ Hatice Konukseven, a.g.t., s.61

⁵⁶ Kadriye Y. Koca, a.g.e., s.48

⁵⁷ Kadriye Y. Koca, a.g.e., s.49

1.1.3.3. Gâziyân-ı Rûm

“Erdungrıl Gazi bunu i itti ki Selçuk Hanedanı neslinden Sultan Alâaddin, Acem’den Rûm’a gelip padi ah oldu: “Öyleyse bize dahi vâcib oldu ki erin kadri, kıymeti bilinir memlekete gidelim, biz de gaza edelim” dedi.”⁵⁸

A ikpa azade’nin aktarmı oldu u bu bahis, Anadolu’da Mo ol baskısı altında olan ve Anadolu’ya göç eden di er Türkmen topluluklarının da tazyiki ile Osmanlı’nın tabiyetine giren unsurların özellikle Osmanlı’yı tercihlerine etki eden ‘Gazâ’ anlayı ina vurgu yapmaktadır. Ayrıca “Acem’den Rûm’a gelip padi ah oldu” ifadesiyle bir devlet kurma amacının da altı çizilmektedir. Bu ifade, bn Haldun’un asabiyetin gayesi arasında saydı ı mülk, iktidar olma, hakimiyet tesis etme ve devlet kurmaya i aret eder.⁵⁹ Ki bu yönüyle ‘Gazâ’ geleneksel bir devletin kurulu u sürecinde önemli bir yere sahiptir. Hatta ‘Gazâ’; insan unsurunu Anadolu Selçuklularından ba ka bir Türk beyli ine de il de Osmanlı’ya intikal ettiren en önemli sebeptir.

Hoca Sadettin de eserinde ‘Gazâ’daki amacı anlatır ve Osmanlıları’nın ‘Gazâ’yı bir vazife bilinci içerisinde üstlenmelerine yer verir.⁶⁰

Osmanlı toplumunun Anadolu Selçuklularından devralmı oldu u dört zümreyi aslında birbirinden çok da fazla ayrı dü ünmemek gerekmektedir.

öyle ki; Ahîler, Bacılar, Gaziler ve Abdallar ola an artlarda içinde buldukları kesimlerin günlük faaliyetleri ile hayatlarını devam ettirirken ola anüstü durumlarda (sava , göç vs.) birbirlerinin vazifelerini ve toplumun ihtiyacı olan di er vazifeleri ifâ edebilmektedirler. Özellikle Abdallar için kullanılan “Alp-eren” kavramının muhtevası ile bu daha da iyi anla ılmaktadır.

⁵⁸ A ikpa azade, a.g.e., s.165

⁵⁹ bn Haldun, a.g.e., s.101

⁶⁰ “Nihayet fesat ve zulmün karanlı ı, inançsızlık ve küfrün siyahlı ı, Rûm diyarını, sapıklık bayku una konak, gözleri kor gibi yanan kömürü andıran yarasaya durak edince, gerçek dinin cihanı aydınlatan ı ı ve din yolunda sava anların, dünyayı tutan kılıçların berki ile onu aydınlatmak art olmu tur. Bunun sonunda Allah’a e ko manın, Tanrı ile çeki menin ortadan kaldırılması için, yukarıda yapılan açıklama gere ince, Allah’ın bu yoldaki hükmü ile tükenmek bilmeyen bir çaba harcamak gerekmi tir. ... slam’in eserlerini yüceltmeye, Hanefî mezhebinin önderli ini etmeye aday olmak ta, cennet tac ile Tanrının yöneli i, üzerlerine ve zamanın biti ine dek, saltanat tahtı onlara ve onların torunlarına olsun, Osman o ullahlarından gelen sultanlara verilmi tir.” (Hoca Sadettin Efendi, a.g.e., C.I, s.3)

Aslında dervi olan fakat sava ılıklarıyla da bilinen kimselerin 13. yüzyılda Horasan'dan Anadolu'ya göç ettikleri bilinmektedir. Hem Gâziyân-ı Rûm ve hem de Abdalân-ı Rûm zümresi içerisinde yer alan bu insanlar yukarıda bahsedilen durumu ve bu toplum kesimleri arasındaki geçi lili i gayet iyi ifade edebilmektedir. Nitekim Ahîler de aynı zamanda bir tarikat zümresinin eyhi olabilmektedirler. Ancak burada Gâziyân-ı Rûm bahsinden kasıt - A ıkpa azade'nin de belirtti i ekliyle- Osmanlı devletinin kurulu u döneminde Anadolu'da bulunan Türkmen kitlelerinin Osmanlı'ya yönelikindeki amaca vurgu yapmak içindir. Yoksa bahsedilen bu zümreler birbirinden sıkı kurallar ile ayrılan toplum tabakaları de ildir. Ancak bu ayrımların olu ması toplumda bulunan bu grupların kendilerine has bir hayat tarzına sahip olmalarından ileri gelmektedir.

Gâziyân-ı Rûm hakkında da buraya kadar verilen malumat yeterli görülmekle birlikte esasında ba lı ba ina ve derinlemesine ara tırmaların konusu olan bu zümrenin 15 ve 16. yüzyıllardaki dönü ümünün anlatılması icâb etmektedir. Fakat bu çalı manın sınırları buna müsait de ildir.

1.1.3.4. Abdalân-ı Rûm

Osmanlı tarihçilerinin, özellikle de A ıkpa azade'nin tanıklıkları ilk Osmanlı Sultanlarıyla, Babai hareketinden çıkmı ve 16. yüzyılda Abdal olarak adlandırılan heterodoks dervi ler arasındaki yakın ba ı bize göstermektedir.⁶¹ A ıkpa azade'nin eserinde sıraladı ı dört toplumsal zümreden birisi de bu Abdalân-ı Rûm'dur. unu belirtmekte de özellikle fayda sezilmektedir ki bahsi edilen toplumsal zümreler arasında bir geçi lilik de söz konusudur.⁶² Osmanlı toplumunun –özellikle iktisadi hayat ba lamında- dünyaya bakı nda önemli etkisi oldu unu bildi imiz tasavvuf, Ahîlerden

⁶¹ Irène Mélikoff, a.g.m., s.154

⁶² Arpagu 'un Köprülü'den alarak vurguladı ı ekliyle; Ahîlerin *alplarla* temasa geçtikleri, tasavvuf rengine büründükleri, devlet ricalinin, kadıların, müderrislerin, büyük tacirlerin mensup oldu u bir yapı oldu u açıkça söylenebilir. (Hatice K. Arpagu , **Osmanlı Halkının Geleneksel İslam Anlayı ı**, 2. Baskı, İstanbul, Ensar Ne riyat, Aralık 2006, s.98)

ba ka özellikle de bu yapı vasıtasıyla Anadolu Selçukluları'ndan intikal etmi tir.

Babalar, abdallar veya dedeler; medrese men e'li fakihlerin ö rettiklerinden daha basit ve sade bir slamiyet anlayı nı Anadolu'da yayıyorlar ve yine Anadolu artlarına uygun bir halk tasavvufunu da olu turuyorlardı.⁶³ Onlar îfâ ettikleri vazife dolayısıyla; Anadolu'nun slamla masında önemli roller üstlenmi dervi ler grubudur.⁶⁴

A ıkpa azade'nin tüm Abdalân-ı Rûm adı altında tanımladı ı babalar, Anadolu'da yayılmı büyük bir grup olu turmu lardır.⁶⁵ Özellikle Mo ol baskısından uzak bir yerde bulunması sebebiyle Osmanlı topraklarına gelen bu dervi ler, geçimleri için ve halkın e itimini sa lamak gibi amaçlarla zaviye kurmaktaydılar.⁶⁶ Osmanlıların ilk hükümdarları tarafından Rum Abdalları'na gösterilen yakın ilgi ve müsamaha bunlardan bir ço unun adı geçen beyli in arazisinde toplanmasına sebep oldu.⁶⁷ Hakkında kesin hükme varılması güç olan bu dervi ler, bazı ara tırmacılar tarafından bir tarikat gibi algılanmı larsa da 14. asırda Anadolu'nun muhtelif yerlerinde abdal lakaplı Türk dervi lerinin ya adı ı ve 15. asırda da Rûm abdalları ismini ta ıyan dervi ler zümresinin mevcudiyeti tarihi kaynaklardan ö renilmektedir.⁶⁸

Anadolu Selçukluları zamanında birinci ve ikinci Mo ol istilas ı ile Anadolu'ya gelen dervi lerden genel olarak Kalenderîlik, Yesevîlik, Haydarîlik ve Vefâîlik gibi dört ayrı grupta bahsedilmektedir. Bununla birlikte Anadolu'da da Vahdet-i Vücut mektebine mensup bir takım tasavvufi yapılar meydana gelmi tir. Ocak bunları özellikle ikili bir ayrıma tabi tutar:

“Ahlakçı ve faal karakteriyle hemen dikkati çeken ilki, Anadolu'da bütün devirlerin en ünlü mutasavvıflarından biri olan Muhyiddin-i Arabî ve evlatlı ı Sadreddin-i Konevî ile müritleri tarafından temsil olunmu tur. Birincisine nazaran taban tabana zıt ruhu, daha müsahamacı ve estetik

⁶³ Ahmet Y. Ocak, a.g.e., s.63-64

⁶⁴ Hatice K. Arpagu , a.g.e., s.99

⁶⁵ Halil nalcık, a.g.e., s.22-23

⁶⁶ Halil nalcık, a.g.e., s.22

⁶⁷ Ahmet Y. Ocak, a.g.e., s.214

⁶⁸ Hatice K. Arpagu , a.g.e., s.100

*karakteriyle kendini gösteren ikincisi ise, temsilcilerini, Kübrevîlik ve Sühreverdîlik diye anılan iki büyük tarikatın mensupları arasında bulmu tur.*⁶⁹ Bununla birlikte abdalların Babai isyanı ile olan ili kilerini ve Selçukluların Mo ol boyunduru una girmesinden sonra onların Batı Anadolu'ya do ru hareket ettiklerini belirtir ve nihayet 14 ve 15. yüzyıldan sonra Bekta îli e dönü ümü ile bu zümrenin ne ekilde varlı nı devam ettirdi ini de izah eder.⁷⁰ Esas olarak Abdalân-ı Rûm vasıtasıyla Osmanlı'da tasavvufun ne ekilde yerle ti i ve hangi kanallarla varlı nı sürdürdü üne dair u bilgiler verilebilir: Yeseviye (Ahmed Yesevi-1166ve Hacegan gelene i); Kadiriyye (Abdülkadir Geylani, 1166); Rifaiye (Ahmed Rifai, 1182); Kübreviyye (Necmeddin Kübra, 1221/Dâvûd-ı Kayseri kanalıyla); Sühreverdiye (Ebu Hafs Ömer Sühreverdi, 1234); Ce tiye (Muinuddin Hasan Ce ti, 1235); azeriye (Ebulhasan azeri, 1258); Bekta iye (Hacı Bekta -ı Veli, 1270); Mevleviye (Mevlana Celaleddin-i Rumi, 1273); Sadiye (Saduddin bin Musa Cebbavi, 1300); Nak ibendiye (Bahauddin Nak ibend, 1388/Molla Cami(1380), Alauddin Attar(1399) ve Ubeydullah Ahrar(1490), mam Rabbani(1624)); Halvetiye (Ömer bin Ekmelüddin Lahici, 1397)/Zeyniye; Bayramiye (Hacı Bayram-ı Veli, 1429)/ emsiye-Melametiye-Celvetiye.⁷¹

Buraya kadar anlatıldı ı üzere Abdalân-ı Rûm, Horasan men eli tasavvuf hareketinin ve ayrıca heterodoks Türkmen dervi lerinin hakim oldu u, bilhassa Anadolu'nun batısında ve Balkanlarda yerle erek slam'ın buralarda yaygınla masına büyük katkıda bulunan bir toplumsal zümredir. Bu zümrenin daha sonraki geli imiyle, Muhyiddin bn Arabî'nin "*vahdet-i vücud*" mektebine mensup olarak Anadolu'da tasavvufi akımın bilhassa halk tabanında etkin olmasında önemli bir vazife görmü tür. Osmanlı toplumunun dünya algısı üzerinde olu turdu u tasavvuf eksenli etkisi yüzyıllar boyunca kalıcı olmu tur. Öyle ki, Osmanlı deneyimi, Mo ol istilasından sonra siyasi-

⁶⁹ Ahmet Y. Ocak, a.g.e., s.62-63

⁷⁰ Ahmet Y. Ocak, a.g.e., s.219-220

⁷¹ Hasan Akgündüz, "Klasik Osmanlı Asırlarında Tekke E itimi, Amaçlar ve Araçlar", **E-SOSDER**, 2004, C.III, S.7, s.25-26

askeri-sosyal çatı maların egemen oldu u Anadolu co rafyasında tasavvuf ve tekkenin onarıcı ve dönü türücü vizyonuyl a ortaya çıkmı tır.⁷²

1.2. MEKÂN UNSURU

Bir toplumun hayatı boyunca kurdu u her türlü mekan, onun bilgi ve birikiminin ta ındı ı yerler olmu tur. Bu gibi yerlerin bir toplumdan veya nesilden di er bir toplum ya da nesle intikali yine ‘*gelenek*’in de aktarımını sa lar. Bahsedilen bu yapılar içerisinde özel bir yer tutan e itim kurumlarına hususiyetle de inmek gerekmektedir. Bu e itim-ö retim kurumları ve buralarda vazifeli insanların da ilk zamanlarda Selçuklu ve bakiyesi beyliklerden Osmanlı’ya intikal etti i de açıktır.⁷³ A a ıdaki bahislerde de bunlara yer verilecektir.

Medreseler, cami-tekke ve zaviyeler, sohbet odaları ekinde üçlü bir ayırım tercih edilmi tir. Medreseler, hem dini bilginin hem de dünyevi bilginin ilmi düzeyde tespit edildi i, geni letildi i; cami-tekke ve zaviyeler ise dini ve ahlaki bilginin cemaate aktarıldı ı yerler olmu tur. Sohbet odaları ise bir miktar daha tarihi bilginin belki do rudan dini olmayan belki de dini ahsiyetlerin menkıbeleri ekindeki bilgilerin aktarıldı ı yerler olmu tur. Bu ekinde ilmi, tasavvufi-ahlaki ve tarihi ekinde üç ayrı muhtevaya sahip bilginin aktarıldı ı ayrı mekanlar hakkında bilgi verilmi olacaktır. Geleneksel dünyada bu üç bilgi alanının birbiriyle geçi lilik arz etti i göz önünde

⁷² Hasan Akgündüz, a.g.m., s.24

⁷³ Bu gerçe i Unan bir makalesinde öyle dile getirmektedir: “*znik Orhaniyesi adıyla ilk Osmanlı medresesinin kurulu una kadar, Osmanlı Beyli i’nde e itim-ö retim faaliyetlerinin nasıl yürütüldü üne dair elimizde bugün hemen hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Ancak pek muhtemeldir ki, Anadolu’nun ve slam dünyasının medrese bulunmayan yerle im yerlerinde oldu u gibi, Osmanlı Beyli i sınırları içinde de, bu hususta cami ve mescidler mühim bir rol oynamı lar, hem ibadet ve hem de –küçük ölçekli de olsa- e itim ve ö retim mahalli olarak hizmet vermi lerdir. Gerek kaza ve gerekse e itim-ö retim faaliyetlerinin yürütülmesinde ihtiyaç duyulan yeti mi elemanlar ise, yine muhtemelen pek tabî’î olarak, Anadolu’nun Konya, Kayseri, Sivas vs. gibi birer kültür merkezi durumundaki eski büyük Selçuklu ehirlerinde ve kuruldukları bölgelerin slami geçmi leri daha eski ve köklü olan Anadolu’nun öteki beyliklerinin ba kentlerinde yeti en, fakat buralarda siyasi ve sosyal istikrarın bozulmasıyla huzuru kaçtı ı için sı nabilece i emniyetli yerler arayan, bu sebeple Osmanlı topraklarını bir melce’ ve me’men olarak gören insanlar tarafından kar ılanıyordu.”(Fahri Unan, “Bir Alimin Hayat Hikayesi ve Klasik Osmanlı E itim Sistemi Üzerine”, **OTAM**, Ankara, Ankara Üniversitesi Yay., 1997, S.8, s.371-372)*

bulundurulursa, çalı mada bu ayrıma dikkat çekilmekteki amaç bunların modern anlamdaki gibi ayrı alanlar oldu unu vurgulamak kesinlikle de ildir. Yalnızca dönem insanına farklı muhtevalardaki bilgi alanlarının dahi ne tür bilgiler ula tırdı ına dikkat çekmek gayesi ile bu vurgu yapılmaktadır.

1.2.1. Medreseler

Bu ba lıkta Osmanlı Devlet ve ilim adamlarının yeti mesinde birinci derecede rol oynayan bu sistem hakkında bilgiler verilecektir. Zira toplum hayatı açısından Selçuklu ve ardından Osmanlı devletinde ortaya çıkan müesseseler genel olarak bu medreseler vasıtasıyla aktarılan ve üretilen bilgilere dayanarak geli tirilmi tir. Özellikle Osmanlı prati ini yöneten devlet adamlarının yeti mesinde bu medreselerin yeti tirmi oldu u alimlerin etkisi yadsınamaz. Nitekim medrese e itimine geçi te en önemli faktör, Sünnili in geli tirilmesi ve devlet memurlarının yeti tirilmesi gayesidir.⁷⁴ Bu bakımdan medreselere daha do rusu bu medreselerle Osmanlı'ya kadar getirilen slam dü ünçesine de inmemek Osmanlı gelene ini anlamak yolundaki en büyük hatalardan birisi olmaktadır.

slamiyet'in ba langıç yıllarında (7. yüzyılın ortalarına do ru) Camiler, Kuran-ı Kerim, Hadisler ile bunları temel alan Tefsir, Hadis, Kelam, Akaid, ve Fıkıh gibi derslerin okundu u birer okul durumundaydı. Bu derslere zamanla Sarf-Nahiv, Belagat, Mantık, Siyer, Tarih ve Hikmet gibi dersler de ilave oldu.⁷⁵ Abbasî Devleti'nin ilk zamanlarında artan tercüme faaliyetleri sonucu Halife el-Me'mûn (813-833) devrinde Ba dat'ta Beytü'l-Hikme (Hikmet Yurdu) adında bir ilim merkezi kuruldu. Çok geçmeden 9-10. yüzyılda Musul'da Dâru'l- İm adlı müesseseler kuruldu. Bunlardan en me hurları Fatımîler'in kurdukları olmu tur.

⁷⁴ Abdülhaluk Çay, "Anadolu Selçuklularında Medreseler", **Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Ankara, Hacettepe Üniversitesi, 1984, S.1, s.101

⁷⁵ Ali Öngül, "Selçuklularda E itim Faaliyetleri ve Yeti en İlim Adamlarına Genel Bir Bakı ", **Sosyal Bilimler Dergisi**, Manisa, Celal Bayar Üni. SBE., 2003, C.I, s.2, s.67; Abdülhaluk ÇAY, a.g.m., s.101

Selçuklular devri Türk tarih ve medeniyetinin bir dönüm noktasıdır. Bu dönemde eğitim alanında en büyük yenilik üphesiz yüksek öğretim müesseseleri olan medreselerin kurulmasıdır.⁷⁶ Fatimîler tarafından açılan Dâru'l-ilmîlere karılıklı Horasan ve İran'da câmilerden ayrı olarak öğretim yapmak ve talebelerin barınmasını sağlamak maksadıyla medreseler kurulmaya başlandı.⁷⁷ Büyük Selçuklular döneminin Nizamiye Medreseleri bütün İslam dünyasının İslam anlayışı üzerinde etkili olmuştur.⁷⁸ Bu sistemle ilmi seviyelerini yükselten Selçuklular, İbni Fâtımîler'in Kahire'de kurdukları Ezher ve Dâru'l-hikme vasıtasıyla yürüttükleri propaganda faaliyetlerine de katkı koyabilmişlerdir.⁷⁹

Selçuklular devrinde ilk medrese Tuğrul Bey'in emriyle 1046 yılında Nişâbur'da kuruldu. Bunu Çağrı Bey'in ve Selçuklu veziri Küdürî'nin Merv şehrinde kurdukları medreseler izledi. Bunlardan sonra, Nizâmü'l-mülk tarafından Nişâbur'da mâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin ders vermesi için kurulan ilk Nizâmiye Medresesi açıldı.⁸⁰

Selçuklularda medresenin böylesine gelişme gösterdiği dönem aynı zamanda Anadolu'nun da Türkle meyletmeyle mayalanmaya başladığı dönemin hemen öncesine rastlamaktadır. Anadolu'nun medeni ve iktisadi gelişme ile birlikte, şehir hayatının büyük bir süratle ilerlemesi Sultan II. Kılıç Arslan devrinde başlamıştır. Bununla beraber Sultan II. Kılıç Arslan'ın son zamanlarında yaptıkları vakfiyesi Sultan'ın ölümünden 10 yıl sonrası bir tarihte İyân Altun-Apa Medresesi ilk eğitim kurumu olarak gözükmektedir.⁸¹ Devletin ileri gelenleri de memleketin farklı yerlerinde medreseler yaptırmışlardır. Nitekim Anadolu Selçukluları döneminde resmi dinin

⁷⁶ Ali Öngül, a.g.m., s.67

⁷⁷ Ali Öngül, a.g.m., s.69

⁷⁸ “Dini bakımdan Hanefî ve Şafîî fıkıhlarını öğreten Bağdat Nizamiyesi, ilim ve fikir hayatında mühim rol oynamış, yüksek vasıfta bilginler yetiştirmiş, buradan çıkan gençler memleketin selahiyetli şahsiyetleri olarak yüksek makamlara nail olmuşlardır. Yine o sıralarda İsfahan, Nişapur, Merv, Belh, Herat, Tus, Basra, Âmul gibi merkezlerde birer benzeri kurulan Bağdat Nizamiyesi'nin ders konuları ve programları, esas itibarıyla, bütün İslam ülkelerinde ve Osmanlılar dahil, İslam-Türk devletlerinde asırlarca takip ve tatbik edilmiştir.” (Brahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, 19. Basım, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1999, s.390)

⁷⁹ Nebi Bozkurt-Mehmet Perikli, “Medrese”, **D A**, C.XXVIII, s.323-333

⁸⁰ Ali Öngül, a.g.m., s.69

⁸¹ Abdülhaluk Çay, a.g.m., s.104-105

medreselerde ö retilen Sünni İslam oldu unu vurgulayan Irène Mèlikoff bu medreselerin kentlerdeki kültür hayatı üzerinde büyük etkileri oldu unu da belirtmektedir.⁸² Selçuklular devrinde Anadolu'da kurulan medreseleri di er yerlerdeki medreselerden ayıran bir di er özelli in de ihtisasla mayasıt müsaid olduklarıdır.⁸³

Vakıf yoluyla bütün ihtiyaçları kar ılanan bu medreselerde okutulan dersler konusunda kesin bir bilgi söz konusudur. Hadis, Fıkıh, Hey'et, Riyaziye, Arap Dilbilgisi, Tıp, Edebiyat, Belagat ve Aruz gibi alanlarda görülen dersler tamamen Arapça olarak i lenmi tir.⁸⁴

Osmanlı mparatorlu u'nun ilk medresesini 1330 yılında znik'te Sultan Orhan kurmu tur.⁸⁵ Bu medreseye önce Mısır'da yeti mi , eserleriyle tanınmı âlim Dâvûd-ı Kayseri, ardından Tâceddin-i Kürdî, Alâeddin Ali Esved müderris olarak tayin edildi.⁸⁶ Daha sonra Bursa ve Edirne'de açılanlarla da medresenin ilk a ması tamamlanmı tir. stanbul'un alınmasından sonra ise Fatih Sultan Mehmed'in açtı ı Sahn medreseleriyle toplumsal düzen açısından yeni bir dönem ba lamı tir.⁸⁷

Mevcut veriler ve bilgiler, medreselerde tahsil ve tedris faaliyetlerinde, ba langıçtan itibaren mihverin, e itim ve ö retimin sürdürüldü ü müesseseler (=mektepler, medreseler) de il, hocalar (=âlimler, müderrisler) oldu unu ortaya koyuyor.⁸⁸ Gazâlî, Ebû Hafs en-Nesefî, Adududdîn el-îcî, Sa'deddin et-Taftâzânî, Seyyid erîf el-Cürcânî, Kâdî Beyzâvî, Zemah erî ve Râzî gibi üstatların klasik metinler haline gelmi olan Arapça kitaplarının medreselerde okutuldu u bilinmektedir.⁸⁹ Medrese hakkında verilen bu bilgilere ve A ıkpa azade'nin sultanların dönemleri için ayrı ayrı isimlerini

⁸² Irène Mèlikoff, a.g.m., s.149

⁸³ “Medreseler okutulan derslere göre, medrese, darülhadis, dariüttüb olarak sınıflandırmı lardı. Mesela Selçuklu devri Konya medreselerinden Sahib-ata Fahreddin Ali Dariülhadisi (lahiyat Fakültesi), Emir Bedreddin Muslih Medresesi bir fıkıh medresesi (Hukuk Medresesi) idi.” Abdülhaluk Çay, a.g.m., s.105

⁸⁴ Abdülhaluk Çay, a.g.m., s.109

⁸⁵ Ya ar Sarıkaya, **Medreseler ve Modernle me**, 1. Baskı, stanbul, z Yayıncılık, 1997, s.24

⁸⁶ Nebi Bozkurt-Mehmet p irli, a.md., s.323-333: Burada bahsi geçen isimler A ıkpa azade tarafından da zikredilmektedir. (A ıkpa azade, a.g.e., s.163-164)

⁸⁷ Hatice K. Arpagu , a.g.e., s.110

⁸⁸ Fahri Unan, a.g.m., s.375-376

⁸⁹ Nebi Bozkurt-Mehmet p irli, a.md., s.323-333

sıraladı ı ilim adamlarına⁹⁰ dayanılarak; Osmanlı ilmi gelene inin Dâvûd-ı Kayseri-Fahrettin Razi-Gazâlî ekolünü takip etti i kanaatine varılabilir. Meselâ, ilk Osmanlı medresesi olan znik Orhâniyesi'nin ilk müderrisi, Arabî tasavvufunun Osmanlı topraklarındaki ilk temsilcisi olan Dâvûd-ı Kayserî (ö. 751/1350-1351), bir mutasavvıf olmasına ra men, aynı zamanda Râzî mektebine mensuptu.⁹¹ Râzî'nin gerek ilmî dirayeti ile gerekse de icazet silsilesi vasıtasıyla Gazâlî'nin takipçisi oldu u da cümlelerin malumudur.⁹² Böyle bir silsileye dikkat çekmekteki amaç, ilerideki bölümlerde yapılacak tahlillerde Gazâlî'nin yakla ımlarının referans olarak kullanılabilmesinin önünü açmaktır.

Medreseler, ilmi anlamda bilginin aktarıldı ı e itim kurumları oldu u kadar, dersiam gibi cami dersi uygulamaları vasıtasıyla bu yüksek bilgiden halk kitlelerine hitabeden bilgilerin de damıtıldı ı mekanlardır. Bu bilgilerden fazlasının ba lı ba ına bir çalı manın konusu olaca ı kanaatiyle medrese hakkındaki izahata burada son verilecektir.

1.2.2. Cami, Tekke ve Zaviyeler

1.2.2.1. Cami

slam aleminde e itim ve ö retim mahalleri ba langıçtan itibaren ekseriyetle camiler olmu tu.⁹³ Hz. Peygamber'in Medine'ye Hicreti'nden

⁹⁰ “Orhan Gazi zamanında: Ülemeden Dâvud-ı Kayserî ve Tâceddîn-i Kürdî vardı. ... O lu Gazi Hüinkar zamanında: ... ülemeden Koca Efendi ortaya çıktı ki bunun o lunun o lu, Acem ilinde Kadı-zâde-i Rûmî demekle me hur olmu tu. ... Yıldırım Bayazıd zamanında: Ülemeden Mevlana emseddîn-i Fenari, Mevlana Kutbeddîn-i znikî, eyh Yar Ali-i Horasani (yahut îrazî)... O lu Sultan Mehmed Han Gazi zamanında: ... Ülemeden Mevlana Haydar-ı Hirevi geldi, Mevlana Mehmed-i Bezzari geldi. Anadolu'dan Hacı Bayram ortaya çıktı. ... O lu Murad Han Gazi zamanında: ... Mevlana erefeddîn-i Kırımî ve Mevlana Hayreddîn-i Kırımî geldi. Mısır'dan Mevlana Ahmed-i Gürânî geldi. ... Bundan ba ka âlim ve Fazıl Mevlana Tûsî geldi. ... Ülemeden Hızır ah Efendi ortaya çıktı. ... O lu Sultan Mehmed Gazi zamanında: ... Ülemeden Mevlana Hüsvrev vardı. Mevlana Yegen zamanın müftüsü oldu. Mevlana Mehmed Zeyrek, Hoca-zâde, Mevlana Seyyid Efdaleddin o lu Seyyid Hamîdeddinül Hüseyinî ve Hızır Be Çelebi vardı.” (A ıkpa azade, a.g.e., s.163-164)

⁹¹ Fahri Unan, “Osmanlı Medrese Uleması: lim Anlayı ı ve lmî Verim”, **Koomduk limler Jurnalı/Sosyal Bilimler Dergisi**, Bi kek, KTMÜ, 2003, s.5, s.17

⁹² Detaylı bilgi için bakınız: Fahri Unan, a.g.m., s.14-33

⁹³ Fahri Unan, “Bir Alimin Hayat Hikayesi ve Klasik Osmanlı E itim Sistemi Üzerine”, s.374

hemen sonra Mescid-i Nebevî'yi in a etmesiyle camilerin e itim amacıyla kullanılması da ba lar. Hz. Peygamber'in, Mescid-i Nebevî'deki derslerine meclisü'l-ilm denilmi tir ki bu ilk asırda hadis derslerini ifade ediyordu. Hz. Peygamber'in etrafında iç içe daire ekinde oturan dinleyici grubuna "halka" denilmi tir. Halkalara ders vermede, Ubâde b. Sâmit gibi bazı sahabiler de yardımcı olarak mescidde Kur'ân ve okuma-yazma ö retiyordu. Bununla birlikte mezheb imamlarının dahi mescid derslerinde kendilerini büyük ölçüde yeti tirmi olmaları caminin, slam'ın ilk zamanlarından itibaren e itim mekânı olma özelli i ta ı dı nı göstermektedir. Esasta birer ibadet mahalli olan camilerin, gerek çocukların ve gerekse büyüklerin e itim ve ö retiminde tıpkı birer mektep ve medrese gibi de erlendirilmeleri Emevi, Abbasi, Selçuklu ve hatta Osmanlı dönemlerinde devam edecek ve bu durum bugüne kadar sürecektir.⁹⁴

Osmanlı medreselerinde mevcut odalarda (hücre) ö renci ikamet etmekte, medrese dershanesinde belirli dersleri görmekte, bunun dı nda genel dersleri camilerde takip etmekteydi. Bu ekleyle; e itim kurumu olarak cami ba lıca iki fonksiyon üstlenmi tir: Birincisi, vaaz ve hutbelerle telkin edilen dini-ahlaki bilgi ve nasihatler. kincisi de açık e itim kurumu ve konferans salonu ekindeki kullanımla yapılan dersler. Bu ikinci özelli in ürünlerinden olmak üzere cami görevlilerinin bir kısmı, ibadet saatleri dı nda halka Kur'ân okumu veya kütüphanesindeki kitapları takip ederek ders vermi tir.⁹⁵ Hatta 16. yüzyılda camilerde halka açık verilen derslerin oldu unu da ders-i âm* kavramının o zaman ki varlı ından anlamaktayız.⁹⁶ İmiye sınıfından cami dersleri veren ders-i 'ammlar ço unlu u olu turmakla birlikte, ünlü tekke eyhleri, kendisini yeti tirmi aydınlar da bu açık kürsüleri yönetmekteydiler.⁹⁷

⁹⁴ Fahri Unan, a.g.m., s.374-375

⁹⁵ Hatice K. Arpagu , a.g.e., s.71

* "*Dersiam: Medreselerde ö rencilere, camilerde halka açık ders verme yetkisine sahip müderris için kullanılan unvan.*"(Mehmet p irli, "Dersiam", **D A**, C.IX, s.185-186)

⁹⁶ Necdet Sakao lu, "Cami Dersleri", **Dünden Bugüne stanbul Ansiklopedisi**, stanbul, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994, C.II, s.374

⁹⁷ Necdet Sakao lu, a.g.m., s.374

“Cami dersleri” ismiyle de anılan söz konusu dersler, sabah veya ikindiden sonra yapılmı tır. Sabahları yapılan dersler sabah namazıyla ku luk vakti arasında daha çok i ve çar ı semtlerindeki camilerde gerçekleştirilmi tir. Esnaf çocukları, çıraklar ve Bâbîâli kalemlerine aday olanlar çalı ma saatine kadar bu imkandan yararlanmı lardır.⁹⁸

Medrese-cami birlikteli inde yapılan e itim sürecinde, medrese ö rencilerinden “medrese-ni î n” olanların ta raya “cerre gitme”si ekinde bir program da söz konusudur. Receb ayının ba ından Ramazan bayramına kadar devam eden bu cerre “üç aylar cerri” de denilmi tir. Cerre giden ö renciler tayin edildikleri camide her gün namazdan sonra halka vaaz ve nasihatte bulunmu lar, Teravih namazını kıldırdıktan sonra da geceleri hazır bulunanlara Muhammediye, Envâr’ü’l-â ikîn gibi kitaplar okumu lardır.⁹⁹ Buna benzer bir usulün Hacı Bayram-ı Veli tarafından talebelere uygulandı ı bilinmektedir.¹⁰⁰ Bununla birlikte üç aylar haricinde de cerre çıkıldı ına dair bilgiler mevcuttur.¹⁰¹

Camide gerçekleştirilen e itim faaliyetlerine atfen son olarak ir addan bahsetmemiz gerekmektedir. Arpagu ’un anlattı ı ekleyle, “*ba ta Cuma ve bayram günleri olmak üzere günün muayyen saatlerinde toplanan halka imam ve hatipler ile vâizler hutbe ve vaaz ekinde din ve dünya i leriyle ilgili bilgileri aktarmı lardır. Aynı görevler tarikat eyhleri ve müderrislerden seçilen vâizler veya kürsü eyhleri tarafından da icrâ edilmi tir.*”¹⁰²

Buraya kadar bahsedilen mevzularla caminin Osmanlı toplumunda dini bilginin yaygınla ması ve geleneksel e itim süreçlerinin i leyi indeki yeri anla ılmı olmalıdır. Genel itibariyle medreselerde üretilen ilmi, tasavvufi tarikatlarda üretilen tasavvufi bilgi Osmanlı toplumunun din ve ahlak anlayı ının olu masında cami vasıtasıyla önemli bir etkiye sahiptir. üphesiz

⁹⁸ Necdet Sakao lu, a.g.m., s.374

⁹⁹ Mehmet p irli, “Cer”, **D A**, C.VII, s.388

¹⁰⁰ Hatice K. Arpagu , a.g.e., s.73

¹⁰¹ “*Mollalar ve di er cerciler Salı ve Per embe günlerinden ba ka günlerde dola amaz ve camilerde cer yapamazlar.*”(Abdullah Uysal, **Zanaatkârlar Kanunu: Kanûnnâme-i Ehli Hıref**, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlı ı Yay., 1982, s.94)

¹⁰² Hatice K. Arpagu , a.g.e., s.73

slam'ın, insanla ilgili her şeyi düzenleme hassasiyeti ekonomik hayatı da etkisi altına almı ve yukarıda bahsedilen eğitim süreçleriyle şekillenen ekonomik faaliyet algısı hemen hemen toplumun en ücra köşelerine kadar yayılmıştır.

1.2.2.2. Tekke ve Zaviyeler

Osmanlı tekkelerine ait yaygın inanç, bu kurumların sosyal bünyede vakıf desteğinde gelişimi devlete ve topluma sosyal-kültürel-siyasi-askeri lojistik hizmet üreten servisler olduğu istikametindedir. Oysa tekke ve tasavvuf daha derin ve stratejik fonksiyonlara sahip toplum sistemiyle bütünüyle meczolmuş bir kurumdur. Bu cümleden olarak Osmanlı sosyal felsefesi ve bu felsefenin beslediği medeniyet deneyiminin her anı ve karesinde tasavvuf ve tekke olgusuna rastlanmaktadır.¹⁰³

Tarikat erkân ve adabının icrâ edildiği yerler olan bu merkezler, dini-tasavvufi terbiye açısından halk üzerinde önemli etkisi bulunan kurumlardandır. Büyük kitleleri hedef alan bu kurumların bazıları felsefe, bazıları fıkıh ve İslami ilimlerden herhangi birinin öne retimine önem verirken, bir kısmı da halk edebiyatı ve musiki gibi etkinliklerle meşgul olmuştur. Böylece bilgi seviyesi düşük olup Arapça bilmeyen Müslüman halk toplulukları İslam dininin ahlak ve dünya görüşünü buralardan öğrenmişlerdir.¹⁰⁴ Bunlar, müntesiplerinin ruh selâmetiyle beraber, etraflarındaki insanların da manevî ihtiyaçlarını temin ederek bölge insanlarına sahip çıkmış ve bunu önemli bir görev saymışlardır. Kur'ân'ın belirlediği bir metot olan hikmet ve güzel sözlerle insanları İslâm'a çağırma işinde de -menfaate dayanmadığı için- büyük mesafeler kat etmişlerdir.¹⁰⁵

Geleneksel Osmanlı eğitimi, insan ve toplumun izdüğü mahiyetinde beden-zihin-ruh/fiziksel yapı-entelektüel yapı/enderun sistemi-medrese sistemi-tekke sistemi olarak teşekkül etmiştir.¹⁰⁶

¹⁰³ Hasan Akgündüz, a.g.m., s.23

¹⁰⁴ Hatice K. Arpagu, a.g.e., s.74

¹⁰⁵ Mustafa Kara, "Tekkeler ve Zaviyeler", 1. Basım, İstanbul, Dergah Yay., 1977, s.121

¹⁰⁶ Hasan Akgündüz, a.g.m., s.23

Bilhassa Abdalân-ı Rûm'un Anadolu'da ve Osmanlı tabiiyeti altında kurdu u tekke ve zaviyeler zamanla toplumun temel e itim müessesesi haline gelmiştir. İlim yoluyla genişleyen dini bilginin bir nevi damıtılarak buralarda halk e itiminde kullanıldı ı ve hayatın her alanında hakim bir nefis terbiyesinin buralardan ne et etti i bilinmektedir. Şehir ve kırsalda Osmanlı coğrafyasının her köşesine uzanan kapsamlı bir e itim örgütlenmesi modeli olarak tekke ve tasavvuf olgusu, genellikle Gazali tarafından sistemleştirilen sünni inancın çerçevesinde bir ruhani kültürün taşıyıcısı ve yayıcısı olmuştur.¹⁰⁷

Özellikle yol üzerlerinde kurulan tekkeler; yolcuların, ihtiyaçlarını temin edebildikleri; dinlenebildikleri yerlerdir ve aynı zamanda تنها bölgelerde kurulmak suretiyle yerleşim alanlarının etraflarında tekkül ettiği merkezler durumundadır.

Klasik Osmanlı asırları boyunca tekke-zaviye-dergah-ribat-hangah-asitane gibi adlar altında kurulan sade mekanlarda varlığını sürdürmüştür.¹⁰⁸ Ancak Osmanlı toplumunda en yaygın kullanılan tekke ve zaviye eklindedir.

Buraya kadar bahsedilenlerden de anlaşılacağı gibi tekke ve zaviyeler; Osmanlı devletinin hayatı boyunca özellikle 14-18. yüzyıllar arasında toplumun e itiminin ve sünni İslam düşüncesinin tasavvufi bir muhtevada gerçekleşmesini sağlamıştır. Hayatı bir bütün olarak ele alan ve insanı yaratılış gayesine yönelterek her türlü sosyal faaliyet alanı üzerinde hükmünü sürdüren bir bilgi alanı haline almıştır. Etkileri bugüne kadar devam etmekte birlikte dönüşüm geçirmiş olarak kendisi de varlığını sürdürmektedir.

1.2.3. Sohbet Odaları

Geleneksel özellikle doğu toplumlarının, din ve kültür hayatında sözlü geleneğin önemli bir yeri vardır. Eski zamanlarda ya anımı olayların,

¹⁰⁷ Hasan Akgündüz, a.g.m., s.25

¹⁰⁸ Hasan Akgündüz, a.g.m., s.26

destanla ması ve hikayeler haline gelmesinin bu gelene in etkileriyle oldu u herkesin malumudur. Bu destan ve hikayeler ise halkın günlük ya antısı ve hayata bakı nı etkileyen önemli kaynaklardır. Bunların yanında, sohbet yoluyla ö renilen bilhassa yukarıdaki ba lıklarda de inilen eserlerin de bu sözlü e itimde göz ardı edilemeyecek derecede etkisi vardır. Bir takım çalı malar da toplumun bütün kesimleri üzerinde sözlü kültür ö eleri sayesinde ciddi bir e itim düzeninin olu tu una i aret etmektedir.¹⁰⁹

Kı aylarında ve bu zamanlara tesadüf eden Ramazan gecelerinde teravihten sonra evlerin sohbet için ayrılmı bölümleri olan sohbet odalarında; Buhârî, Kısas-ı Enbiya, Mesnevi erhleri, evliya hikayeleri ve cenk masalları yanında Cihannümâ, Tâcü't-tevârîh, Nâimâ tarihi gibi co rafya ve tarih kitapları, bazı yerlerde de Muhammediye, Ahmediyye, Battal Gazi, Taberî, Binbir Gece, Leylâ ile Mecnun, Ferhat ile irin, Arzu ile Kanber, Hayber Kalesi ve Kesik Ba gibi eserler okundu u bilinmektedir.¹¹⁰ Bu eserlerin bir kısmının 16. yüzyıl sonrasında ortaya çıkmı eserler olması bu sözlü e itim gelene inin daha öncelerde olmadı ı anlamına gelmez. Neredeyse bugüne kadar devam eden bu kadar kökle mi bir gelene in çok daha eski zamanlara uzanıyor olması da fevkalade bir durum gibi görünmemektedir.

Sohbet odalarının Osmanlı toplumu açısından îfâ etti i bu vazifeye burada de inirken bir hususun altını dikkatle çizmek lazımdır: leride “Halka Yönelik Eserler” ba lı ı altında bahsedilecek eserlerin bilhassa sözlü kültür vasıtasıyla ve sohbet odaları ekinde te ekkül eden sivil e itim kurumlarında tedris edildi i malumdur. Hatta tekke ve zaviyelerde ve camilerde de bu eserlerden halkın din ve dünya algısını yönetecek ekinde faydalanılmı oldu u açıktır. Bütün bu eserlerin ve di er eserlerin bilhassa Ehl-i Sünnet slam anlayı ı ve tasavvufî algının süzgecinden geçirilerek damıtıldı ı ve toplumun hayatına böylece yön vermek üzere okundu u göz önüne alınırsa,

¹⁰⁹ Hatice K. Arpagu , a.g.e., s.68; Hasan Akgündüz, a.g.m., s.26

¹¹⁰ Hatice K. Arpagu , a.g.e., s.68-69

Sonuç bölümünde bu algıların ekonomik faaliyetlere ilişkin yaklaşımlarının ne olabileceğini imdiden kestirmek pek de güç olmasa gerektir.

1.3. B LG UNSURU

Bu bölümde; bilgi unsurunun intikal ettirdi i gelenek, yazılı kaynaklar ba lamında ele alınacaktır.

Osmanlı Devleti bilgi alanında da bir intikalden faydalanmı tır. Nitekim Osmanlı devletinin slam anlayı nın temellerini Selçuklulara dayandıran bir iddiaya göre; bu anlayı nın olu umu, 11. yüzyılla ba lamakta ve 15. yüzyılda stanbul'un fethine kadar sürmektedir.¹¹¹ 16. yüzyıl Osmanlı toplumu ve devlet adamlarının da mensubu bulundu u gelenek ve slam anlayı nın bilgi temelli kaynaklarını da bu ba lamda Selçuklularda aramak gerekmektedir. Gelecek ba lıklarda Gelenek ve slami bilginin yazılı eserler vasıtasıyla aktarımına ilişkin açıklamalarda bulunulacaktır.

1.3.1. Halka Yönelik Olur turulmu Eserler

Osmanlı toplumunun slam anlayı nın olu masında önemli katkıları olan bu eserlere Arpagu , '*halk eserleri*' adını vermektedir.¹¹² O, bu eserleri genel olarak be grupta toplamı tır:¹¹³

Mızraklı İmihal, ürütü's-salât, namaz hocası, elli dört farz ve bir takım sureleri anlatan tefsir kitapları, mevlid ve siyer gibi do rudan dini konuları ihtiva eden eserler.

Muhammed Hanefî Cengi, Hayber Kalesi, Kan Kalesi Cengi, Battal Gazi gibi dini hüviyetli cenk kitapları.

Köro lu gibi milli cenk ve ki isel kahramanlık kitapları.

Kerem ile Aslı, Leylâ ile Mecnun gibi a k masalları.

¹¹¹ Geni bilgi için bakınız: Hatice K. Arpagu , a.g.e., s.76-77

¹¹² Hatice K. Arpagu , a.g.e., s.24

¹¹³ Hatice K. Arpagu , a.g.e., s.25

Karacao lan, Yûnus Emre ve Niyâzî-i Mısırî gibi mutasavvıf ve halk ozanlarının divanları.

A a ıda bu eserlerden bazıları hakkında kısa bilgiler verilecektir.

1.3.1.1. Muhammediye

Hacı Bayram-ı Veli'nin müridi olan Yazıcıo lu Mehmed Bîcan tarafından yazılmı olan bu eserin esas adı *Kitâb-ı Muhammediye fî Kemâlât-ı Ahmediyye*'dir.¹¹⁴ Bu eser Osmanlı dini-tasavvufî kültürünün olu masına büyük katkıda bulunmu tur.¹¹⁵

Megâribü'z-zaman isimli eserini Arapça'dan Türkçe'ye çevirmesini karde i Ahmed Bîcan'dan rica eden yazar; karde inin bu dile ini yerine getirirken *Envârü'l-â ikîn* isimli eseri telif etmesi üzerine bu sefer kendisi bu i e giri mi ve sonunda *Kitâbu Muhammediye fî Na'ti Seyyidi'l-âlemîn Habîbullâhi'l-a'zâm Ebi'l-Kâsım Muhammedenî'l-Mustafâ* ismini verdi i *Muhammediye*'yi 853/1449 yılında telif etmi tir.¹¹⁶

Eser 15. yüzyıl Anadolu'sunun halk dili özelliklerini bütünüyle barındırmaktadır. Bu yönüyle açıkça halk için yazılmı olan bu eser Vahdet-i Vücut dü üncesinin halk içerisinde yayılmasına da hizmet etmi tir.¹¹⁷

Eser; yaratılı la ilgili kısım, siyer mevlid bölümü ve kıyamet alametleri vs. ile ilgili kısım olarak üç bölümden olu maktadır. Aslında müellif Hz. Peygamber'in dilinden aktardı ı; “*Yenile mevlidim çıksın cihâna/E erçi söylenir dehren-fe-dehrâ*”¹¹⁸ beytiyle eserinin bir nevi mevlid oldu unu da belirtmektedir ki bu da eserin ikinci bölümü olan Siyer-Mevlid bölümüyle sabittir.

Eserin stanbul'da, elli sekiz tam ve yedi eksik nüshası; otuzdan fazla Anadolu kütüphanelerinde nüshası; Kahire, Londra ve Vatikan

¹¹⁴ Hatice K. Arpagu , a.g.e., s.26

¹¹⁵ Mustafa Uzun, “Muhammediye”, **D A**, C.XXX, s.586

¹¹⁶ Mustafa Uzun, a.md., s.586

¹¹⁷ Hatice K. Arpagu , a.g.e., s.28; Mustafa Uzun, a.md., s.587

¹¹⁸ Mustafa Uzun, a.md., s.587

kütüphanelerinde de onu a kın nüshası bulunmaktadır.¹¹⁹ Eski harfli olarak da yirminin üzerinde baskısı yapılan esere smail Hakkı Bursevî tarafından *Ferâhu'r-ruh* adıyla bir de erh yazılmıştır. Bu bilgilerden de anlaşılabildiği üzere bu eser, Anadolu'da oldukça bilinen ve yaygın eserler arasında olmakla Anadolu dışındaki da dikkate değer kabul edilen eserler arasındadır.

1.3.1.2. Envârü'l-â ikîn

Ahmed Bîcan'ın (ö.870/1466'dan sonra) Anadolu'da Müslüman-Türk kimliğinin şekillenmesinde etkili olmuş dinî-didaktik eseridir.¹²⁰ Müellifi, '*Kitâb-ı Muhammediye fî Kemâlât-ı Ahmediyye*' isimli eserin müellifi olan Yazıcıoğlu Mehmed Bîcan'ın kardeşi olan Ahmed Bîcan'dır(ö. 870/1466). Ahmed Bîcan atasının abeyinin *Megâribü'z-zaman* adlı Arapça eserini nesir halinde tercüme etmiştir.¹²¹

Envârü'l-â ikîn, her biri belli bir konu etrafında gelişen beş ana bâbdan oluşmaktadır. Bâblar fasıllara, bazı fasıllar da "meb'as" adı verilen alt bölümlere ayrılmaktadır. Birinci bâbda mevcudatın nizamı, yerdeki ve gökteki varlıklar, bunların yaratılışındaki ilâhî hikmet ve sırlar anlatılmıştır. Eserin en uzun bölümü olan ikinci bâbda Hz. Âdem'den başlayarak hemen bütün peygamberlerden, mucizelerinden, vahiy ve vahyin sırlarından, peygamberlerin karşılaştıkları zorluklardan bahsedilmiş, her peygamberin hayatında önemli yeri olan olaylar ayrıca ele alınmıştır. Meselâ Hz. İbrahim dolayısıyla Kabe, Hz. Süleyman dolayısıyla Beytülmuqaddes ve Belkıs hakkında bilgi verilmiştir. Bu bölümde en geniş yer Hz. Peygamber'in siyerine ayrılmıştır. Burada Resul-i Ekrem'in hayatından, mi'rac ve diğer mucizelerinden, örnek ahlâkından, vefatından, kızı Hz. Fâtıma ile torunları Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'den, ayrıca dört halifeden etraflıca söz edilmektedir. Müstakil bir kısas-ı enbiyâ hüviyeti gösteren bu bölüm oldukça ayrıntılı bir şekilde kaleme alınmıştır. Üçüncü bâbda Cebrail, Mikâil, srafil,

¹¹⁹ Mustafa Uzun, a.m.d., s.587

¹²⁰ Mustafa Uzun, "Envârü'l-â ikîn", **D A**, C.XI, s.258

¹²¹ Hatice K. Arpagu, a.g.e., s.31: Mustafa Uzun, a.m.d., s.258

Azrail, Kirâmen Kâtibîn ve diğer melekler, bunların vazifeleri, ruhlar, ruhların makamları ve görünmeyen varlıklar anlatılmıştır. Dördüncü bâb kıyamet günü hakkında verilen bilgilerle başlamaktadır. Bu bâbda itikadî ve amelî hükümler, namaz, oruç, zekât, hac gibi çeşitli ibadetler, ilim ve cehalet, emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker, cihad, mübarek gün ve geceler, slâm'ın şartları, sabır, sadaka vermenin fazileti, dua, zikir, tevhid, tövbe ve istiğfar gibi konular üzerinde durulmuştur. Eserin beşinci bâbında cennet, a'râf, Allah'ın görülmesi, cennet nimetleri ve cennet ehlinin durumu, şehidlerin cennetteki mertebeleri, cehennem ve günahkârların hali gibi konular ele alınmıştır.¹²²

Bir ilim adamından çok vecdli bir dervî ve halk terbiyecisi olan Ahmed Bîcan'ın bu kitabı beş asırdan beri Anadolu halkının elinden düşmemiştir.¹²³

1.3.1.3. Müzekki'n-nüfus

Kâdiriyye tarikatının Erefiyye kolunun kurucusu olan Erefolu Rûmî tarafından 852/1448 tarihinde kaleme alınan bu eser, Anadolu'daki Türkçe yazılmış eserlerin ilk örneklerindedir.¹²⁴

Tasavvuf ahlakıyla ilgili görüş ve yorumların sade bir Türkçe ile ve yer yer menkıbelerle anlatıldığı bu eser, *Muhammediye* ve *Envârü'l-â ikîn* gibi halka mal olarak, toplumun din ve ahlak anlayışına tesir etmiş, kendisinden sonra kaleme alınan bu tür eserlere de kaynaklık etmiştir.¹²⁵

Bu nitelikleriyle "*toplumumuzdaki zihniyetin, dünyaya ve insana bakış tarzının oluşmasında birinci derecede rol oynayan*" eserlerden biri olan Müzekki'n-nüfus, dünyayı tahlil etmek için başvurması gereken kılavuz kitaplardan telakki edilmektedir.¹²⁶

Eserin konuları iki bölüm altında toplanılabilir. Birinci bölümde dünya sevgisi ve zararları üzerinde durularak nefis-i emmârenin nitelikleri anlatılmıştır,

¹²² Mustafa Uzun, a.m.d., s.259

¹²³ Hatice K. Arpagu, a.g.e., s.32

¹²⁴ Hatice K. Arpagu, a.g.e., s.33; Erefolu'nun Müzekki'n-nüfus gibi Divan'ı ve Tarikatnâmesi de bu tür eserler arasında zikredilebilir.(A. Necla Pekolcay-Abdullah Uçman, "Erefolu Rûmî", *D A*, C.XI, s.481)

¹²⁵ A. Necla Pekolcay-Abdullah Uçman, a.m.d., s.481

¹²⁶ Hatice K. Arpagu, a.g.e., s.34

tevekkül ve sabır gibi konulara değinilmemiştir. İkinci bölümde ise gönül terbiyesi konusu edinilmemiştir, gönlün ve velîliğin kısımları, uykusuzluk, uzlet, halvet, zikir, mürîd-i kâmilin önemi, âdâb-ı meâyih gibi hususlar üzerinde durulmuştur.¹²⁷

1.3.1.4. Kara Dâvûd

Eserin asıl adı '*Tevfîku Muvâffaki'l-hayrât fî izahî meâni Delâilî'l-hayrât*'tır ve Kara Dâvûd ismiyle meşhurlu olmuştur.¹²⁸ Müellifi Kanuni devri müderrislerinden Kara Dâvûd zmitî'nin neslinden geldiği tahmin edilen Karadâvûdzâde Mehmed Efendi'dir.(ö. 1170/1756) Eser yanlışlıkla Kara Dâvûd b. Kemal'e nispet edilmişken Kara Dâvûd diye isimlendirilmemiştir.

Mehmed Efendi eserinde alışılagelen serh yöntemini takip etmemiştir, salavat ve duaların nakledilmesi sırasında da bu konulara geçmemiştir, bunları birbirinden farklı kıssa ve tasavvufî menkıbelerle zenginleştirmiştir. Bundan dolayı eserin hacmi genişlemiştir, serh olma niteliğini yitirerek telif mahiyetini almıştır, ahlâk ve siyer konularını işleyen bir mev'îza kitabı halini almıştır.¹²⁹ Bu eser hakkındaki çalışmalardan; çok sayıda zayıf hadis, israiliyat içerdiği bununla birlikte halkın duygularına ve hayal dünyasına hitap etmesi dolayısıyla halkın başucu kitaplarından olduğunu anlamaktadır.¹³⁰ Bununla birlikte ilim ehli tarafından ra'bet görmeyen eserler arasına girmemiştir.

1.3.1.5. Mızraklı İmihal

Osmanlı ilmihal geleneğinin ilk örnekleri arasında yer alan anonim eserdir. '*Miftâhu'l-Cenne*' olarak da bilinen ve Osmanlılarda "ilmihal" adının kullanıldığı ilk eser olan Mızraklı İmihal'in müellifi ve hangi tarihte yazıldığı kesin bir biçimde tespit edilememiştir.¹³¹ Mızraklı İmihal'in yazılı tarihinin 16

¹²⁷ Hatice K. Arpagu , a.g.e., s.33

¹²⁸ Hatice K. Arpagu , a.g.e., s.35

¹²⁹ Hatice K. Arpagu , "Kara Dâvûd", **D A**, C.XXIV, s.359

¹³⁰ Hatice K. Arpagu , a.g.e., s.35

¹³¹ Kamil Yaaro lu, "Mızraklı İmihal", **D A**, C.XXX, s.5-6

yüzyıldan sonralara tekabül etti ine¹³² dair bilgiler bulunsa da, ihtiva ettiği bilgilerin bundan önceki dönemlerde olu mu olması göz önünde bulundurulursa, çalı manın ait oldu u zaman sınırlamasına pek de aykırı bir örnek olmadı ı fark edilecektir.

smail Kara, hazırladı ı Mızraklı İmihal'de bu eserin ihmalinin, Osmanlı toplumunun ve teselsülen günümüz toplumunun “*ayak bastı ı zeminin dini ve kültürel tabiatını tanıma noktasında zaaf*” do uraca ı vurgusunu yapmaktadır.¹³³ Eserin bu çalı ma açısından da böyle bir önemi haiz oldu unu hatırlatmakta fayda vardır. Osmanlı-Türk toplumunda çok okunmu ilmihal kitaplarının ba ında yer alan Mızraklı İmihal, yalnız okunmakla kalmayıp aynı zamanda ezberlenmi , hatta yaygın e itim dı ında stanbul, Rumeli ve Anadolu'daki sıbyan mektepleri gibi örgün e itim kurumlarında da din bilgisine ba langıç kitabı olarak okutulmu tur.¹³⁴ Ayrıca camilerde, köy odalarında ve evlerde yaygın biçimde okunması sebebiyle halkın din anlayı nı etkilemi tir.

Eserde genel olarak; abdest, gusül, teyemmüm, namaz, oruç, hac, peygamberlerin sıfatları, imanla ilgili hususlar, meleklerle ve kitaplara iman, Allah'ın sıfatları, elli dört farz, ahkâm-ı er'iyye, küfür ve irk konularına yer verilmi tir. Bir bakıma Kur'ân'ın meseleleri anlatı tarzına benzer bir yol izlenerek çok husûsî bir üslupla inançları, ibadetleri, ahlak kurallarını vs. hayatın ayrılmaz birer parçaları gibi iç içe, yan yana verme tarzı seçilmi tir. Eserde genellikle Hanefî mezhebinde tercih edilen görü ler bir araya getirilmi , ihtilafli meselelere yer verilmemi tir. Bununla birlikte bazı konularda mezhep içindeki farklı görü ler de aktarılmı tır.¹³⁵

¹³² Kamil Ya aro lu, a.md., s.5-6

¹³³ Anonim, “**Mızraklı İmihal**”, haz. smail Kara, 5. Baskı, stanbul, Dergah Yay., Ekim 2001, s.6

¹³⁴ Hatice K. Arpagu , a.g.e., s.43-44

¹³⁵ Kamil Ya aro lu, a.md., s.5-6

1.3.1.6. et-Tarîkatü'l-Muhammediyye

Eser, Birgili asıl adı Mehmed Takiyyüddin er-Rûmî¹³⁶ olan Zeynüddin Muhammed b. Pîr Ali b. skender Muhyiddin el-Birgivî tarafından yazılmıştır. Kendisi aynı zamanda Semâniye Medreselerinden icazetli olarak çe itli medreselerde müderrislik yapmış bir Osmanlı ilim adamıdır. Bir dönem tasavvuf ile me gul olmak istemi se de bu dönem pek de uzun sürmemiştir. Hatta dönemin birçok eyhini tenkit etmiş ve bunlara ilik kin tenkit ve teklifleri son olarak kaleme almıştır. *et-Tarikatü'l-Muhammediyye*'de geniş olarak ele almıştır.¹³⁷ Bu eserin büyük yankı uyandırması sayesinde öhreti de gelişmiştir.

Eserini üç bölümde toplayan müellif kısa bir girişin ardından birinci bölümde Kitap ve Sünnet'e sarılmak, bid'atlardan sakınmak, amellerde ifrat ve tefritten kaçınarak mutedil davranmak ve Ehl-i Sünnet mezhebi üzere olmak gibi konuları işlemektedir. İkinci bölümde itikad, ö renilmesi farz olan ilimler, takvâ ve kötü huylar, üçüncü bölümde takvâ zannedilen meseleler ve bâtil bid'atlar anlatılmıştır.¹³⁸ Müellif bu eserini meydana getirirken İmam Gazâlî'nin *hyâu Ulûmi'd-dîn*'inden büyük ölçüde faydalanmakla Sünni tasavvufa bağlılığını ortaya koymuştur.¹³⁹

Birgivî'nin, daha sonraki birçok Osmanlı ilim ve devlet adamının, imparatorluğun içine düştüğü gerilemenin bünyevî sebepleri olarak gösterdiği ve bazı devlet adamları, ulemâ, mutasavvıflar gibi seçkin zümreler olmak üzere toplumun çe itli kesimlerinde hissedilen olumsuz sosyal ve ahlâkî gelişmeleri ve bunların doğuracağı tehlikeli sonuçları Birgivî'nin daha o zamandan görmesi, kendi dönemindeki Osmanlı ulemâsı içinde sosyal gelişmeleri takip eden az sayıdaki münevverlerden biri olduğunu gösterir. Nitekim devrindeki birçok ilim adamı, mutasavvıf (kendi tabiriyle müte ayih

¹³⁶ Ya ar Düzenli, "Balıkesirli Bir Osmanlı Aydını: İmam Birgivî", **SBE Dergisi**, Balıkesir, Balıkesir Üni. Yay., 2000, C.III, S.4, s.228

¹³⁷ Ya ar Düzenli, a.g.m., s.238

¹³⁸ Hatice K. Arpagu , a.g.e., s.46

¹³⁹ Emrullah Yüksel, "Birgivî", **DA**, C.VI, s.192

yani eyh geçinen¹⁴⁰) ve devlet adamı ile tartışmalar yapılmıştır. Başta et-Tarikatü'l-Muhammediyye olmak üzere eserlerinin her devirde büyük ilgi görmesi de ilmî dirayeti yanında dürüst, basiretli, cesur ve sosyal problemler karşısında sorumluluk duygusu taşıyan bir kişilik sahibi olmasının sonucunda değerlendirilmelidir.¹⁴¹

Buraya kadar, Osmanlı toplumunun din, tasavvuf, dünya ve ahlak algısını şekillendiren başlıca eser hakkında bazı bilgiler verilmeye çalışıldı. Bu tür eserleri çoğaltmak mümkün olmakla beraber, yukarıda sayılanların bu yolda telif edilen eserlerin kaynakları durumunda bulunmaları dolayısıyla bir nevi tekrara düşmemek amacıyla başka eserleri burada dercetmeye gerek duyulmamıştır. Ancak Osmanlı toplumunun din algısını oluşturan bütün unsurlar hakkında daha detaylı bir bilgi için geçmiş yıllarda da bilhassa dipnotlarda sık sık müracaat edilmiş olan Sayın Arpagu 'un eserinden faydalanılabilir.

1.3.2. İlim Talebelerine Yönelik Oluşturulmuş Eserler

Daha önceki yıllarda medreseler hakkında bilgi verilmiştir. Medreselerde talebelerin yetiştirilmesine yönelik okutulan eserler ise bu başlıkta bahis mevzuu yapmak gaye edinilmiştir. Nitelikleri ve muhtevaları hakkında sınırlı da olsa bilgi verilmeye çalışılacak bu eserler, devletin ihtiyaç duyduğu kadroların (müderris, kadı ve müftü) yetiştirilmesine matuf¹⁴² eserlerdir. Nitekim bu eserlerle İslam fıkhi konusunda yetkin kadılar, müftüler; memleketin birçok yerinde hukuki meseleler üzerine yetkili devlet görevlileri olarak vazifelerini ifâ etmişlerdir. Bu halde bu eserler medreselerde

¹⁴⁰ Yağar Düzenli, a.g.m., s.238

¹⁴¹ Emrullah Yüksel, a.md., s.192

¹⁴² Sarıkaya, medreseler için; "...medreseler, Nizamü'l-mülk'le beraber kurulumasından itibaren, gerek Selçuklular devrinde ve gerekse Osmanlılar'da, ilk planda devletin müderris, kadı ve müftü ihtiyacını karşılamaya matuf faaliyet gösteren kurumlar olarak dikkat çekmektedirler." (Yağar Sarıkaya, "Akli İlimlerin İhtimali Meselesi Üzerine Bazı Mülâhazalar", **Erişim:** <http://www.osmanli.org.tr/osmanlidaegitim-7-203.html>, 20.12.2009) Tespitinde bulunduğuna göre, buralarda okutulan eserlerinde en azından bu gayeye matuf eserler olması gerekmektedir.

yeti en talebelerin zihin dünyasını ekillendirdi i gibi aynı zamanda dünyalık i lerin yürütülmesinde toplumun kılavuzlu unu da üstlenmi lerdir.

Hem müftülerin hem de kadıların vazifeleri icâbı slam hukukunu iyi bilmeleri gerekmektedir. Bunun için medreseler, ba ta fıkıh olmak üzere hadis, tefsir, akaid ve ahlak gibi ulum-ı nakliye olarak nitelendirilen dini-hukuki derslerin tedris ve ta'lim edildikleri kurumlar olarak faaliyet göstermi lerdir.¹⁴³

Medreselerde okutulan ilimler içinde fıkıh ba ta geliyordu. Bu alandaki eserler: *Hidâye* (Ferganalı Merginânî ö. 593/1196); fıkıhın fürû'(muamelat) kısmıyla ilgili *Vikâye(Vikâyetü'r-Rivâye fî Mesâ'ili'l-Hidâye)* ve *Gurer* (Molla Hüsrev ö. 885/1480) ve *Dürer* (Gurer erhi, Molla Hüsrev); *Fera'izü's-Secâvend* (Siracüddin Muhammed ö.?), *Muhtasaru'l-Kudûrî* (Ba dadlı Ahmed b. Muhammed ö.428/1036), *Tavzîh* (Sa'ddüdin Taftazânî), *Islâh u Îzâh* (bn Kemâl ö.940/1534), *Menâru'l-Envâr* (Hâfızuddin Ömer Nesefî ö.710/1301), *Kenzü'd-Dekâyık* (Nesefî), *Fıkıh-ı Ekber* (mam-ı A'zam), *Mir'ât(u'l-Usul)* ve *Mirkât(u'l-Usul)* (Molla Hüsrev), *Câmi'u'l-Fusûlîn* (eyh Bedreddin ö.820/1417).¹⁴⁴

Tefsir eserleri içerisinde önde gelen ikisi: *Ke âf* (el-Ke âf 'an Hakâyık't-Tenzîl)(Mahmud Zemah erî ö.538/1143), *Envârü't-Tenzîl* ve *Esrârü't-Te'vîl* (Tefsîr-i Kâdî, Kadı Beyzavî ö.685/1286) ve Osmanlı döneminde yazılanlardan en me huru r âdü'l-Aklı's-Selîm ilâ Mezâyâ'l-Kur'âni'l-Kerîm (eyhülislam Ebussuud Efendi).¹⁴⁵

Hadis eserleri: *Buhârî*(ö.256/869), *Müslim*(ö.264/874) ve *Me âriku'l-Envâr* (Muhammed el-Sagânî ö.650/1252).¹⁴⁶

Akaid eserleri: *Akâidü'n-Nesefiyye* (Ömer b. Muhammed Nesefî ö.537/1142), *Isbât-ı Vâcib* (Celalüddin Devvânî ö.908/1502), *Nazmu'l-Ferâ'id fî Silki Mecma'î'l-Akâid* (eyh-zâde brahim b. Mustafa ö.1014/1605).¹⁴⁷

¹⁴³ Ya ar Sarıkaya, a.g.yy.,

¹⁴⁴ Fahri Unan, a.g.m., s.29

¹⁴⁵ Fahri Unan, a.g.m., s.29

¹⁴⁶ Fahri Unan, a.g.m., s.30

¹⁴⁷ Fahri Unan, a.g.m., s.30

Kelam eserleri: *Tecrîdü'l-Kelâm* (Nâsiruddin Tûsî ö.672/1273) ki Ali Ku çu, bn Kemal, Hâfız-ı Acemî, Kınalı-zâde Ali Çelebi gibi isimler bu esere erh, ha iye, hami , ta'likat ve kelimat yazan alimler arasındadır; *el-Mevâkîf* (Adududdin Abdurrahman b. Ahmed el-Îcî ö.756/1355- erhi: Seyyid erîf Cürcânî); *Tevâli'u'l-Envâr* (Abdullah b. Ömer Beyzâvî ö.685/1286) da Hoca-zâde, Efdal-zâde Hamîdüddin ve Muhyiddin b. Tablbaz gibi Fatih dönemi ve hemen sonrası ahsiyetlerinin erh yazmı oldu u eserlerdendir; *nâyet* (ârihü'l-Mültekâ Seyyid Mehmed Efendi ö.1104/1692), *Menâhicü'l-Vusûl ilâ Medârici'l-Usûl* (Kazasker Abdülbaki Arif Efendi ö.1125/1713).¹⁴⁸

Bütün bu eserlerin içerisinde bilhassa Arapça ile ilgili olarak lügat, i tikak, sarf, nahv, arûz ve kafiye, ilm-i belagat denen bedî', beyân ve ma'ânî gibi alanlarda da birçok eserler zikredilebilir. Ancak bunları atlayarak bir de mantık ilmi ile ilgili bazı eserlere yer vermekte fayda vardır: *Metâli'u'l-Envâr* (Kadı Sirâcüddin Mahmud b. Ebubekir Ermevî ö.682/1283) ki bu eser üzerine de birçok erh, ha iye, hami ve ta'likat türünde izah ve açıklama yazılan önemli bir eserdir. Bununla birlikte medreselerin ders kitapları arasına da girmi tir.¹⁴⁹ e - *emsiyye* (Necmüddin Ömer b. Ali Kazvinî ö.693/1293) de üzerine Kutbuddin Muhammed Tahtâvî (ö.766/1364) tarafından (*el-Kavâ'idü'l-Mantikiyye fî erhi' - emsiyye/ emsiyye-i Kutbî*) ve Seyyid erif Cürcânî (*erh-i emsiyye*) tarafından erh yazılan eserlerdendir. Cürcânî'nin erhi ise Tetimme medreselerinde ders kitabı olarak okutulan bir eserdir.¹⁵⁰

Yukarıda bahsedilen eserler belki bu ba lı ın içerisinde zikredilmesi gerekenlerden bir kısmıdır. Ancak muhtevalarına dair ayrıntılı bir çalı ma yapabilmek bu çalı ma açısından pek de mümkün görünmemektedir. Bununla birlikte, belki bu tez çalı masının öngördü ü metot üzerinde bu eserler üzerine çalı ma yapmak isteyenler açısından ufak da olsa bir bibliyografya bilgisi hükmünde buraya dercedilmi oldukları da unutulmamalıdır.

¹⁴⁸ Fahri Unan, a.g.m., s.30

¹⁴⁹ Fahri Unan, a.g.m., s.30

¹⁵⁰ Fahri Unan, a.g.m., s.31

Tez alı masının birinci bۆlümüne burada son verirken genel bir de erlendirme yapmakta fayda vardır: Osmanlı toplumu nüfus ve köken olarak, özellikle Anadolu Selçukluları döneminde yo rulu bir haliyle gözler önüne serilmektedir. Gerek toplumsal yapılar, e itim müesseselerinin içerisinde aktı ı mecra ve toplumun resmi e itim kurumları ya da sözlü e itim kurumları vasıtasıyla tabi tutuldu u e itim unu göstermektedir ki; Osmanlı toplumu bilhassa mam Gazâfî'nin çerçevesini çizmi oldu u Ehl-i Sünnet slam anlayı ı ve tasavvufî yakla ımın etkisi altında hayatını sürdürmü tür.

K NC BÖLÜM

2. KT SAD YAPI

2.1. ÜRET M-TÜKET M

Üretim-tüketim arasında ya anan akı , a a ıdaki de erlendirmelerde de görülece i üzere iktisadi faaliyetlerin hemen hepsinin temelini olu turmaktadır. Bununla birlikte bu konular üzerinde farklı yakla ımlar bulunmaktadır. Bu bölüm açısından üretim-tüketimle ilgili temel kavramlara öncelikle de inmekte fayda vardır ve a a ıdaki ba lık bu fayda amacıyla olu turulmu tur.

2.1.1. Kavramlar

2.1.1.1. Üretim

Üretim, insanların bazı yollardan ihtiyaçlarını kar ılamak amacıyla meydana getirdikleri faaliyetlerdir. Bunların kar ılanması; avcılık, hayvancılık, ziraat, zanaat ve sanayi yoluyla olur. ‘ *htiyaç*’larını gidermek, geleneksel dünyada mai etini sa lamak ekinde ifade edilmektedir. Mai et kelimesinin hayata ili kin boyutu ayrıca bu faaliyetlerin insan hayatındaki yerine dair geleneksel dünyadaki algıyı da ortaya koymaktadır.

2.1.1.2. htiyaç

nsan ihtiyaçlarının kar ılıklarını üretme yollarının yukarıdaki tarifi bn Haldun’dan alınmı tır¹; O, do rudan bir üretim ekli olmayan ticareti ve

¹ “Bilinmelidir ki, *maa* (geçim), rızkı aramak, talep ve onu elde etmek için gayret harcamaktan ibarettir. *Mea* “*mef’al*” vezninde bir kelime olup “*ay*” (ya amak, life) kökünden gelir. Hayattan (ve ya amaktan) ibaret olan *ay* , bu (gibi rızk ve gıdalar) olmadan husule gelmedi i için, bu nevi eyler,

imareti² de insanların geçim yolları içerisinde zikreder. Ki Osmanlı ekonomisinde “Piyasa’nın kar ıtı Pazar” incelemesinin içerisinde bu iki mevzu da dahil olmaktadır. Ancak ticaret, çalı manın içeri inde ayrı bir muhtevaya sahip olması dolayısıyla tek bir ba lık altında ele alınacaktır. maret ise “Piyasa’nın kar ıtı Pazar” üzerinde bazı etkilere sebep olması bakımından yine ayrı bir ba lık altında incelenecektir. Ayrıca ba kasının i ini ücret kar ılı ı görmek de farklı bir geçim yolunu te kıl etmektedir.

nsan ihtiyaçları, üretimi gerektirdi ine göre ihtiyaç kavramının muhtevasını ve karakterini izaha kavu turmak gerekmektedir. Özellikle bugünün modern yakla ımlarının ortaya koydu u ihtiyaç tanımı geçmi teki ihtiyaç algısının anlaşılmasında olumsuz etkiler meydana getirmektedir. Bu etkilerin en aza indirilebilmesi açısından bu kavram hakkında bazı izahatta bulunmak gereklidir.

htiyaç, kar ılanmaması halinde insanın zorluk ve sıkıntıya dü mesine yol açan gereksinmeler anlamında fıkıh usulü terimidir. ‘htiyaç’lar itibarî bir esasa dayandı ndan, sırf ferdî-fizyolojik anlamının ötesinde manevî ve medenî açılardan da toplumun dayandı ı normatif esaslar ve toplumsal hayatın artlarına ba lı olarak ortaya çıkar.³ Bundan dolayı muhtevası toplumdan-topluma, zamandan-zamana, co rafyadan-co rafyaya de i ebilir. Nitekim bu konuda bazı zihni farklılıklara dayanan bir takım yakla ımlar günümüzde mevcuttur. Örne in modern iktisat biliminin tanımı ‘ihtiyaç’lar üzerinden yürütülmü tür.⁴ Hatta modern iktisat disiplininin do u undan çok öncelerde ya ayan Yunan filozofları dahi ekonomik faaliyetleri ‘ihtiyaç’ların kar ılanması ile ili kilendirmişlerdir.⁵ Ancak modern iktisat ile Yunan

mübalâ a ifade etsin, diye ay ın ve hayatın mahalli olarak itibar edilmi tir. (Böylece ism-i mekân olan mea kelimesi hayat ve ya amak manasına alınmı , rızk ve gıda aramak ve elde etmek, hayatın ve ya amanın yeri, hatta kendisidir, denilmek istenmi tir.)” (bn Haldun, a.g.e., C.II, s.698)

² “Rızk ve kazanç; ya bilinmekte olan (mütedavil ve mer’i) kanun uyarınca, güçlü olanın gücü yetti i di er bir ki inin elinden alması ve kendine tahsîs etmesi suretiyle elde edilir. Buna vergi ve haraç (ma rem-cibaye, impsots-taxation) ismi verilir.” (bn Haldun, a.g.e., C.II, s.698)

³ Rahmi Yaran, “htiyaç”, **D A**, C.XXI, s.573-574

⁴ ktisat, sonsuz olan insan ihtiyaçlarının sınırlı kaynaklarla nasıl kar ılanaca ını inceleyen bir sosyal bilimdir.

⁵ “Onlara göre; hür insan (site vatanda ı) için iktisâdî faaliyetle u ra mak ne gerekliydi, ne de arzu edilmeye de er bir eydi. Gerekli de ildi; çünkü köleler **maddi ihtiyaçların** temini meselesini

filozofları arasında insan ihtiyaçlarının sınırlılığı konusunda bir ayrılık görülmektedir. Bu ayrımın Yunan filozoflarının görüşüne destekler tarzda bir ekonomi ve 'ihtiyaç' tanımlamasını yine İbn Haldun'da bulabiliyoruz.⁶ Ki bu yaklaşıma göre insan ihtiyaçları modern iktisatın tanımındaki gibi sınırsız değildir. Bununla birlikte ihtiyaçlar toplumun zenginle meskiyle birlikte farklılıkta maktadır.⁷

Gazali de, insanın dünya hayatındaki asıl gayesinin Allah'a ulaşmak olduğunu ve bu gayeye bağlı olarak dünyayı sürdürmesi gerektiğini bildirir. İnsan ise ancak yemek, giyim ve mesken gibi 'ihtiyaç'larını gidererek dünyayı sürdürebilir.⁸ Öyleyse bunların karılanması için çalışmak da bu gaye dolayısıyla gereklidir. Anlatıldığı üzere Gazali'nin hayata kifayet ile tespit ettiği 'ihtiyaç'lar da sınırsız değildir. Buraya kadar bahsedilen Eski Yunan, İbn Haldun ve Gazali'nin 'ihtiyaç' tanımlamaları, daha önceki bölümlerde hakkında bilgi verilmiş olan kadim anlayışındaki bütünlüğe de uygundur.

2.1.1.3. bölümü

İhtiyaçlarını gidermeye yarayan maddelerin çoğunluğunun, insanın elinden emmi halde bulunduğu bu dünyada, insan, onları 'ihtiyaç'larını gidermeye elverişli duruma getirmek üzere çalışmaya başlayacaktır. Fakat, kendi kendine yeterli olmadığı ve tek başına yaşayamayacağı için de diğer insanlarla bir arada yaşayacak, onlarla, karılıklı ihtiyaçların giderilmesi yolunda işbirliği ve işbirliğine gidecektir.⁹

halletmeye yetiyorlardı. Yunan filozoflarına göre ihtiyacı olmayan ya da bu ihtiyacı giderilmiş insan iktisadi faaliyetlere yönelmezdi ya da yönelmemeliydi.”(Sabri Orman, a.g.e., s.18)

⁶ “Geçimlerini sağlamak için de hâcî ve kemâlî ihtiyaçlardan evvel zaruri ve basit olan şeylerden itibaren başlarlar.” (İbn Haldun, a.g.e., C.I, s.323) Buradan zaruri, hâcî (lüzumlu) ve lüks şeklinde bir üçlü tasnif elde edilmektedir. Ancak İbn Haldun'un ekonomik faaliyetleri hayati bir önemle ele aldığından ve toplum türleri içerisinde de bedevi ve hadari şeklinde esasen ikili bir ayrıma dikkat çekiyor olmasından zaruri ihtiyaçlar ve lüzumlu/lüks ihtiyaçlar şeklinde bir ayrım tercih edilebilir. Bu halde insan ihtiyaçlarının geleneksel dünyada -en azından bu tasnif yoluyla- sınırsız olmadığı algısının yaygın olduğu görüşü kabul edilebilir.

⁷ İbn Haldun, a.g.e., C.I, s.324

⁸ Sabri Orman, a.g.e., s.117

⁹ Sabri Orman, a.g.e., s.59

İkel toplumlarda ben-merkezcilikle i birli i arasındaki mücadele, çevrenin kontrolü altındadır. Açlık hayaleti, Eskimolar'da oldu u gibi, bir toplulu u do rudan tehdit etmeye ba layınca, mutlak bir 'kendi varlı nı koruma ihtiyacı', toplumu, günlük i lerini hep birlikte yapmaya zorlar.¹⁰

birli ini, i bölümünü ilkel toplumlarda hayatta kalmakla aynı olarak anlatan bu yakla ım biraz daha sonra modern toplumun da aynı tehditlerle kar ı kar ıya oldu unu belirtmektedir.¹¹ Yalnız bu yakla ım ilginç bir ekilde Osmanlı prati inde kendini bulan "dâire-i adliye" ile benzerlik arz etmektedir.¹²

Adalet Dâiresi: 1-Adldir mucib-i salâh-ı cihan (Adâlettir dünya düzen ve kurtulu unu sa layan), 2-Cihan bir ba dır dıvarı devlet (Dünya bir bahçedir, duvarı devlet), 3-Devletin nâzımı eriattır (Devletin nizamını kuran Allah kanunudur), 4- eriate olamaz hiç hâris illa mülk (Allah kanunu ancak saltanat ile korunur), 5-Mülk zabt eylemez illa le ker (Saltanat -devlet-, ancak ordu ile zaptedilir), 6-Le kerı cem' idemez illa mal (Ordu, ancak mal ile ayakta kalır), 7-Malı cem' eyleyen raiyyettir (Malı toplayan halktır), 8-Raiyyeti kul ider padi ah-ı aleme adl (Halkı idare altına ancak Cihan Padi ahi'nin adâleti alır.) ekinde ifade edilmektedir.¹³ Adalet dâiresi, modern toplumsal i bölümü ya

¹⁰ Robert L. Heilbroner, a.g.e., s.19

¹¹ "Aslında toplumun varlı nın pamuk ipli ine ba lı olması çok ilginç. Modern bir toplum, binlerce tehdidin insafına kalmı durumunda: E er bu toplumun çiftçileri yeterince ürün elde edemezse; e er bu toplumun demiryolcuları muhasebeci olmayı kafalarına koymu veya muhasebecileri demiryolcu olmaya karar vermı se; e er bu toplumda pek az kimse madenci, demir-çelik i çisi, mühendis olarak çalı mayı istiyorsa, bir ba ka anlatımla, bir toplumdaki birbirine ba lı binlerce görevden, i ten herhangi birinin yapılamadı ı ko ullarda, endüstriyel ya am kısa süre içinde geri dönülmez biçimde alt üst olur. Toplum, do al güçler yüzünden de il, insanların ne yapaca nı bilememesi yüzünden her gün çökme tehlikesi ile kar ıla ır." (Robert L. Heilbroner, a.g.e., s.19)

¹² Adalet Dâiresi'nin ilzam etti i ekli ile toplumun farklı kesimlerinin arasındaki istikrar toplumun devamını sa lamaktadır. "Adâlet kavramı Osmanlı yönetici seçkinleri katında istikrarı ifade etmektedir." (Erik Jan Zürcher, **Modernle en Türkiye'nin Tarihi**, çev. Ömer Laçiner, 2. Baskı, stanbul, leti im Yay., 1996, s.28-29): "Osmanlı çökü ü üzerine yorumda bulunanların görüşleri Yakın Do u devlet ebekelerinin ifade tarzı içinde dile getirilmi ve basit ama Osmanlı sınıfının ahlaki, siyasi ve sosyal de erlerini toparlayan ve kapsayıcı bir formülasyonla "adalet dairesi" diye beyân edilmi tir." (Norman Itkowitz, a.g.e., s.132)

¹³ Ejder Okumu , "Osmanlılar'da Siyasal Bir Kurum Olarak Adalet Dâiresi", **Sosyal Bilim Ara tırmaları Dergisi**, AKADER, Mart 2005, Sayı 5, s.46: Ahmet Tabako lu, "**Türk ktisat Tarihi**, Dergâh Yay., 6. Baskı, stanbul, Ekim 2003, s.132

da i birli i kavramının kadîmde bulunan kar ılı ıdır.¹⁴ Itzkowitz buna yakın bir anlayı ı “*Tabiat halî*” deyimiyle Rousseau’nun da kullandı ını belirtir.¹⁵ dris-i Bitlisî, iyi ahlak ve melekelerin dört asla dayandı ndan bahseder: ffeet, ecâ at, Hikmet ve Adâlet.¹⁶

Buraya kadar ekonomik faaliyetlerin temelinde yer alan kavramlar bu çalı mada kullanılacakları muhtevâ bakımından izah edilmi tir. Bahsedilen üretim biçimlerinin gelecek bölümlerde Osmanlı ekonomisi içindeki ekilleri anlatılmaya çalı ılacaktır.

2.1.2. Üretim Biçimleri

2.1.2.1. Ziraat ve Hayvancılık

Ziraat

Tarım bütün geleneksel toplumlarda oldu u gibi Osmanlı toplumu için de en temel ve yaygın üretim ve mai et temin yoluydu. Toplumdaki yaygınlı ı ölçüsünde devletin mali ve askeri yapısının da tarıma dayalı bir surette te ekkül etti i bugüne kadar yapılan çalı maların hemen hepsinin ortak kabulüdür. Nitekim Osmanlı’da nüfusun yüzde 90’a yakın bir bölümünün kırsal alanlarda ya ayarak¹⁷ ve geçimini de topraktan sa ladı ı söylenebilir.

Toprak rejimi, Tımar sistemi¹⁸, Çift-hâne sistemi ve bu üçünün takibi üzerine yapılan tahrîr sistemlerinin Osmanlı devletinin cesameti ölçüsünde mükemmel sistemler oldu unda hiçbir ara tırmacının ku kusu

¹⁴ “Müslümanlar, Adâlet Dâiresi’ni Kur’ân ve Sünnet’teki adâlet anlayı na referansla zenginle tirmi , slam toplumlarına özgü siyasal bir kurum haline getirmi ve Müslüman yöneticiler de siyasetlerinde bu kurumu azamî ölçüde i levselle tirmeye çalı mı lardır.”(Ejder Okumu , a.g.m., s.46)

¹⁵ Norman Itzkowitz, a.g.e., s.132

¹⁶ O’na göre: “Mühim bir fazîlet ve meleke olan adâlet, yukarıda zikredilen üç aslın hadd-i i tidalinin bile kesinden ibarettir ve bütüin ahlâk-ı hamîdeyi câmidir. Bunun hakikatı udur: adâlet, insan nefsinin, bütüin ahlak ve hasletlerde ifrât ve tefrite kaçmadan halet-i i tidâlde bulunmasıdır. Bu sebeple hükemâ, ‘Adâlet her eyin yerli yerine konulmasıdır’ demi lerdir.”(Ahmed Akgündüz, a.g.e., CIII, s.22-23)

¹⁷ evket Pamuk, a.g.e., s.37

¹⁸ Tımar sistemi, muhtevası itibariyle bu tez çalı masında ücretli çalı mak ba lı ı içerisinde alınmı tir. leride de inilecektir.

bulunmamaktadır. A a ıda bu sistemler ve ilgili oldukları tarımsal üretim hakkında bilgi verilmeye çalı ılacaktır.

Osmanlı'da toprak, di er geleneksel devletlerde oldu u gibi devlete aitti. Devlete ait olan bu topraklara miri arazi deniyordu. Halkın bu topra ı ödedi i vergiler kar ılı ında i lemesi mümkündü ve bu iki ayrı ekilde gerçekte ebiliyordu. Bunlardan birincisi Tapu ikincisi de Mukata'a rejimiydi. Tapulu topraklar, köylü ailelere veriliyor ve tamamen kendi kaynakları ile bu toprakları i lemeleri ve yükümlü oldukları vergi ve bedeni hizmetleri yerine getirmeleri kar ılı ında ba ımsız olarak hayatlarını devam ettiriyorlardı.¹⁹ Mukata'a topraklar ise tapulu toprakların haricinde kalan bo arazilerin i letilerek hem devlet gelirlerinin yükseltilmesi ve hem de ia e kıtlı ının üretim yoluyla engellenmesi amacıyla atıl kalmalarının önüne geçiliyordu.²⁰ Ancak ba lar ve bahçeler bu mîrî arazi rejiminin dı ında idi.²¹

Köylü ailelere bırakılan toprak, üretimin bazı özelliklerine bakılarak vergilendiriliyordu. Üretim zamana(yıl), üretim biriminin durumu(evli ya da bekar olmak), kullanılan i gücüne(sahip olunan öküz sayısı) ve yapılabilecek i e(i lenecek arazi) göre ölçülendirilmi ti.

Geleneksel tarımın temeli olan emek birimi, hiç ku kusuz, evlenmi ve çoluk çocuk sahibi olmu erkek köylünün simgeledi i köylü ailesidir.²² Devlet, evlenmi olan erke i bir hâne olarak de erlendiriyor ve sahip oldu u üretim aracına ve sahip bulundu u topra a ba lı olarak onu yarım veya tam bir mükellef sayıyordu. Bir çift öküz ile çekilen kara saban sayesinde topraklar i lenebildi i için bu hanenin tam bir üretim birimi kabul edilebilmesi bir çift öküze sahip olmasına ba lıydı. Yukarıda bahsedildi i ekliyle i gücü ve zamana ba lı olarak hanenin üretim kapasitesi belirleniyordu. Buraya kadar mükellefin artları ve i gücü artları tespit edilmi tir. Mükellefiyetin tamamlanabilmesi için bir de i lenecek arazinin tespiti gereklidir. 1487 tarihli

¹⁹ Halil nalcık, a.g.e., s.247; evket Pamuk, a.g.e., s.39

²⁰ “Devlet neden bazı toprakları mukata'a ile verir? Bunun sebebi udur: Tapu rejimine göre, reâya tasarrufu dı ında, devlet elinde, do rudan do ruya köylü tarafından i lenmeyen birçok arazi vardır.”(Halil nalcık, a.g.e., s.249-250)

²¹ Halil nalcık, a.g.e., s.247

²² Halil nalcık, a.g.e., s.246

II.Bâyezid devrine ait Bursa Kanunnâmesi'nde geçen u ibare buna örnek olabilir: “*Zira has yerden yetmi seksen dönüm ve mutavassıfu'l-hal yerden yüz dönüm ve ednâ yerden yüz otuz ve yüz elli dönüm yer bir çiftlik itibar olunur*”.²³ Buraya kadar bir temel üretim biriminin özellikleri ortaya konmu tur: Evli bir erkek, bir çift öküz²⁴ ve ortalama 100 dönüm toprak. Anlatılan sistem, nalcık'ın tabiriyle çift-hâne sistemidir.²⁵ Nitekim Osmanlı tarımının temelini olu turan bu üretim birimlerinin sayısının 16. yüzyılda bir milyonu a tı ı özellikle tahrîr sistemi vasıtasıyla bilinebilmektedir.²⁶ Eftal . Batmaz'ın 15-16. yüzyıllarda Osmanlı'daki tahıl üretimi üzerine bazı incelemelerine göre: Devletin kanunnâmeler yoluyla bir çiftli e ekimini art ko tu u bu dayın yılda en az 1.575 kg. ürün verece i hesap edilmektedir.²⁷ Bu da yukarıda bahsedilen her bir mükellef hâne ba ına asgari üretim demektir. Bütün topraklar için bu rakamın hâne sayısı üzerinden hesabı yapılırsa devletin bir yılda üretilmesini bekledi i ürün miktarının bu day üzerinden hesabı (Tablo 1'in sa ladı ı stanbul hariç hâne sayısı verileriyle) 2.191.473 hâne sayısı *1.575 kg.=3.451.569.975 kg. ki yaklaşık üç buçuk milyon tona tekabül etmektedir. Bütün nüfusunun 11-12 milyon civarında oldu u dü ünülürse ki i ba ına tüketim haddi yıllık 304 kg. bu daya kar ılıklı gelir. Bu rakam birçok kereler yuvarlanmı tahminlerden elde edildi ine göre, benzer yollarla elde edilecek di er rakamlar üzerinden ancak bir nispet hesabında kullanılabilir. Bu da Osmanlı toplumunun tarımsal üretim kapasitesinin bugünkü üretim kapasiteleriyle de il, ça da ı olan toplumlarla kıyasında önemi büyük rakamlar elde edilmesini sa layabilir.

²³ Ahmed Akgündüz, a.g.e., C.II, s.181: “*Kuru tarım yapılan yerlerde her yıl toprakların yarısının nadasa bırakıldı ını varsayarsak, ortalama bir köylü hanesinin 40 ya da 50 dönüm toprak ekti ini söyleyebiliriz.*”(evket Pamuk, a.g.e., s.40)

²⁴ “*Geleneksel tarım ekonomisinin esas üretim aracı, bir çift öküz ile çekilen sabandır. ... Bizans ve Osmanlı imparatorluklarında vergileme, öküz sayısına göre yapılmakta idi.*”(Halil nalcık, a.g.e., s.245-246)

²⁵ “... bu ana ekonomik sosyal düzene biz çift-hâne sistemi diyoruz (Tahrîr defterlerinde çift-bâ-hâne).”(Halil nalcık, a.g.e., s.247)

²⁶ evket Pamuk, a.g.e., s.40

²⁷ Detaylı bilgi için bakınız: Eftal . Batmaz, XV-XVI. “Yüzyıl Kanunnamelerine Göre Osmanlı Devleti'nde Tahıl Üretimi”, **Tarih Bölümü Tarih Ara tırmaları Dergisi**, Ankara, AÜDTCF Yay., 2004, C.XXIII, S.36, s.35-41

Bu sayılanların altında kapasiteye sahip üretim birimleri de vardır: Hanesi olmayan(yani bekar) ve az arazisi olan ya da hiç arazisi bulunmayan fakat i gücü sahibi olan erkek(mücerred), i gücü ya da arazisi asgari sınırın altında olan hane(nim-çift), evli olup hiç yeri olmayan ya da nim-çiftten eksik yeri olan(bennâk).²⁸

Konar-göçerlerin de zirai faaliyetlerle az da olsa u ra tıkları bilinmektedir. Örnek vermek gerekirse: Ankara ehri için ekmekçiler un veya bu dayı Ankara civarındaki kır kesiminden elde etmekteydiler. Buralarda yeti en hububattan ö r olarak alınan kısım, reayanın kendi ihtiyacının fazlası, bu bölgede tarım üretimi yapılmayan ehir ve kasabalarda pazarlanmaktaydı ve bu dayın, arpanın, unun büyük bir kısmı da ekmekçiler tarafından satın alınmakta idi. Büyük ve Küçük Haymanalardan, 1598-9 yılında 1.306.666 kg. bu day, 653.444 kg. da arpa elde edilmekteydi ki bu oran Ankara'nın ihtiyacının 1/4 kadarına, bu bölge de sanca ın tarım üretimi alanlarının da 1/5'ine tekabül etmekteydi.²⁹ 1571 tahrirlerinde Ankara civarındaki kırsal nüfusun yakla ık yüzde 39'unu te kil eden konar-göçerlerin de dahil oldu u nüfus; sanca ın be te biri nispetinde olan topraklarda yine bütün sanca ın hububat üretiminin çeyre ini gerçeikle tirmi tir. Tabi bu rakamların farklı zamanlarda olu u, detaylı bir ekilde kırsal alanın sınırlarına dair bilgilerin u an itibariyle elde olmayı ı çok daha temkinli davranmayı zorunlu kılsa da konar-göçerlerin de tarımsal üretimin içerisinde ne derecede var olduklarını anlatmaktan beri de ildir.

Ba ve bahçecilik tarımın içerisinde zikredilebilecek bir üretim biçimidir. Sancakların kırlık alanlarındaki nüfusun büyük ekseriyeti kasaba ve ehir nüfusunun da önemli bir kesimi ba , bahçe ve zeminlerde tarımla geçimini sa lamaktadır.³⁰ Nitekim meyve üretiminin büyük bir kısmı, köylerde

²⁸ Ancak bu bennakin iki türüsü mevcuttur. Birincisi, bahsedildi i gibi nim-çiftten az arazisi olan, di eri ise hiç çifti ve arazisi olmayan “*caba bennaki*”dir.(Ahmed Akgündüz, a.g.e., C.I, s.172)

²⁹ Emine Erdo an, a.g.m., s.127

³⁰ Adnan Gürbüz, a.g.e., s.44

veya ehirlerin yakınında yer alan ba ve bahçe gibi özel mülk statüsünde bulunan topraklar üzerinde yapılmaktadır.³¹

Yukarıda anlatılan sisteme binaen tarımın farklı bölgelerde farklı verimlilikte daha do rusu yo unlukta devam etti ini söylemek mümkündür. Örne in toprak miktarındaki farklılıklarına ra men nüfus olarak birbirine neredeyse denk olan Anadolu ve Rumeli arasında tarımsal üretim açısından büyük farklar vardır. Nüfusu 16. yüzyılda yarım milyon civarında seyreden stanbul'un, hububat ihtiyacı Balkanlardan ve Ege kıyılarından sa lanırken Anadolu'da toprakların sınırlı kullanımından dolayı üretimin ancak kendi ihtiyaçlarına ve bir miktar da iç pazara yönelik oldu undan bahsedilebilir.³² Bu da 16. yüzyılda tarımla u ra an nüfusun o dönemdeki ekilebilir toprakların miktarıyla kar ıla tırıldı nda sınırlı kaldı ını göstermektedir.³³ Devletin, nüfus ve maddi imkansızlıklar dolayısıyla bo ta kalmı olan toprakların i lenecek hale getirilmesi amacıyla pek çok tedbirler aldı ı bilinmektedir. Fırat Nehri'nin Balis'e ula an sulama kanalının tamir ettirilmesi dolayısıyla hem Balis'in mamur olaca ı hem de hazine gelirlerinin artaca ı yönündeki bir hüküm bu tedbirler için güzel bir örnektir.³⁴

Yukarıda ba ve bahçelerin bu toprak sisteminden ayrı bir ekilde kullanıldı ı belirtilmi ti. Buna ili kin olarak tarlanın ba veya bahçeye dönü türülemeyece i gibi kanûn hükümleri ve tarlaların i lenmemesine getirilen yaptırım durumundaki vergiler bu hususta bazı dü ünceleri akla getirebilir. Üretimde meydana gelebilecek herhangi bir aksama dolayısıyla toplumun ihtiyaçlarını kar ılaması zorla abilir. Bu durum zincirleme bir ekilde fiyatların dalgalanmasına ve toplumda var olan düzenin sarsılmasına da yol açabilir.³⁵ Bilindi i üzere, Osmanlı devletinin temel ekonomi

³¹ Cafer Çiftçi, “Osmanlı'da Meyve Alım-Satımı: Mekânlar, Görevliler, Vergiler ve Standartlar”, **EJOS**, VIII (2005), No.3, s.1

³² evket Pamuk, a.g.e., s.37-38

³³ evket Pamuk, **Osmanlı-Türkiye ktisâdî Tarihi 1500-1914**, 4. Baskı, stanbul, leti im Yay., 2007, s.37

³⁴ Hüküm 200, **5 Nolu Mühimme Defteri (973/1565-1566): Özet ve ndeks**, haz. H. Osman Yıldırım vd., Ankara, DAGM Osmanlı Ar ivi Daire Ba k. Yay., 1994, s.38

³⁵ Adalet Dâiresinin ilkeleri hatırlanırsa böyle bir sarsıntının Osmanlı Devleti açısından ifade etti i anlam kolaylıkla kavranacaktır.

politikalarından birisi ia ecilik yani ihtiyaç duyulan ürünlerin pazardaki ihtiyacı kar ılayacak kadar bulundurulmasıdır. Bolluk içerisinde fiyatlar da uygun seviyede bulunacak, böylece hem bütün toplumun hem de maddi durumu iyi olmayan kesimlerin mai etlerini kolaylıkla sa lamaları temin edilebilecektir. Devlet bu yüzdendir ki, tarla ziraatını, hububat ekimini kontrol altında tutmak zorunlulu unu duymu tur.³⁶

Hayvancılık

Osmanlı toplumunun yüzde 90'a yakın bir kısmının kırsalda ya adı ndan yukarıda bahsedilmi ti. Kırsalda ya ayanların bir kısmını da konar-göçerler olu turmaktaydı. Esasında bu konar-göçerlerin hayat ekillerinin olu masında yürüttükleri mai etlerini temin etme biçimlerinin büyük etkisi vardır. Zira onlar bilhassa küçükba hayvanlar yeti tirdikleri için bu hayvanları otlatabilecekleri sürekli ye il alanlara ihtiyaç duymu lardır. Kuraklı ın arttı ı mevsimlerde daha yüksek yerlere(yaylalara), hava artlarının daha a ırla tı ı mevsimlerde ise daha alçaklara(kı laklara) do ru mevsimsel bir döngü içerisinde sürekli yer de i tiren bu gruplar Osmanlı toplumunun özellikle hayvansal ürünlere olan ihtiyaçlarını kar ılamı lardır. Ayrıca sava larda vazgeçilmez vasıta olan at üretimi de konar-göçerlerce gerçekte tirilmekteydi.³⁷

Tarımda üretimi gerçekte tiren toplum hakkındaki bilgiler gibi Konar-göçerler hakkındaki bilgiler de yine tahrîr sistemi vasıtasıyla elde edilebilmektedir. Tarımla u ra an halkla beraber aynı statü içerisinde yer alan konar-göçerler de kendileri için devletin tespit etti i geni bir sahada yaylak-kı lak arasında mevsimsel döngü içerisinde göçlerini devam ettirirken belli yerlerde tahrirleri gerçekte tirilmek suretiyle vergiye tabi oluyorlardı.

Konar-göçerler adet-i a nam vergisi veriyorlardı. Bu verginin yerle ik/ziraatçı reayadaki resm-i çifti kar ıladı ı; bennâk vergisinin ise her iki

³⁶ Halil nalçık, a.g.e., s.247

³⁷ Hüseyin Arslan, a.g.e., s.230

iktisâdî faaliyet alanında belirlenen ideal ölçülere sahip olmayan evli reayadan tahsil edildi i anla ılmaktadır.³⁸

Tablo 5'ten hatırlanacağı üzere Ankara örneğinde konar-göçerler toplam nüfusun 1523/30 tahrirlerinde yüzde 42'sini, 1571 tahrirlerinde de yüzde 39'unu teşkil etmektedirler. Bu rakamlar üzerinden bir oran tespit edilmeye çalışılırsa yaklaşık elli yıllık bir dönem içerisinde tarımsal nüfusun yarısına yakın bir miktarda da hayvancılıkla iştirak eden bir nüfus olduğu anlaşılabilmektedir.

2.1.2.2. Esnaf (Zanaat)

16. yüzyılda Osmanlı toplumunun yaklaşık yüzde 90'ının kırsalda yaşadığı ve tarımsal faaliyetlerle ilgilendiği bilindiğine göre geriye kalan nüfusun da şehirde yaşadığı ve geçimini zanaat ve ticaret yoluyla karlı hale getirmeye çalıştığı söylenebilir.

Osmanlı tarihi üzerine araştırmaların birçoğu esnaflık ya da zanaat konularında loncalar üzerinden bir takım bilgiler vermektedir. Oysa ki esnaflık hakkında bilhassa ihtisabî belgelerde kıymetli bilgiler bulabilmek mümkündür. Kayıtlarında, fermanlarda ve mühimme defterleri ile kendilerine mahsus kanun-nâmelerde ve nizam-nâmelerde çeşitli isimlerle ortaya çıkan esnaf, herhangi bir metaı, imal eden ve bunun halka satması ve dağıtımını yapan kimselerin bir araya gelerek teşkil ettikleri bir topluluktur. Böyle bir topluluğu bütün olarak tarif etmek için esnaf kelimesinden başka, bilhassa hırfet kelimesi kullanılmıştır.³⁹

Ortaçağ toplumlarında kentlerde yaşayan nüfusun bir bölümü de kendi tüketimlerini karşılamak için meyve, sebze ve hatta hububat üretimini sürdürüyordu. Ancak, kentli nüfusun büyük bölümü loncalar çevresinde örgütlenerek mamul mallar üretimi ve ticaret gibi tarımdışı faaliyetlerle uğraşıyordu. Her iki kolunda (ki bunlar aynı zamanda sanatla da ilgilenenler olan

³⁸ Tufan Gündüz, **Anadolu'da Türkmen Aileleri: Bozulmuş Türkmenleri 1540-1640**, 1. Baskı, Ankara, Bilge Yay., Ekim 1997, s.135

³⁹ Vahid Çabuk, **Osmanlı Teşkilat ve Siyaset Kültürü**, 1. Baskı, İstanbul, Emre Yay., 1996, s.26-27

zanaatları) kendi içerisinde hammadde temin ve tevzii; çırak, kalfa ve usta yetiştirilmesi; üretimin denetlenmesi; ürün kalite ve fiyatlarının kontrolü; dayanıma gibi konularda yetkili ve aynı zamanda devlet otoritesine karşı sorumlu birçok esnaf birlikleri Osmanlı devletinin kuruluşundan itibaren ehil üretimini organize etmeye başlamıştır. Bu birlikler önceleri Ahilik bünyesinde faaliyetlerini yürütse de sonraları loncalara dönüşmeye başlamış ve kurumsallaşmıştır.

Loncaları, her şeyden önce üyelerine istikrar ve güvence sağlayan, bu amaçla da piyasa ve üretim koşullarını düzenlemeye ve denetlemeye çalışan meslek örgütleri olarak değerlendirilmek gerekiyor.⁴⁰

Genelde, Osmanlı üretim ve pazarlama sistemi, ortaçağın yerel kasaba ekonomisi kurallarını izliyordu.⁴¹ Osmanlı toplumunda sanayi ve ticaret denilince 'esnaf birlikleri' akla gelirken esnaf birliklerinin çarşıyı ilk kez de ahilik ve buna bağlı olarak loncalardır. Konuya genel olarak bakıldığında, denilebilir ki ahilik, XIII. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar Anadolu'daki esnaf ve sanatkarlar birliklerinin menşei teşkil etmiştir.⁴²

Loncaların Anadolu'daki ve Batı Asya'nın diğer bölgelerindeki kökenlerine ilişkin bilgiler sınırlıdır. Ancak Moğol istilalarından sonra, 13. ve 14. yüzyıllarda toplumsal dayanışmanın çeşitli unsurlarını taşıyan fütüvvet ahlâkının ve fütüvvet derneklerinin ahilik adı altında Anadolu loncalarında etkili olduğu, kentlerdeki loncaların fütüvvet ilkelerine göre ve aralarından seçtikleri bir ahî önderliğinde örgütlendiği bilinmektedir.⁴³

Bu teşkilatlanma, aslında Anadolu'ya yeni gelen göçebe Türk esnafının yerli tüccar ve sanatkar karşısında tutunabilmeleri ve bir dayanışma sağlayabilmeleri dolayısıyla gelişmiştir.⁴⁴ Osmanlı kentlerindeki zanaat ve ticaret loncaları iktisadi yaşamın temel eksenini durumundaydılar. Kent çarşısının her köşesinde bir lonca olması, her loncada da aynı mesleğe

⁴⁰ Evket Pamuk, a.g.e., s.56

⁴¹ Halil Nalcık, a.g.e., s.297

⁴² Ükrü Nisancı, **15-16. Yüzyıllarda Osmanlı İktisat Zihniyeti**, 1. Baskı, İstanbul, Okumu Adam Yay., 2002, s.99

⁴³ Evket Pamuk, a.g.e., s.58

⁴⁴ Vahid Çabuk, a.g.e., s.10

mensup esnaf bir araya gelmi ti. Kentler büyüdükçe i bölümü ve uzmanla ma da derinle ir, lonca sayısı artı gösterirdi.

Loncalardaki temel ili ki, usta-çırak ili kisiydi.⁴⁵ Esnaflık, çıraklıktan itibaren, kademe kademe kalfalık ve ustalık derecelerine do ru yükselmeyi esas alan ve sıkı bir e itimi gerektiren bir te kilat olarak, kendi iç yapısında sıkı bir disipline sahiptir.⁴⁶ Ahîli in fütüvvet muhtevası dolayısıyla, loncalardaki e itim bir nevi ahlak ve i ahlakı e itimi durumundaydı. Her i kolu yahut meslek o mesle in 'pîr'i olarak ya bir Peygambere ya da bir sahabeye dayandırılıyordu. Böylece daha en ba ında i ahlakının temelleri dinî motiflerle i lenmi ti.

Osmanlı'da da tarım, hayvancılık, ba ve bahçecilik, madencilik gibi temel üretimlerden ve ticaret yoluyla daha uzak bölgelerden sa lanan hammaddeler i lenerek bir ba ka üretim için yarı mamul ve/veya özellikle ehir hayatı için birçok ihtiyacı kar ılamak üzere mamul bütün ürünler esnaf tarafından sa lanmı tır. 16. yüzyılda nüfusu yarım milyon civarında seyreden stanbul'da, buna mukabil miktarda da esnafın bulunmu olması muhtemeldir. Nitekim Evliya Çelebi'nin bildirdi ine göre stanbul'daki bir geçite; 57 ayrı sanat dalında çalı an 1100 tür esnaf katılmı tır.⁴⁷

Daha önce de belirtildi i üzere Osmanlı nüfusunun yakla ık onda biri ehirlerde ya amaktadır. Bu ehir hayatına paralel olarak da münasip faaliyetlerle mai etini temin eden bu nüfusun, böylesine yo un bir lonca sistemi içerisinde örgütlenmesi ve devletin ekonomi üzerindeki kontrolünün etkinli i sa lanmı tır. Bununla birlikte, batıdaki ekonomik dönü ümün alametlerine benzer bazı durumlar da kimi Osmanlı tarihçilerinin gözünden kaçmamı tır. nalcık'ın, Sahillio lu'nun ve yakın zamanlarda Gerber'in ara tırmaları, Bursa'da ba ımsız ustalar tarafından gerçekleştirilen alı ılmı lonca üretiminin dı ında, tüccarlar tarafından örgütlenen önemli bir üretim sektörü oldu unu açı a çıkarmı tır. Bu amaçla, bazı tüccarlar, ya ba ımsız

⁴⁵ evket Pamuk, a.g.e., s.58

⁴⁶ Vahid Çabuk, a.g.e., s.30

⁴⁷ Zeynep Erduran, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi'ne Göre stanbul'da Esnaf, Zanaat ve Ticaret: Açıklama Metin**, Basılmamı Yüksek Lisans Tezi, 2006, Kırıkkale, s.1

ustalar olarak kendi dükkanını kuramayan zanaatkarlar arasından ya da kadınlar arasından iş gücü istihdam ederlerken, bazıları da köleleri çalıştırmı olabilir.⁴⁸ Sanki ‘*putting-out*’ sistemine geçişin öncüsü gibi değerlendirilen bu durumların tespitlerine ilişkin Sonuç bölümünde yer verilecektir.

Buraya kadar Osmanlı’da esnafın örgütlülüğü, çeşitliliği ve genel yapısı hakkında bazı malumat verilmeye çalışılmıştır. Daha önce Ahiyân-ı Rûm, Baciyân-ı Rûm bahislerinde verilen bilgiler; burada aktarılan bilgiler ve ileride hisab ve Narh bahislerinde verilecek bilgilerle Osmanlı esnafının ve zanaat üretiminin birlikte değerlendirilmesi sonucu daha iyi kavranabileceği düşünüldüğünden bu bahis burada sonlandırılmaktadır.

2.1.2.3. Ücretli Çalışmak

İbn Haldun eseri Mukaddime’de maaş temininin yolları içerisinde ‘*imâret*’⁴⁹ de zikretmektedir. O, bunun muhtevası olarak devletin ya da hükûmetin topladığı vergiler ve bu vergilerin toplanmasında görevli olan kişileri kastetmektedir. Yukarıda esnaf bahisinde de zanaat üretiminden bahsedilmiştir. Bir esnaf dükkanında, imalat-hanesinde ya da kendi işinde ücretli insanlar da çalışmaktadır. Bunlar esnaflık içerisinde dahil edilmişinden bu bahis altında da İbn Haldun’un da belirttiği şekilde devlet görevlilerinden ve diğer hizmetlerle görevlendirilmiş olanlardan bahsetmek gerekecektir.

Ücretli çalışanları Seyfiyye, ilmiye ve kalemiyye ve muafiyet karlılı⁵⁰ vazifeliler olarak dörde ayırmak mümkündür. Bilindiği gibi Seyfiyye (askerlik) devletin toprak rejimi ile iç içe hayatını devam ettiren bir vazifedir. Tımar sistemi içerisinde dahil olarak, sefer harici zamanlarda devletin kendilerine tahsis ettiği toprakların işlenmesi ve bu bölgelerde görevlendirildikleri özellikle asayişin temini, vergilerin tahsili vs. gibi işleri yapan kişiler; sefer zamanında ise devletin o sefere binaen çıkardığı emirler doğrultusunda

⁴⁸ Suraiya Faroqhi, “Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak”, ed. Selahattin Özpallabıyıklar, çev. Gül Çatalı Güven-Özgür Türesay, 3. Baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yay., Mart 2008, s.25

⁴⁹ İbn Haldun, a.g.e., C.II, s.698

⁵⁰ “*Muafiyet karlılı yılda iki yüz kantar barut işlemeyi taahhüd eden ve iki bin kantara yakın barut işleyen üç köye barut işlettirilmeye devam edilmesi.*”(Hüküm 1286, a.g.e., s.208)

orduya katılarak asıl mesleklerini icrâ ederlerdi. 933-934/1527-1528 bütçesinin verdi i rakamlara göre 537.929.006 akçe olarak tespit edilen vergi gelirlerinin Rumeli eyaletinde yüzde 46'sı, Anadolu eyaletleri grubunda 56'sı, Diyarbakir'de 63'ü, Haleb ve am vilayetlerinde 38'i ve tımar sistemi hiç tatbik edilmemi olan Mısır ülkesinin geliri hesaba katılmadı ı takdirde, memleketin umûmî vergi gelir tutarının yüzde 49,8'i ve Mısır ile birlikte hesaplandı ı zaman ise 37'si, irili ufaklı 37.521 tımar sahibinin tasarrufunda idi.⁵¹ Bu 37.521 tımandan 9653'ü kale muhâfızı tımarı, geriye kalan 27.868'i ise, tamamıyla e kinci tımarı halinde idi. Bahis mevzuu 27.868 e kinci tımarı sahibinin, harbe beraberlerinde götürmek mecburiyetinde buldukları "cebelü" tabir edilen silahlı ve zırlı askerlerle, 70-80 bin ki ilik atlı bir tımarlı sipahi ordusu te kil ettikleri tahmin edilmektedir.⁵² A a ıda bu tımarlara ve zeametlere dair bir tabloya yer vermekte bu rakamların de erlendirilmesi açısından fayda vardır:

Tablo 6: Aynî Ali Risâlesi'nde verilmi olan rakamlara göre XVI. Asrın sonlarına do ru muhtelif eyaletlerde tımarların da ılı ı ve cebelüleriyle beraber tımarlı sipahi ordusunun mevcudu⁵³

Sıra Nr.	Eyalet smi	Liva adedi	Zeamet	Tımar	Tutarı (kılıç)	Cebelüleriyle beraber asker miktarı
1	Rumeli	24	914	8.360	9.274	33.000
2	Anadolu	14	195	7.116	7.311	17.000
3	Cezayir-i Bahr-i Sefid	10	126	1.492	1.618	4.509
4	Karaman	7	116	1.504	1.620	4.600
5	Rum (Sivas)	7	109	3.021	3.130	9.000
6	Mara (Zulkadriye)	5	29	2.140	2.169	5.500
7	Haleb	6 (8)	104	799	903	2.500
8	am	8 (11)	128	868	996	2.600
9	Kıbrıs	5 (8)	40	1.627	1.667	4.500

⁵¹ Ömer L. Barkan, "Tımar", **Osmanlı Tarihi**, haz. Enver Z. Karal, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1977, C.?, s.287

⁵² Ömer L. Barkan, a.md., s.287

⁵³ Ömer L. Barkan, a.md., s.290

10	Trablus am	5	63	571	634	1.400
11	Rakka ve Ruha	5 (7)	37	616	653	1.400
12	Trabzon	2	56	498	554	1.750
13	Diyarbakir	11 (19)	42	688	730	1.800
14	Erzurum	11	120	5.159	5.279	7.800
15	Çıldır	14	97	559	656	1.700
16	Van	15 (20)	199	916	1.115	1.300
	Yekun	149 (172)	2.375	35.934	38.259	100.359

Tablodan da görüldü ü üzere, 16. yüzyıl sonlarında tımar sistemi ile 100 bin civarında ki inin ordu mensubu olmakla bir nevi ücretli çalı tıkları anla ılmaktadır.

Beldârlar da tıpkı derbentçiler gibi belli bir geçitin güvenli inin ya da a ır kı artları dolayısıyla bu geçitin kapanmamasının temini gibi i leri yapmaktaydılar. Ancak bunların vergi muafiyeti ile de il de do rudan ücretleri ödenerek çalı tırılmalarının ba kaca bazı sebepleri vardı. Devlet geni bir co rafyaya yayılmı olan bu yerlere adam gönderemez ve bunlara merkezden maa da ödeyemezdi. Zira günün ula ım ve iklim artlarının sebebiyet verdi i zorluklar ile süratli bir ekilde nakit para gönderme imkanı buna meydan vermiyordu.⁵⁴ Bunun için devlet her bölgede bulunan da ların geçit yerlerinde veya dar bo azlarda nöbet tutuma i ini, bölge halkına havâle ediyordu. Buna kar ılık, nöbet tutanlara yine bölge sakinlerince bir bedel ödeniyordu. Zaman ve bölgelere göre azalıp ço alabilen bu bedel, mıntıka sakinleri için tevzî' defterlerine yazılarak tahsil ediliyordu.⁵⁵ Bu görevliler sefer zamanında da orduda geri hizmetlerde istihdam olunuyorlardı.

*"Efrâd-ı insandan bir ferd ve ebvâb-ı mahsûlâtdan bir habbe cüz'î ve küllî hâric ez-defter nesne kalmayub"*⁵⁶ yazılan tahrîr defterlerinden

⁵⁴ Ziya Kazıcı, a.g.e., s.209

⁵⁵ Ziya Kazıcı, a.g.e., s.209

⁵⁶ Fatih Dönemi Kanunnâme-i Kitâbet-i Vilâyet(Tapu-Tahrîr Kanunnamesi) (bakınız: Ahmed Akgündüz, a.g.e., C.I, s.368): "Aynı ekilde bu Sayım Defterlerinde her türlü bâc ve resimlerin toplandı ı geçit, Pazar, panayır ve gümrük mahallerini, mâden ocaklarını, tuzlaları ve dalyanları.. buldukları yerlerde, senelik tahminî gelirleri ve i leyi nizamları ile kaydedilmi görmekteyiz. Ayrıca imparatorlu un bir ucundan di erine uzanan yollar boyunca derbent bekleyen, yol ve köprü tamir eden veya kervansaraylara hizmet edenleri ve kal'aları bekleyenlerle mâdenci, güherçileci,

anlaşıldığına göre: Konar-göçerlerin derbentlere iskan edilmesi; bir bölgede meskun köylülerin o bölgedeki geçit ve köprülerin bakımı ile görevlendirilmesi; yine bir bölge ahalisinin civarda bulunan madenlerde belli aralarda çalı tırılması; suyollarının in a ve bakımlarının sa lanması için belli sayıda insanın istihdamı; bir kervansarayın ihtiyaçlarının ve güvenli inin temin edilmesi gibi bir çok i kolunda bu ekilde insan istihdam edilmekte ve ücretleri olarak da kendilerine vergi muafiyeti getirilmekte idi.

Devlet, hakimiyeti altında bulunan co rafyada birçok hizmetin devamlılı ı için ücretli insanlar çalı tırmı tır. Köprücü, kürekçi⁵⁷, madenci⁵⁸, su yolcu⁵⁹, derbentçiler gibi birçok alanda insanların bazı yöntemlerle istihdam edildikleri bilinmektedir. Bu yöntemlerden en yaygını vergi muafiyetleridir. Kazıcı bu vergi muafiyetlerini toplu ve ferdî olmak üzere iki kısma ayırır.⁶⁰ Ferdî olanlara; bilhassa sava vs. gibi durumlarda bazı mü kilatın giderilmesinde yararlık gösterenlere sa lanan muafiyetler örnek olabilir. Ki bu kısım biraz da tımar sistemiyle ba lantılı ekilde görülebilir. İkinci kısım ise bu ba lıkta ele alınan ücretli çalı ma esasına daha uygun bir kategoridir. Bu neviden muafiyetler; özellikle ülke dahilinde, insan ve malların yer de i tirmesinde güvenli i sa layan, memlekette ula ım ve ticareti kolayla tıran derbent te kilâtı, köprülerin muhafaza ve tamiri hizmetleri, tuzla ile maden ocaklarında çalı ma vs. gibi önemli hizmetleri ifâ eden bazı meskun bölge halkının ya bütün vergilerden veya bir kısım vergilerden muaf tutulmaları eklinde sıralanabilir.

Osmanlı devletinde bir i in ifâsı dolayısıyla ilk muafiyet Orhan Gazi tarafından verilmi tir. Hoca Sadettin'e göre zmit üzerine yürüyen Orhan

apçı, tuzcu, ya cı, ortakçı.. gibi türlü görevleri olan zümreleri, mevcutlarına ait rakamlarla i ba unda bulmamız...”(Ömer L. Barkan, “Giri ”, **Hüdavendigâr Livâsı Tahrîr Defterleri**, haz. Ömer L. Barkan-Enver Meriçli, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, C.I, s.4)

⁵⁷ Bakınız: Hüküm 480, 862, 884, 981, 1077, 1181 (**5 Nolu Mühimme Defteri (973/1565-1566): Özet ve ndeks**, haz. H. Osman Yıldırım vd., DAGM Osmanlı Ar ivi Daire Ba k. Yay., Ankara, 1994)

⁵⁸ Bakınız: Hüküm 160, 389, 405, 590, 599, 681, 885, 915, 1014, 1515, 1516(**5 Nolu Mühimme Defteri (973/1565-1566): Özet ve ndeks**, haz. H. Osman Yıldırım vd., DAGM Osmanlı Ar ivi Daire Ba k. Yay., Ankara, 1994)

⁵⁹ Bakınız: Hüküm 257, 261, 1492, 1493, 1495(**5 Nolu Mühimme Defteri (973/1565-1566): Özet ve ndeks**, haz. H. Osman Yıldırım vd., DAGM Osmanlı Ar ivi Daire Ba k. Yay., Ankara, 1994)

⁶⁰ Ziya Kazıcı, Osmanlı'da Vergi Sistemi, stanbul, Bilge Yay., 2005, s.230

Gazi, Sakarya köprüsünü çökmü bulur. Bunun üzerine hükümdar, 100 haneden biraz fazla olan bir obayı köprü çevresine yerle tirerek, bunları köprü bakım ve muhafazasına memur eder. Bu hizmetlerine kar ılık olarak da obayı vergilerden muaf sayar.⁶¹

Osmanlı'da, vergi muafiyetinin yukarıda bahsedildi i gibi ba ka sebep/amaçları olmakla birlikte özel bir anlamı daha vardı. Mesela gayr-ı Müslim ya da Müslim birçok din adamı, Peygamber soyundan gelenler, bazı tasavvufi zümrelerin önde gelenleri, cami görevlileri⁶² gibi toplumun farklı kesiminden insanlar da bazı vergi muafiyetlerine mazhar olabiliyorlardı. Ancak bu insanlar zaten -Seyyidlik, eriflik gibi durumlar istisna- mesleklerini ücretli olarak yürütüyorlardı. Yukarıda anlatılan zümreler yahut ferdler ise ya tamamen bu i lerle yükümlü tutularak mai etleri için ba ka faaliyetlere ihtiyaç duymayacakları ekilde tamamen ya da normal ya antılarını devam ettirip mai etlerini kar ılmak ve bu hizmetlerini aksatmamak kaydıyla kısmen vergi muafiyeti yoluyla ücretli çalı tırılıyorlardı.

İmiye sınıfı ise kadılıktan ba layarak kaza i leri, müftülük, muallimlik, müderrislik, kazaskerlik vs. gibi farklı hiyerar i içerisinde ücretli olarak çalı ırdı. Genel olarak bu tür görevliler de ücretlerini buldukları yerlerin vergi gelirlerinden alırlardı. Bulundu u mevkie göre kadılıkta tahsil ettikleri bazı vergiler; daha yüksek görevlerde zeamet ve haslar gibi gelirler kar ılı nda vazifelerini îfâ ederlerdi. Vakıflarda imamet, hitabet, Kur'ân tilaveti, mevlidhan gibi görevlerde de ücret kar ılı ı çalı ıyordu. Hatta bu tür görevler kimi fukaraya mai etini temin edebilmesi için bir lütuf olarak bile verilebiliyordu.

Kalemiyye de yine devlet bürokrasisinin elemanları olmak dolayısıyla ilmiye sınıfının tabi oldu u usullerde ücretleri kar ılı ı görevlendirilirdi. Aslında kalemiyye sınıfı mensupları da belli derece tahsil görmü kimseler idi. Bunlar tahsillerini tamamladıktan sonra çalı acakları dairelerde istihdam ediliyor ve mesleki e itimlerini aynı zamanda çalı arak tamamlıyorlardı.

⁶¹ Ziya Kazıcı, a.g.e., s.208

⁶² Ziya Kazıcı, a.g.e., s.225

Örne in katipler önce çalı acakları dairelerin odalarında halife olarak ba lıyorlar zamanla mesleklerinde maharet kesbettikçe ve üst kadrolarda ihtiyaç olu tukça da yükselebiliyorlardı.

2.2. T CARET

Ticaret insan ihtiyaçlarının kar ılanması amacına ba lı olarak ba lar ve ba kaca unsurlardan etkilenecek bir takım de i ikliklere u rar. Bu unsurlar ticaretin; yo unlu unda, serili inde, yönünde, mesafe ve muhtevasında farklıla malar görülmesinde etkili olan; toplumların üretim, tüketim, ula ım, asayi ve siyasi halleridir.

Ticaretin topluma hitabeden bir yönü oldu u gibi devleti de özellikle ilgilendiren birkaç boyutu vardır. Bunlardan ilki ticaretin varolu una ba lı olarak ihtiyaçların teminidir ki bu a ecilikle alakalıdır. Di er bir yönü artı ürünün temin edilip ihtiyaç sahibine ula tırılmasına kadarki sürede bir kâr elde edilmesi dolayısıyla bir de vergi boyutudur. Farklı bölgeler ve toplumlar arasında cereyan eden ticari faaliyetin muhakkak surette bir de siyasi boyutu vardır ve devletler bu anlamda da ticaretle alakadar olurlar.

Ticaret bu üç temel boyutunun – a e, Vergi, Siyasi güç- Osmanlı Devleti açısından önemi a a ıdaki ba lıklarda anlatılmaya çalı ılacaktır.

2.2.1. İhtiyaçların Temininde Ticaret

Ticaret, artı ürünün tüccar vasıtasıyla ihtiyaç sahibine ula tırılması ekinde tarif edilebilir. Bir toplumda “artı ürün” vücuda geldikten sonra, ticaretin her türlü üretim biçiminin tamamlayıcı unsuru oldu u sonucuna varılabilir.⁶³ bn Haldun’un bahsetti i ekleyle bir insan, üretimiyle kendisinin geçimini (mai et); ihtiyaçlarını kar ılamasından arta kalanlarla da zenginli i (müterakim) elde edebilir. nsanın, tek ba ına üreterek kar ılayamadı ı

⁶³ ükrü Ni ancı, a.g.e., s.91

ihtiyaçlarını ba kalarından temin etme yolunu seçmesiyle toplumda kimin hangi üretimleri gerçekle tirece i, belki de do al seyri içerisinde, bir toplumsal i bölümünü ortaya çıkarmı tır.

Osmanlı devletinin ekonomi politikalarından birisi de *a ecilik*'tir. Tımar, çift-hâne, narh, ihtisab ve loncalar yoluyla toplumu üretimden pazara kadar örgütleyen Osmanlı Devletletinde; cereyan eden mamul ve yarı mamul ürün akı ının kontrol altında tutuldu u ve bu akı ın aksamaması için devletin hemen her türlü tedbiri serî'an uygulamaya koydu u bilinmektedir.⁶⁴

Bugün oldu undan belki daha fazla olarak geleneksel dünyada toplum ihtiyaçlarının kar ılanması mühim bir i tir. Ula ım ve üretim mekanizmalarının etkinli i göz önüne alındı ında; kıtlıkların bir toplumun asayi ve refahı üzerindeki etkisi gayet büyüktür. Vazifesi "*ibâdullâhın terfih-i ahvâl*"i olan bir devlet böyle bir durumda ciddi önlemlere ba vurabilir. Nitekim nüfusu, 16. yüzyıl boyunca 11-15 milyon arasında de i en devletin; toplumun, özellikle büyük ehirlerin ihtiyaçlarını kar ılamak üzere ticarete büyük önem atfetti i açıktır. Bilhassa yarım milyonu bulan nüfusu ile stanbul, Ege kıyılarının ve Rumeli'nin neredeyse bütün üretiminin aktarıldı ı önemli bir tüketim merkezi idi.⁶⁵ Üretim ve bu üretimin süratinden dolayı tarımsal ve hayvansal üretimin ciddi nüfus hareketlerine sıhhatli cevap vermesi mümkün olmamaktadır. htiyaçların temininde kırsal nüfusun ürettiklerinin eksik kalan kısmın bulunmasında devlet, kendi topraklarında cereyan eden iç ve dış ticaretten büyük fayda temin etmi tir. Ancak nüfusun hızlı artı ı ve ticaret yollarının de i imi ile artık bu mümkün olamamaktadır. Hem pazardaki ürünlere olan talebin artması hem bu ürünlerin azalması ve hem de azalan ürünlerin dış sebeplere ba lı olarak pahalalanması ia ecilik politikalarına ciddi

⁶⁴ "Mısır beylerbeyine ve Menzile kadısına; Menzile'de yeti en pirinci, stanbul zahîresini almak için gelen gemilere vermeyip kendi gemisine yükleterek ba ka yere gönderdi i duyulan Menzile Emini Hüseyin'e engel olunarak pirincin stanbul'dan gelen gemilere yükletilmesi. 28 A ustos 1565"(Hüküm 173, **5 Nolu Mühimme Defteri (973/1565-1566): Özet ve ndeks**, haz. H. Osman Yıldırım vd., DAGM Osmanlı Ar ıvi Daire Ba k. Yay., Ankara, 1994, s.33)

⁶⁵ "Kent halkına her gün, üstelik makul fiyatlarla ekmek temini, hükümet için o kadar hayati bir mesele haline gelmi ti ki, veziriazamın en önemli görevlerinden biri, her hafta bizzat çar ı tefti ine çıkıp tahıl stoklarını, fırınları ve ekmek fiyatları ile kalitesini denetlemektir..."(Halil nalcık, **Osmanlı mparatorlu u'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300-1600)**, ed. Halil nalcık ve Donald Quataert, çev. Halil Berktaş, 3. Baskı, stanbul, Eren Yayıncılık, Ocak 2009, s.227)

yaralar aldırımı tır. Di er yandan dı ticaretten sa ladı ı gelirlerin azalmasını içerde uyguladı ı vergi politikalarıyla dengelemeye çalı nca Anadolu'da uzun yıllar süren sıkıntılar ve isyanlar ba göstermi tir.

2.2.2. Devlet Kontrolünde Ticaret

Ticaret toplumun sayılı ferdlerini de il tamamını ilgilendiren bir faaliyet alanıdır. Bu yönüyle devletler için de bir takım anlamlar ta ır ve vazifeler ifâ eder. Tıpkı üretim yapan bir mükellef gibi tacir de kendi emek ve imkanlarının organizasyonu vasıtasıyla bir yerden bir yere ta ımı oldu u mallar kar ılı ında bir kâr elde eder. Yani ihtiyaç ve ürün arasındaki ili kiden bir de er üretmi olur. Elde etti i bu kâr dolayısıyla da devletin vergi uygulamalarına muhatap olur.

ster ülke içerisinde tarımsal üretimden, madenlerden ya da zanaat üretiminden hasıl olan hammadde ve yarı mamul malların bir ba ka yere i lenmek ya da tüketilmek üzere nakli olsun; ister dı arıdan ülke içine giren hammadde yahut yarı mamul ve mamul mallar olsun; isterse bir ülkeden gelip ba ka bir ülkeye gitmek amacıyla Osmanlı topraklarından geçecek mallar olsun her türlü emtia, Osmanlı devletinin gümrüklerinde vergiye tabi idi. Muhtevasına göre farklı nizam, vergi, harç ve rüsuma tabi olsalar da de i iklik göstermeyen tek ey bütün bu ticaret mallarının, devletin haberi olmadan her hangi bir yere hareket edemeyece i idi.

Devlet ticaretin kontrolünü gümrükler vasıtasıyla takip etmekteydi. Bu nedenle birçok yerde –iskeleler, sınırlar ve di er iç bölgeler- gümrükler kurulmu tu. Bu gümrüklerde ticaret mallarının her türlü resmi i lemi görülüyordu.

Gümrük, ülkenin gümrük hattı adı verilen siyasi sınırlarını girmek veya çıkmak suretiyle a an, yahutta bu sınıra bir noktasından girdikten sonra o ülkeyi ba tan ba a geçip, sınırın ba ka bir noktasından yabancı bir ülkeye

geçirilen yabancı men eli e yadan, devletçe alınan vergilerdir.⁶⁶ Osmanlı'da uygulanan bu vergilerin slam hukukundaki Zekât-ı Â ir ekinde⁶⁷ oldu u da bilinmektedir.

Toprak mahsullerinden alınan vergiler gibi gümrük resimleri de eyaletten eyalete, sancaktan sanca a de i iklik gösterirdi. Ayrıca müslüman, gayri müslim ve harbîlerin ödedi i gümrük resmi oranları da farklı idi. XVI. yüzyılda genellikle müslümanlardan %3, gayri müslim Osmanlı tebaasından %4, harbîden %5 oranında resim alınmakla beraber bu oranın farklılık gösterdi i Aydın veya Edirne gibi yerler de vardı. Gerçekten buralarda müslüman tüccar %2 oranında resim ödüyordu. Meselâ Aydın sanca ında dahilî ticaretten ve eker hariç ithal edilen di er gıda maddelerinden müslümanlardan %2, gayri müslimlerden %4, harbîden %5; ithal malların da gıda maddeleri dı ındakilerle ekerden müslüman-gayri müslim ayırt edilmeksizin %5 alınırdı.⁶⁸

Devlet, ticareti kontrolü altına almak üzere gümrükleri kullanmı tır. Bu ba lamda harici ve dahili diye iki ayrı gümrük uygulamaya konmu tur.

2.2.2.1. Dahili Gümrükler

Kara gümrükleri sahil ve sınır gümrüklerinden farklı olarak ülkenin iç kesiminde yer almakta ve iç ticarete dair gümrüklerdi. ç ticaretin sahillerde bulunan iskelelerden faydalanması da söz konusu oldu unda sahil gümrükleri bu ticaret için de geçerli oluyordu. Bu gümrüklere gelenler *âmediye*(%3-5); ba ka bir yere veya ülkeye giden mallardan *reftiye*(%1-3); nakledildi i yerde tüketilen ithalat maldan ise *masdariye*(%1-1,5) ve Osmanlı ülkesinden transit geçen mallardan ise *mürûriye* veya *bâc-ı ubur* adıyla vergilerini öderlerdi.⁶⁹ Dahili gümrükler kimi yerde malın kıymeti üzerinden

⁶⁶ Ziya Kazıcı, **Osmanlı'da Vergi Sistemi**, stanbul, Bilge Yay., 2005, s.182-183

⁶⁷ Ahmed Akgündüz, a.g.e., C.I, s.165

⁶⁸ Komisyon-Mübahat Kütüko lu, "Gümrük", **D A**, C.XIV, s.263

⁶⁹ Ahmed Akgündüz, a.g.e., C.I, s.166

%3-5 arasında, kimi yerde de yük hesabıyla yük başına 1 kuruştan 10 kuruşa kadar olabiliyordu.⁷⁰

Bir gümrüğe girişte alınan "*âmediye*", çıkışta alınan "*reftiye*" ve transit gümrüğü "*mürûriye*", bir malın geldiği yerde satılmasını sağlamak üzere bir tedbir durumundaydı.⁷¹

İstanbul, İzmir, Antalya, Selanik, Beyrut, Trabzon, Kefe gibi merkezler sadece dış ticaret değil, deniz taşımacılığının daha ucuz ve bazı hallerde kolay olduğu dolayısıyla iç ticaret için de önemli liman ve gümrük merkezleriydi.⁷²

Kara yoluyla yapılan ticarete gümrük resmi alınması kara gümrüklerinin kurulmasını gerektirirdi. Bursa, Erzurum, Tokat, Diyarbakır, Batman, Şam, Halep, Edirne, Belgrad gibi büyük şehirlerden başka daha küçük yerlerde de kara gümrükleri vardı. Küçük gümrükler genellikle yakınındaki büyük gümrüklere bağlanır ve bir ferman gönderilmesi, yahut iltizama verilmesi gibi durumlarda yalnız büyük gümrüğün adı yazılır, diğerleri için "*ve tevâbii gümrükleri*" denmekle yetinilirdi.⁷³

2.2.2.2. Harici Gümrükler

Bu gruba sahil ve sınır gümrükleri dahil edilebilir. Sahil gümrükleri hem dış hem iç ticaret için geçerli idi.

Harici gümrükler, hem ithalat hem de ihracat mallarına uygulanırdı ve devletlerle yapılan antlaşmalara göre de değişiklik gösterebilirdi.⁷⁴ Nitekim kapitülasyonların konularında bu gümrük vergileri önemli bir yer tutmaktaydı. Bu uygulama daha çok bir devlete verilen imtiyaza binaen gümrük vergisinin düşürülmesi ya da tamamen kaldırılması⁷⁵ şeklinde oluyordu. Biraz önce de

⁷⁰ Ziya Kazıcı, a.g.e., s.183-184

⁷¹ Komisyon-Mübahat Kütüphanesi, a.m.d., s.263

⁷² Komisyon-Mübahat Kütüphanesi, a.m.d., s.264

⁷³ Komisyon-Mübahat Kütüphanesi, a.m.d., s.265

⁷⁴ 1482 tarihli Samsun ve Sinop şifhelerinin Kanunnâmesi'nin hükümlerinde bu farklılıklar açıkça görülmektedir.(Ahmed Akgündüz, a.g.e., C.II, s.278-279)

⁷⁵ Mesela Fatih Sultan Mehmed, Venedik'ten ithal edilecek bütün mallardan gümrük vergisini kaldırdığı, bunun karşılığında da Venedik yıllık 10.000 Duka altını vermeyi kabul etti.(Ziya Kazıcı, a.g.e., s.184-185)

belirtildi i üzere harici gümrüklerde sadece ihracat ve ithalattan vergi alınıyordu. hrac edilen ya da ithal edilen malın di er vergileri dahili gümrüklerde zaten ödeniyordu. Ancak kapitülasyonlar dolayısıyla dahili gümrükleri ödemekte muaf olan yabancı tüccarlar zamanlar alacakları malları harici gümrüklerden de il de dahili gümrüklere giderek almaya ba ladılar ve böylece 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren devlet dahili gümrüklerde vergi kayıplarıyla kar ıla maya ba ladı.⁷⁶

2.2.3. ç ve Dı Ticaret

Perakende satılmak ya da zanaat üretimine dahil olmak üzere kapana getirilen her türlü ürün ticaret vasıtasıyla temin edilmektedir. Di er yandan öteki devletler ile sürdürülen siyasi ve ekonomik ili kiler de bu faaliyetler vasıtasıyla dengede tutulmaktadır.

16. yüzyılın ba larında devletin hakim oldu u topraklar ve civarındaki bölgelerde cereyan eden ticaretin geli tirilmesi için devlet önemli bir politika yürütmekteydi.⁷⁷ Nitekim 18 ve 19. yüzyıllarda devleti ciddi ekonomik sarsıntılara sürükleyen kapitülasyonlar bu suretle ortaya çıkmı tı. Devlet ticarettten gelen siyasi gücü di er devletlere kar ı kullanırken bir taraftan da sahip oldu u siyasi ve askeri gücü ticaret yollarının canlılı ını koruması yönünde harcıyordu. Açık bir ekilde devlet, kendi topraklarından geçen tüm ticaret yollarını canlı tutmaya çalı ırken, di er yolları da topraklarına katmak ya da bu yollara alternatif projeler üretmeye çalı mı tır. Kıbrıs'ın fethiyle (1570) de Akdeniz ve Hint Okyanusu'nun birle tirilmesinin istenmi

⁷⁶ Ziya Kazıcı, a.g.e., s.185

⁷⁷ Osmanlı Devleti'nin, ticaretin geli tirilmesi yönünde gayret etti i bir gerçektir. Bilhassa Avrupalıların da kullandıkları ticaret yollarının sürekli canlı kalması için çalı mı tır. Sonuçta Avrupalı her tüccarın Osmanlı üzerinden i leyen ticareti kullanması; hem devlet için ciddi bir gelir kayna ı hem de Avrupalıların büyük ölçüde Osmanlı'ya ba ımlılı ını sa lamı tır. Bu konuda nalcık, Osmanlı'nın özellikle Rönesans talyası'nın Levant ticaretini geli tirmeleri için birçok imkanlar sa ladı ından bahsederek bunu engellemedi ini vurgular.(Halil nalcık, **Devlet-i 'Aliyye: Osmanlı mparatorlu u Üzerine Ara tırmalar-1**, s. 316)

olabilece i bu yönde bir hareket olabilir.⁷⁸ Nitekim Osmanlı'nın ticaret yolları üzerindeki hakimiyeti ve ticaretin Osmanlı'ya kazandırdı ı siyasi güce kar ı Portekizliler, Osmanlı hakimiyetinde bulunan ticaret yollarına alternatif üretme çabası ile daha 1498'de Ümitburnu'nu dolaarak Asya'ya ulaşmaya çalışmı lardı.⁷⁹

Karadeniz'de Tuna ve Volga Nehirleri'nin birleştirilmesi gibi projeler ise devletin dünya ticaretini kontrolünde tutmak üzere harcadı ı gücün en açık örneğidir. Zira ticaretin yavaşça Osmanlı kontrolünden çıkmasıyla takip eden asırlarda yaşanan sıkıntılar devletin bu çabasını açıklamaktadır.

16. yüzyılın getirdiği büyük nüfus artışına paralel seyreden iktisadi ve hammadde sıkıntısı Osmanlı devletini ve ekonomisini büyük sıkıntılara sürüklemiştir. Bununla birlikte; Avrupa'nın Osmanlı hakimiyetinde bulunan ticaret yollarına alternatifler bulmasıyla Osmanlı'ya ulaşan ticaret mallarının miktarında ve bilhassa transit ticaretten elde ettiği vergi gelirlerinde büyük bir azalma baş göstermiştir. Aslında devletin 17 ve 18. yüzyıldan itibaren karlı karlıya kaldı ı en büyük sıkıntıların temelinde, nüfustaki artış ve pazardaki ticaret mallarının yetersiz kalması ile mali sistemi tahrip eden vergi geliri düşüşü yer almaktadır.

2.2.3.1. Ç Ticaret

Bir tüccar Osmanlı topraklarına girdikten itibaren belli bölgelerdeki gümrüklere ulaşır ve her yüklerini buralarda açar ve satı yaparsa buralarda vergisini öder ya da satı yapmadan ve vergisini ödemedi ve bu duruma dair buradan aldığı evraklarla diğer bölgelere doğru hareket ederdi. Eğer hiçbir gümrükte ya da pazarda satı yapmamı ise İstanbul'a ya da diğer limanlara gider böylece seyahat edebilirdi. Ancak en son ulaştığı limanda

⁷⁸ Ahmet Tabako lu, “pek Yolu ve Selçuklu Osmanlı Ekonomileri”, **Toplu Makaleler I: İktisat Tarihi**, haz. Ahmet Tabako lu, İstanbul, Kitabevi, Kasım 2005, s.286

⁷⁹ Ahmet Tabako lu, a.g.m., s.286; “Hıristiyan İspanya'yı Müslüman Kuzey Afrika'dan sadece dar bir boğazın ayırması ve Akdeniz'de giderek büyüyen Türk etkisi, Isabella'nın deniz yolu yayılcılığını İslam'a karşı sürdürülen bir mücadele ve Columbus'u da Hıristiyanlığı “dinsiz” topraklara taşıyan bir araç olarak görmesini artırıcı olmaktan çıkarmaktadır.”(David Arnold, **Coğrafya Tarihi**, çev. Osman Bahadır, 3. Baskı, İstanbul, Yöneli Yay., Ocak 2001, s.35)

getirmi oldu u ürünlere göre belli nizamlar çerçevesinde üzerine dü en her türlü vergi, harç ve rüsumu ödedikten sonra bu mallar ya di er ülkelere gitmek üzere ya da ülke içerisindeki pazarlarda satı a sunulmak üzere ya aynı tüccar ya da ondan satın alan ba kaları vasıtasıyla da ılırdı. Osmanlı'da iç gümrük uygulamalarının varlı ı dolayısıyla ülke içerisinde ticaret mallarının hareketleri büyük ölçüde kontrol altında idi.

Osmanlı'da iç ticaretin en önemli vazifesi ehirlerin özellikle stanbul'un ia esini temin etmektir. Ba ta stanbul olmak üzere di er birçok yerde ya anan ia e sıkıntısının a ılması konusunda bizzat Divan-ı Humayun'dan emirler dahi çıkarılmı tır.⁸⁰

stanbul'un ia e ihtiyacının aksamaya mahal vermeden sürekli giderilebilmesi stanbul etrafında özel bir trafi in olu masına; ve hatta bazı bölgelerde üretimin bu ihtiyaca göre geli mesine sebep olmu tur. Mesela Güney Marmara ve Batı Anadolu stanbul'un sebze ve meyve bahçesi olarak geli mi tir.⁸¹ 1483 tarihli bir belgeye göre stanbul'a bir yılda 2.019 gemi ve 2.265 mavna gelmi ti. 1520 tarihli ba ka bir belgeye göre, 70-80 gemi stanbul ile Trabzon, Samsun ve Sinop limanları arasında aralıksız gidi -geli yapmakta idi.⁸²

Devlet özellikle et ihtiyacının kar ılanması için varlıklı ki iler kasap ve celeplik yazılmı bu i lerin takibi ile de bizzat kadılar görevlendirilmis tir. Bu uygulamada ise dikkati çeken nokta bu tür i lerde görevlendirilenler arasında Yahudi, Müslüman ya da Hıristiyan ayrımı yapılmamasıdır.⁸³

ç ticaretteki tüm bu hareketlili in kontrolü ise buna mukabil i leyen bir iç gümrük te kilatını ortaya çıkarmı tır. Bu bahse "*Devlet Kontrolünde Ticaret*" ba lı ında de inildi inden burada tekrara lüzum yoktur.

⁸⁰ Bakınız: Hüküm 73, 129, 225, 349, 416, 456, 462, 512, 513, 585, 587, 595, 539, 765, 916, 917, 1267, 1268, 1282, 1358, 1359, 1360, 1361(**5 Nolu Mühimme Defteri (973/1565-1566): Özet ve ndeks**, haz. H. Osman Yıldırım vd., DAGM Osmanlı Ar ivi Daire Ba k. Yay., Ankara, 1994)

⁸¹ Halil nalcık, a.g.e., s.303

⁸² Halil nalcık, a.g.e., s.302

⁸³ Bakınız: Hüküm 107, 111, 127, 333, 341, 342, 343, 344, 714, 712, 1078, 1088, 1244, 1257, 1258, 1382, 1405, 1406 (**5 Nolu Mühimme Defteri (973/1565-1566): Özet ve ndeks**, haz. H. Osman Yıldırım vd., DAGM Osmanlı Ar ivi Daire Ba k. Yay., Ankara, 1994)

2.2.3.2. Dı Ticaret

Ticaretin, toplumsal bir i bölümü içerisinde devam etti i dü ünülürse aynı i bölümünün bir türünün de dünyanın farklı bölgeleri arasında cereyan etti i inkar edilemez. iklimleri, toprak yapıları, insan karakterleri farklı olan bölgelerin hem birinden farklı maddeler üretmesi -Hindistan örne inde tüm dünya baharat ve do al boya ihtiyacının kar ılanması gibi- hem de farklı maddelere ihtiyaç duyması mümkündür. Bu ekliyle de dar alanda ve uzun mesafede; artı ürünü temin edip, bu ürünü ihtiyaç sahibi olanlara ta ıyan bir i kolu olarak ticaretin vücuda geldi ini söylemek yanlış olmayacaktır.

1300-1453 döneminde Osmanlılar önce Fırat'tan Tuna'ya, Kırım'dan Ege Adaları'na kadar Anadolu ve Balkanlar'ı fethederek tüm bölgeyi egemenlikleri altında birle tirdiler. 1453'te ise, Batı'dan bir haçlı tehdidine ra men stanbul'u fethederek ehri imparatorluk ba kenti yaptılar ve Bo azlar etrafında Anadolu ve Balkanlar'ı kapsayan büyük bir imparatorluk meydana getirdiler.⁸⁴ Osmanlı Devleti, 16. yüzyılda Suriye, Mısır, Arabistan ve Yemen gibi Arap topraklarını da kattı ı sınırlarına ula tı ında çok geni bir alan üzerinde istikrar ve asayi i sa lamı idi. Özellikle stanbul, Do u-Batı, Kuzey-Güney ticaret yollarının kav ak noktasıydı; Çin ve Hindistan'dan ba layarak Anadolu'ya kadar gelen büyük ticaret yollarının bütün ürünlerinin hemen tamamı stanbul ve di er birkaç liman üzerinden Afrika ve Avrupa ile Rusya'ya da ılıyordu.

Osmanlı ekonomisi geleneksel olarak ticaret serbestisini ve özellikle transit ve dı ticaretin geli tirilmesini bir ilke olarak benimsemi tir.⁸⁵ Bu sayede birbirine uzak olan bölgeler arasında, daha eski zamanlarda kurulmu olan ticaret yollarının i lemesi yeniden ba lamı oldu. Do uda Hindistan'dan batıda Avrupa ehirlerine kadar olan sahada yeniden bir ticari canlılık görülmeye ba ladı. Gümrük vergilerinin dü ük tutulması, barı antla malarına ticari faaliyetlerin canlandırılması konusunda maddeler konulması bu canlanmanın önemli sebepleri arasındadır.

⁸⁴ Halil nalçık, a.g.e., s.315

⁸⁵ Ahmet Tabako lu, a.g.m., s.291

14. yüzyılda Bursa, Edirne, Erzincan, Tokat ve Amasya'nın alınmasıyla tarihi pek Yolu Bursa'ya bala nı oldu.⁸⁶ Önceleri Çin'den salanan ipekli kuma ihtiyacı zamanla Bursa üretimiyle karılanmaya bala nı tır. Artık Bursa ipek kuma ı Mısır'dan Avrupa'ya kadar ihraç edilmeye bala nı tır.

16. yüzyıl ortalarına kadar Venedik vasıtasıyla Osmanlı'ya kadar gelen ticaret malları Avrupa'ya akmaya devam etmiştir. Venediklilerden, yün kuma , i lemeli kadife, züccaciye, ka ıt gibi mallar baharat, ipek, yün, pamuk ipli i, deri, kimyevi maddeler kar ılı ında alınıyordu.⁸⁷

Anadolu ile Mısır ve Suriye arasında da yo un bir ticaretin varlı ı bilinmektedir; kereste, demir, madeni e ya, ipekli, tiftik dokuma, pamuklu dokuma, halı, kilim, afyon, kuru yemi , kürk, balmumu, zift gibi ürünler ile baharat, çivit, keten, pirinç, eker ve sabun gibi malların de i imi bu ticaretin ba ta gelen ürünleridir.⁸⁸

Tüm bu ithalat ve ihracat faaliyetleri sayesinde Osmanlı toprakları 16. yüzyıl boyunca transit ve dı ticaretin merkezi olmu ; ia eci yakla ımla yeterli miktarda ürünü pazarlarında bulundurabilmiştir. Bununla birlikte devletin bilhassa ihracata yönelik bazı sınırlamalar koydu u da bilinmektedir. Genellikle harp aletleri, pabuç, çizme, sahtiyan, kıymetli maden, at, koyun gibi hayvanlarla, zahire ve yiyecek maddeleri bu sınırlamalara konu olmu tur.⁸⁹

⁸⁶ Ahmet Tabako lu, a.g.m., s.291

⁸⁷ Ahmet Tabako lu, a.g.m., s.292

⁸⁸ Ahmet Tabako lu, a.g.m., s.292

⁸⁹ Bakınız: Hüküm 66, 72, 73, 181, 217, 533, 598, 688, 1106, 1130, 1303, 1419, 1755(5 Nolu Mühimme Defteri (973/1565-1566): Özet ve ndeks, haz. H. Osman Yıldırım vd., DAGM Osmanlı Ar ıvi Daire Ba k. Yay., Ankara, 1994)

2.3. PAZAR

2.3.1. Çar ı ve Pazarlar

Bu ba lıkta genel hatlarıyla; Osmanlı iktisadiyatının cereyan etti i çar ılar, bu çar ıların imar ekilleri, ifâ etti i i levler gibi hususlar konu edinilmi tir.

2.3.1.1. Kavramlar

Yüzyıllardan beri kullanılan ehircilik ve ticaret yapıları ile ilgili deyimlerin önemli bir bölümünün asıllarının Türkçe olmadıkları görülür.⁹⁰ Bununla birlikte Divanü Lügati't-Türk'e bakılacak olursa; Türklerin iktisadi hayatla ilgili zengin bir sözcük hazinesine sahip oldukları da ortadadır. Osmanlıların ise daha çok Arapça, Farsça kökenli kelime ve ibareleri Türkçele tirmek suretiyle kullandıkları bir gerçektir. Bu ba lamda Osmanlı'da kullanılan bazı kavramlara de inmekte fayda vardır.

Çar ı (Farsça'daki dört taraf manasına gelen "çarsu"dan bozmadır⁹¹), dükkan (Arapça'dan), pazar (Farsça "bazâr"dan) gibi ibareler bugün hala kullanılan ticaret yeri adlarıdır.

Yukarıda geçen "çarsu" ibaresi de Farsça'dan alınma bir tabirdir ve bugüne kadar kullanılan ibarelerden en muteberidir. Osman Ergin de bu ibarenin dört taraf manasından dolayı kullanıldığını ifade etmektedir. Ergin, Fatih'in Ayasofya için Kapalıçar ı'ya yazdırdığı Arapça vakfiyesinde bu ibarenin "*el-cevanibü'l-erbaa*" ekinde kar ılandı ından bahseder.⁹² Bunu çar ıların imarına ili kin önemli bir ifade olarak kabul etmek gerekir. Dikkat edilirse çar ılar genelde dört tarafa kapısı bulunan bedestenlerin etrafına in a edilmi tir.

⁹⁰ Mustafa Cezar, "**Tipik Yapılarıyla Osmanlı ehircili inde Çar ı ve Klasik Dönem mar Sistemi**", stanbul, Mimar Sinan Üni. Yay., 1985, s.1

⁹¹ M. Zeki Pakalın, "Çar ı", **OTDTS**, MEB Yay., stanbul, 2004, C.I, s.330

⁹² M. Zeki Pakalın, a.md., s.330

Çar ılar için bedesten kelimesi de kullanılmı tır. Kâmûs-ı Türki'de; “[aslı bezestân zebanzedi bedesten] kıymetli akmi e ve esliha ve mücevherat ve saire alı -veri ine mahsûs örtülü ve mahfuz çar ı” denmektedir.⁹³

Pazar kelimesi için emsettin Sâmî, “alı -veri , ahz u i'tâ, dâd u sitâd” manalarını vermektedir. Ayrıca burasının üstü açık bir yer oldu unu da vurgulamaktadır. Gerçekten de Pazar, bugün bile, üstü açık ve belli günler de kurulan alı -veri mekânı manasına kullanılmaktadır.

Han kelimesi de yine Farsça'dan kullanımımıza giren bir kelimedir. Daha çok yolcuların gelip konakladı ı ve temel ihtiyaçlarını kar ıladıkları bir nevi ticaret mekanlarını ifade etmek üzere kullanılmı tır. çlerinde; günlük alı veri in yapıldı ı dükkanların, imalathane, depo, hatta ticaret bürosu gibi yerlerin bile bulundu u bu yerler ticari hayattaki yer ve rolleri açısından önemli yapılardır. Ancak hanların; ticaret hanları, sosyal nitelikli ehir içi han ve kervansarayları, bekar odası ve otel olarak kullanılan çe itleri oldu unu vurgulamak ve ba lı ba ına bir çalı manın konusu yapmak yerinde olacaktır.

Arastalar ise ana çar ının küçük bir bölümü olarak de erlendirilebilir. Hatta çar ıların belli i kollarına ait kısımlarıdır denebilir.⁹⁴

Kapan, yiyecek ve giyecek e yalarının toptan satıldı ı yerlere denir. Aslı, Farsça bir kelime olan “kabbân”dır ve bu kelime, sonradan Arapça ve Türkçe'ye girmi tir. Kanunnâme hükümlerinden de anla ılaca ı gibi, eskiden ya , bal, un, erzak, hububat ve benzeri eyler kapan, mizan, mengene ve çardak denen yerlere getirilir, oralarda görevli olan emin ve naibler tarafından bunlardan devletçe alınacak vergiler alınır ve “narh-ı rûzî üzere” (günlük narha göre) satılırdı.⁹⁵

Osmanlı'da; herhangi bir malın satılaca ı ticari bölge anlamında “örü” kelimesi de kullanılmı tır. ktisat tarihçilerimize göre örü; devletin do rudan do ruya ili kili bulundu u bir i letmede ve mali etkinlikte bu etkinli in sürdürülmesi için gerekli ham maddeyi sa layan ya da fiskal i levlerin

⁹³ emsettin Sâmî, “Çar ı”, **Kâmûs-ı Türki**, haz. Ömer Faruk Akün, stanbul, Alfa Basım Yayın, 1998, s.283

⁹⁴ Mustafa Cezar, a.g.e., s.19

⁹⁵ Ahmet Akgündüz, a.g.e., C.I, s.445

olu tu u co rafi bölgeye dendi i gibi, özellikle iktisadi i letmenin ürünlerinin satıldı ı co rafi bölgeyi belirlemede de kullanılır⁹⁶ “ve kadîm-üz-zamandan ehûrlinin ve ehl-i kurânın davarları örüsü için vaz’olunan yerlerin...”⁹⁷ ibaresinden bu kavramın 16. yüzyılda kullanımında oldu u da anla ılmaktadır.

2.3.1.2. Çar ı-Pazarların ehir çindeki Konumu

Osmanlı devletinde çar ılar ve/veya pazarlar camiden sonra ehri en temel unsurunu olu turmaktadır. Zira devlet evraklarında ehirler “Cum’a namazı kılınur bâzar durur yer”⁹⁸ olarak tarif edilmektedir. Ço u kere böyle bir yer yoksa da gerekli binaların yapılması suretiyle buralar enlendirilip pazar kurulur yerler haline getirilmi ve bu merkezde yeni ehirler te ekkül ettirilmi tir.

slam öncesi Türk ehirleri genelde üç bölümden (*kale*, *ehristan* ve *rabad*) olu maktadır.⁹⁹ Kale, ehristan adı verilen kısmın içinde yer almakta ve çevrili bulundu u bir sur dolayısıyla iç kale adıyla da anılmaktadır. ehristan da rabaddan bir surla ayrılırdı. slam öncesi bu ehir düzeninde çar ı yahut pazarlar rabadın en dı alanı sayılacak bölgelerde yer almaktaydı.

slam’ın kabulüyle birlikte çar ı ve/veya pazarlar artık ehri n merkezine oturan caminin (Cuma camii nin) yanında yer almaya ba lamı tır.

Eldeki verilerden anla ılan; çar ının mümkün oldu u kadar merkezde yer alan Cuma camii etrafına kuruldu udur.¹⁰⁰ Bunu, slam’ın iktisadi

⁹⁶ Lütü Güçer, “XV.-XVII. Asırlarda Osmanlı mparatorlu unda Tuz nhisarı ve Tuzlaların letme Nizamı”, *Ü ktisat Fakültesi Mecmuası*, stanbul, Ekim 1962- ubat 1963, C.XXIII, No 1-2, s.119.

⁹⁷ Ö. Lütü Barkan, “XV.-XVI. Asırlarda Osmanlı mparatorlu unda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları-Kanunlar: Tıpkı Basım”, stanbul, Ü Yay., C.I, s.3

⁹⁸ Özer Ergenç, “Osmanlı ehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteli i Üzerinde Bazı Dü ünceler”, *VIII. Türk Tarih Kongresi’ne Sunulan Bildiriler (Ankara 1976)*, Ankara, 1981, s.1265

⁹⁹ Mustafa Cezar, a.g.e., s.21.

¹⁰⁰ Yukarıda bahsi geçen Cuma camii nin hususiyeti çar ılar açısından dikkat çekicidir. Bursa’ya ili kin bir kadı sicilinden anla ılan, Cuma’nın mümkün olan en merkezde bir camide kılındı ıdır: “Mahruse-i Bursa’da Timurta Mescidi mahruse-i mezbûrenin bir tarafında olup mahalle-i mezbûreye karîb mevkide camii olmama ın eyyâm-ı itâda ve bazı ezmânda küllî müzayaka olup bazı zuafa ve pirlere Cuma sevabından mahrum olurlar deyu udul-i müsliminden nice kimseler haber virüp ve evladı vâkıftan kimesne olmama ın eshab-ı hayrattan Dervi Çelebi nam kimesne kendü evkafından cemi mühimmatını görüp zikrolunan mescid cami olmak babında izn-i erif reca eyleme in vâki -i hal

faaliyetler üzerinde manevi bir kontrol kurma gayesine ba lamak mümkündür.Nitekim Hz. Peygamber Medine'ye Hicret etti inde; içerisinde mü riklerin, Yahudilerin kendi örflerince ticaret yaptıkları pazarları Müslümanların ticaret yapabilecekleri yerler olarak kabul etmemi tir. Zira kaideleri henüz daha ayetlerle inmeye devam ediyor olan slamiyet'in kurallarının hemen uygulamaya konulması gerekiyordu. Bu da ancak kendi kanun ve nizamını koyabilece i yeni pazarlar açmakla mümkündür.¹⁰¹ Pazarlara olan ihtiyaç slam toplumu için daha en ba ından kendini göstermi ti. Nitekim Hz. Peygamber de Medine'de slam devletini kurduktan hemen sonra Medine Pazarı'nı kurdu.¹⁰² Böylece hayatın içerisinde önemli bir yer tutan ekonomik faaliyetler daha ilk zamanlarından itibaren slam devletinin de dayanımı oldu u slami esaslara göre kontrol altına alınmaya ba lamı tır. Toplumun her ferdini ortak amaçlarla bir araya getiren çar ılar bu ekilde hem kontrol altına alınımı ve hem de seri bir ileti im imkanını do urmu tur. Herkes tarafından ula ılabilir olmak gayesiyle de özellikle ehirlere en merkezi yerine yerle tirilmi tir.

Pazar yerleri ve hanlar temel kurum olan caminin hemen yanı ba ında sıralanmakta, aynı dalda üretim yapanlar ve tüccarlar bir çar ıda bulunmakta ve bu çar ılar; önemlerine ve dini hizmetlerle ili kilerine göre camiden ehirlere kapılarına do ru bir sıralama içinde yer almaktadır.¹⁰³ Bununla birlikte hamam, imaret, medrese gibi ehirlere önemli yapıları da ehir merkezinde birbirine yakın bir ekilde yer almı tır. Hamamlar, hanlar, imaretler, medreseler ve dükkanlar birbirinin maddi ihtiyaçlarını kar ılamak üzere vakıf binalar olarak yapılmı lardır. Bu yapıların vakıf müessesesinin çatısı altında birbirine ba lanması çar ının ehir merkezindeki konumunu daha da sa lam bir hale getirmi tir. Örne in Kapalıçar ı, içerisinde birçok kuma ın, silahın ve

arz oldı 10 Rebî ü'l-evvel 981 (M: 10 Temmuz 1573)."(Ekrem Hakkı Ayverdi, "**Osmanlı Mimarisinin İlk Devri**", stanbul, stanbul Fetih Cemiyeti Yay., 1989, C.I, s.387)

¹⁰¹ Cengiz Kallek, "**Asr-ı Saadet'te Yönetim-Piyasa li kisi**", stanbul, z Yay., 1997, s.190

¹⁰² "Açılan yeni pazarlara olan ra beti artırmak üzere Hz. Peygamber bu pazarlardan vergi alınmayaca ı ve kimsenin de mutlak yerler edinmeyece i kaidesini koymu tur. Yani sabah erken gelen istedi i yeri o gün için kullanabilecekti." (Cengiz Kallek, a.g.e., s.190)

¹⁰³ Özer Ergenç, "**Osmanlı ehirinde Esnaf Örgütlerinin Fiziksel Yapıya Etkisi, Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi**", Ankara, Hacettepe Üni. Yay., 1980, s.105

mücevherin satıldı ı bir bedestenin etrafına yapılan dükkanlarla geni letilmi ve gelirleri Ayasofya Camii'nin giderlerini kar ılamak üzere vakfedilmi tir.¹⁰⁴

Pazar yerleri, Osmanlı ehirlerindeki mahalleler arasında haftanın belirli günü, üç be çe it esnafın geçisi sergiler kurdukları mekanlardır. Yakın çevreye ait halkın alı -veri yaptı ı bu pazarlar, kuruldukları günlere göre isim almaktadırlar. Kurulaca ı yer ve güne ili kin halk ve idareciler arasında çe itli tartı maların çıkmasına ra men, pazarlar genellikle Cuma günleri kurulmaktadır. Camisi olmayan yerle imlerde ya ayan köylülerin ibadetle alı -veri i bir arada yapma istekleri bu durumun ortaya çıkmasında etkilidir.¹⁰⁵

Pazarlar ve bilhassa çar ıların ehir merkezindeki konumlarına yönelik sayısız örnek bulunmakla beraber bazı Osmanlı ehirlerini özellikle anmakta fayda vardır:

Bursa'da çar ı, ehir ele geçirildikten sonra bo bir alana kurulmu ve böylece engelsiz bir ekilde geli imi sa lanmı tır. Bursa'da çar ı kurulan alan; kaleye yakınlıkla güvenceyi, topografik yönden uygun arazi olma ögesini, ehirin geli me durumu açısından ise merkezi alan olma özelli ini sinesinde toplayan bir yerdir. Bursa'da Ulu Cami etrafında yakla ık 35 kadar (bugün var olmayanlar da dahil) medrese, hamam, mektep, tekke, mezarlık, bedesten, çar ı, han gibi bina vardır.¹⁰⁶

Edirne, ele geçtikten hemen sonra kale içi denen kısmın dı nda geli meye ba lamı tır. Edirne düz bir alanda kurulu olmasına ra men çar ı hemen surun önünde yapılarak güvenlik ihtiyacı ve nüfusa yakınlı ı sa lanmı tır.

Kayseri'de de Bursa ve Edirne'de oldu u gibi çar ının mevkii kale surunun önüne rastlar. Ancak Kayseri'de çar ı sur içinde yer alır. Çar ının Selçuklu döneminde de aynı yerde olması muhtemeldir.¹⁰⁷ Buna kar ılık

¹⁰⁴ M. Zeki Pakalın, a.md., s.330

¹⁰⁵ Cafer Çiftçi, "*Osmanlı'da Meyve Alım-Satımı: Mekânlar, Görevliler, Vergiler ve Standartlar*", **EJOS**, VIII (2005), No.3, s.2

¹⁰⁶ Mustafa Cezar, a.g.e., s.58

¹⁰⁷ Mustafa Cezar, a.g.e., s.66

camii, medrese, kümbet, hamam gibi yapılar surun hemen dı ında yerle mi tir.

Sivas; kalesi bugüne kalmamı oldu undan çar ının kaleye olan konumunun net bir ekilde tespiti mümkün olmamakla beraber yine yakın bir mevkide kurulmu olaca ı yapılan çalı malardan anla ılmaktadır.

2.3.1.3. Çar ı-Pazarların Özellikleri ve fa Ettikleri Vazifeler

İlk bakı ta çar ı ve pazarların sahip olması gereken birçok özellik göze çarpar. Bunlardan ilki kuruldu u yerle alakalıdır. Ula ılabilirli i, denetim ve güvenli inin kolayca temin edilebilece i bir yer öncelikli özellikleri arasındadır. ktisadi faaliyetlerin, insanların ihtiyaçlarından do du u ekinde bir yakla ım ve bir refah toplumu olu turma arzusu göz önünde bulundurulursa; hem çar ılarda mai etlerini kazanacak insanların hem de buralardan ihtiyaçlarını giderecek insanların zahmetsizce ula abilece i yerler çar ı ve pazarlar için en gözde yerler olmu tur.

nsanların ihtiyaçlarını kar ılamalarını kolayla tırmak üzere çe itli malları ve dolayısıyla çe itli i kollarını barındırmak, birbirine ba lı i kollarının ham madde akı ını kolayla tırmak, pazardaki belli maddelere dair fiyatları ve ürün kalitesini takip edebilmek gibi sebepler çar ıların büyüklü ünü etkileyen durumlardır. Böylece tek bir bedestenin etrafında farklı i kollarına ve bunların mensup oldu u loncalara ait arastaların ço almasıyla büyük çar ılar meydana gelmi tir. Ortalama büyüklükteki bir ehirdede bir bedesten, biraz büyükçe bir ehirdede ise iki bedesten bulunurdu. Bununla birlikte stanbul'da istisna olarak üç bedesten vardı. Bilhassa 16. yüzyıl Osmanlı ehirlerinin büyüklükleri göz önünde bulundurularak yapılacak bir de erlendirme ile Osmanlı çar ılarının kuruldu u bölgenin hemen bütün ihtiyaçlarına cevap verebilecek büyüklü e sahip olmak mecburiyetleri vardı.

Çe itli i kollarının bir arada bulundu u çar ıların varlı ı, belli i koluna mensup zanaat erbabına ait çar ıların olmadı ı anlamına gelmez. Nitekim Osmanlı klasik döneminde in a edilmis belli i koluna ait çar ılar bugün dahi varlı ını korumaktadır.

çerinde kıymetli ürünlerin depolanması, zamanla ihtiyaca binaen yeni bölümlerin eklenebilmesi çar ı yapılarını kâgir olmasına zemin hazırlamı tır. Bu da çar ıların di er özelliklerinden birisidir. Bununla birlikte güvenlik ihtiyacı dolayısıyla çar ıların bizzat çar ı esnafı tarafından yeti tirilen ve ücretleri ödenen güvenlik görevlilerine de sahiptiler.¹⁰⁸

ehirlerin ve özellikle ba kent in ia esi ticaret ve loncaların kontrolü altında çalı an zanaatkarlar tarafından sa lanırdı. Kurulu tan itibaren özellikle toplum hayatının bir unsuru olan loncalar devletin kontrol altında olmakla birlikte kendi nizamları olan ve kendilerini idare eden yapılar durumundaydılar. Loncalar devletin ticareti denetleyen, düzenleyen eli konumunda hareket ediyordu. Ancak do rudan devlet kurumu olmayan loncaların da varlı nı devam ettirip görevlerini yerine getirebilmesi ait oldukları i kollarına hakim bir mevkide bulunabilmelerine ba lıydı. Bu sebeple her i koluna ait bir çar ı ehri n bir yerinde veya ana çar ının bir bölümünde te ekkül etmi tir. Bu sayede loncalar; ham madde akı nı, fiyatları, aynı i kolundaki dükkan (usta, kalfa ve çırak sayısını yani “gedik”) sayısını ve bunların yeti melerini takip ve kontrol edebilir durumdaydılar.

Çar ı, pazar vb yerler esnafın bir arada bulundu u ve iktisadi faaliyetlerin bir arada yürütüldü ü derli toplu yerler, devlet tarafından da sına i üretim ve pazarlamayla ilgili gerekli i lemlerin kolaylıkla gerçekleştirilmesini sa lıyordu. Vergilendirme ve bu vergilerin tahsili, ürün kalitesi ve fiyatlarının denetimi, çalı ma artları ve ilgili ücretler bu çar ıların kolaylık sa ladı ı vazifelerdendi.

Çar ılar, barındırdıkları i kollarına göre birbirlerinden ayrıldıkları gibi yürütülen ticari faaliyetin muhtevasına göre de farklılık gösterebilirdi. Osmanlı çar ıları için bu ayrımların en önemlisi ise toptan-perakende ticaret idi. Çar ılar, daha çok tüketicilerin ihtiyaçlarını giderdikleri ticaret yerleri iken kapan, han, mengene vb yerler hammaddelerin ve di er mamüllerin toptan olarak temin edildi i yerlerdi. Cinsi ne olursa olsun emtia, o malın da ıtımının

¹⁰⁸ “Bu Çar ı A ası yahut Çar ı Muhafızı ekinde adlandırılan güvenlik ekipleri çar ı esnafı tarafından yeti tirilir ve vazifelendirilirdi.” (M. Zeki Pakalın, “Çar ı A ası”, OTDTS, MEB Yay., stanbul, 2004, C.I, s.330)

yapıldı ı kapan veya hana getirilir ve buradaki perakendeci tüccara satılırdı.¹⁰⁹ Tarımdan, hayvancılıktan, zanaattan elde edilen artı ürün yahut ticaret vasıtasıyla yurt dı ından tedarik edilen ürün önce kapan adı verilen toptan satı yerlerine getirilir ve buralarda perakendeci esnaf tarafından satın alınırdı. Bu kapan adı verilen yerlerde gerek tüketime hazır ürünün gerek ham maddenin fiyatı tebeyyün eder ve bu fiyatlar da perakendeci esnaf vasıtasıyla çar ılarda tüketiciye yansırıdı.

Kapanlarda, toptancıdan sa lanan emtia; tüccarlar vasıtasıyla çar ılara girer ve burada loncaların, muhtesibin vasıtası ile iktisadi, ahlaki ve dini birçok kriter bazında tefti edilirdi. Kalitatif anlamda yeterli görülmeyen ürün satı tan men edilir, yüksek bulunan fiyatlar tesviye edilir ve di er gerekli düzenlemeler yapılmak suretiyle gerek satıcı gerek alıcının ma duriyeti önlenmeye çalı ılırdı.

Bu çar ılar ayrıca iç ticaret gümrüklerinin de uygulandı ı yerlerdi. Yani verginin tespiti de buralarda yapılır gerekli i lemler gerçekleştirilirdi.

Buraya kadar anlatılan yönleri ile çar ılar, üretimini yahut ticaretini yapmı ve günün rızkını kazanmak için dükkanına gelmi esnafı, yine aynı ekilde üretimini yapmı bunun fazlasını paraya tevil etmi veya etmek üzere kendisine gelmi ve bu parayla da ihtiyaçlarını kar ılamak amacıyla olan insanları bulu turan; idari, iktisadi bir nizamı bulunan; bununla birlikte köklü bir medeniyetin izlerini ta ıyan; aynı zamanda ça ının güzel birer mimari eseri olan; gelirleriyle de daha birçok kurumun ve canlı-cansız varlı ın hayatını devam ettirmesini sa layan ba lı ba ına bir alemdir.

2.3.2. htisâb

htisab müessesesi, slam dininin toplum hayatının her alanına dair bir düzen getirdi inin önemli bir göstergesidir. Bu boyutuyla dinin iktisadi faaliyetler üzerinde de bir takım düzenleyici hükümleri oldu u gözden

¹⁰⁹ ükrü Ni ancı, a.g.e., s.92

çıkarılmamalıdır. Osmanlı devletinin ve toplumunun iktisadi faaliyetleri ne ekilde kontrol altında tuttu u ve bunları takip etti inin en iyi göstergelerinden birisi olan ihtisap müessesesi bu tez çalı ması açısından büyük bir öneme sahiptir. Hatta Osmanlı Pazar algısının, sonuç bölümünde Batı kaynaklı Piyasa ile kar ıla tırıldı ında ortaya çıkan en önemli ayrımların bu kurumun ana prensipleriyle alakalı oldu u daha iyi anla ılacaktır. Bu sebeple ve bilhassa ktisadi Yapı bölümü içerisinde bu kurum hakkında bilgi vermek isabetli olacaktır.

Hisbe kelimesi, ihtisab kelimesinin Arapça kökünü te kil etmektedir. Hesap etmek, saymak; yeterli olmak anlamlarını ta ıyan hisbe kökünden; sevabını umarak bir i i yapmak, akıllı ve basiretli bir ekilde yönetmek; çirkin bir i yapanı kınamak, hesaba çekmek anlamlarını ihtiva eden ihtisab kelimesi türemektedir.¹¹⁰ Hisbe kökünden türemi olan bu yeni kelime ayrıca zannetmek anlamını da ta ımaktadır.¹¹¹ Bu görevle yükümlü bulunan kimse için yine Arapça'dan bu masdarın ism-i fâ'ili olan muhtesib kullanılmı tır.

Hisbe i lerinin muhatabı do rudan ferttir. Bu fert her hangi bir esnaf olabilir, e raftan bir ki i olabilece i gibi, ö rencisini fazla döven bir hoca da olabilir. Yani genel anlamda kötü davranı sergileyebilecek, talim ve tenbîhe ihtiyaç duyabilecek herkes bu konuyla muhatap olabilir. Ancak kötülü ün yani münkerin irdelenmeye ihtiyaç duymayacak bir aleniyette gerçekleşmesi gerekmektedir. Ki ilerinin özel hayatını irdelemeyi gerektirmemeli ve ihtilafa konu olmamalıdır. Böylece tasarruf hakkına kısıtlama gelmemelidir.

slamiyet'in "*emir bi'l-ma rûf nehiy ani'l-münker*" prensibinin uygulamaya geçirilmesi ile bu müessese te ekkül ve ilgili oldu u meselelerin geni lemesiyle de tekâmül etmi tir. Toplumda kamu hukukuna ili kin görevlerin yürütülmesini sa lamakla görevli kurumların bulunması ihtiyacı muhakkak slamiyet'in do u undan önceki dönemler için de geçerliydi. Nitekim, slamiyet'in bir din olarak insanlara böyle bir uygulamayı sunuyor

¹¹⁰ Ziya Kazıcı, "Hisbe", **D A**, C.XVIII, s.133

¹¹¹ Bekir Topalo lu, Hayreddin Karaman, "htesebe", **Arapça-Türkçe Yeni Kamus**, stanbul, Elif Ofset, Sekizinci Baskı, 1979, s.61

olması; zuhur ettiği dönemde insanların böyle bir müesseseye ihtiyacı olduğunu gösterir.

Konusu dini-örfi ilkeler içinde ve dengeli bir şekilde fert, toplum devlet hakları ile kamu ahlâk ve düzeninin korunması olan hisbe faaliyeti Müslümanlar için farz-ı kifâye sayılmıştır.¹¹² İslamiyet'in bu konuda getirdiği yükümlülük olumsuz bir davranışın, durumun düzeltilmesi için bir kurumun görevlendirilmesini gerektirmemektedir. Zira bu görev her müslümanın toplumuna ve inancına karşı temel vazifelerindedir. Zamanla bu vazifenin düzenli bir şekilde yürütülmesine ihtiyaç hasıl olmasıyla ihtisab müessesesi teşekkül etmiş ve konuyla ilgili olarak muhtesipler görevlendirilmiştir.

Kamu hukukunun hakim bir unsuru haline gelen bu kurumun idari hukuk içerisindeki rolü ise görev ve yetkilerine paralel olarak değişmiştir. Kimi zaman fikhî meselelerde de yetkilendirilen muhtesiplerde müctehidlik bilgisi de aranmıştır. Pazarda tartı kontrolü yapmak, esnafın iliklerini düzenlemek ve teftiş alanında da görevli olduğu vakitlerde ise gerek meslekî tecrübe ve bilgiye gerekse hesap yapabilme kabiliyetine sahip olmak şartları da ortaya çıkmıştır. Doğrudan itibaren bu müessesenin sorumluluk alanının çok farklılaştığı madan genişleme ve daralmalar ya da anlaşılmalıdır ve öyledir de.

Buraya kadar hisbenin yani ihtisabın; tanımı, fikhî hükmü; muhtesibin görevleri ve yöntemleri hakkında kısaca bilgi vermeye çalışıldı. Gelecek başlıklarda ise tarihçesi, farklı devletlerdeki uygulanma biçimleri ve Osmanlı devletinin teşkilatındaki yerine temas edilmeye çalışılacaktır.

2.3.2.1. Ortaya Çıkışı ve Gelişimi

İslam dininin daha yeni ortaya çıktığı zamanlarda bile mevcut olan muhtesiplik, idarenin sosyal düzeni tanzim hususunda yetki tanınan hakim bir unsur idi.¹¹³

¹¹² Ziya Kazıcı, a.m.d., s.133

¹¹³ Vahid Çabuk, a.g.e., s.42.

Ortaya çıktı ı kesin olarak bilinmemekle birlikte üç farklı görüş ortaya sürülmü tür: **a)** Hz. Ömer'in Hilâfeti dönemi **b)** Abbasi Halîfesi Mehdi dönemi **c)** Abbasi Halîfesi Hâdi dönemi.¹¹⁴ Ancak slam Devleti'nin önemli birçok kurumunun Hz. Ömer döneminde ortaya çıktığı göz önünde bulundurulursa ihtisab'ın da bu döneme izafe edilmesi büyük bir ihtimaldir.

Hz. Peygamber'in koymuş olduğu iktisadi ilkelerin denetlenmesini bizzat yaptı ı bir çok ravi tarafından bildirilmektedir. Daha sonraları ise bazı kilerini tayin etmeye başlamıştır. Hz. Ömer, Peygamberimiz tarafından Medine'nin Sad b. El-As ise Mekke'nin muhtesibi tayin edilmiştir.¹¹⁵ Önceleri pazar denetimleri ekinde olan bu usul daha sonra Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali tarafından da uygulanmış ve gittikçe toplum hayatını da içine alacak şekilde genişlemiştir.

Kuruluş aşamasında muhtesib yerine kaynaklarda "*sâhibü's-sûk*", "*âmilü's-sûk*" (pazar zabıtası) isimleri kullanılmaktadır.¹¹⁶ Ömer B. Abdülaziz döneminde içki içen bazı kilerin *sâhibi'* - *urta* tarafından yakalanıp halîfenin huzuruna getirilmeleri bu müessesenin o dönemde bile sadece pazarda hükmünü ifâ etmedi ine bir delil olarak gösterilebilir. Nitekim bugün hisbe ve ihtisab hakkında bilinenler Dört Halife döneminden itibaren Emeviler, Abbasiler, Selçuklular, Fatımîler, Memlûklular ve Endülüs Emevilerine kadar toplum hayatının hemen her alanında muhtesibin görevlendirildi ini göstermektedir.¹¹⁷

Büyük Selçuklularda her şehirde, loncaları tefti ve ticaret ahlakını kontrol eden bir muhtesib bulunmakta idi. Ehemmiyetine binaen üzerinde durulması gerekti i, devletin ünlü veziri Nizamülmülk tarafından açıkça belirtilen ihtisabın Büyük Selçuklularda belediye kilerini de murakabe etmeye başlandı na dair bilgiler mevcuttur.¹¹⁸ Anadolu Selçuklularında ise başında "*hâkim-i divân-ı hisbe*" isminde bir görevlinin bulunduğu divân-ı hisbe olduğu

¹¹⁴ Ziya Kazıcı, a.g.e., s.11.

¹¹⁵ Vahid Çabuk, a.g.e., s.42.

¹¹⁶ Ziya Kazıcı, a.md., s.135.

¹¹⁷ Daha geniş bilgi için bakınız: Ziya Kazıcı, a.g.e.

¹¹⁸ İbrahim Kafeso lu, a.g.e., s.368

bilinmektedir. Bu görevliler ise Tevkî-i Humâyûn ile tayin olunurlar ve maa larını mukâta'a usulüyle esnaf ve tüccardan toplardı.¹¹⁹

Osmanlı Devleti ise slam ve Türk devlet gelene inin en mükemmel tecrübelerinden birisi olan bu kurumu kendi hakimiyetinde de ya atmı tır.

2.3.2.2. Osmanlı Devlet Te kilatında htisab Müessesesi

slam'ın zuhurundan kısa bir süre sonra ortaya çıkan ihtisab, zaman içerisinde bütün slam toplumlarında önemli bir görev halini aldı. Bu görevler Ta köprü-zâde sâmeddin Ahmed Efendi'nin Mevzû'atü'l-'Ulûm adlı eserinde camilerle ilgili olanlar, pazarlarla ilgili olanlar, yollarla ilgili olanlar, hamamlarla ilgili olanlar, amme ile ilgili olanlar ekinde gruplara ayrılmı tır.¹²⁰

Bundan ba ka muhtesibin Osmanlı'da ifâ etti i görevi u üç grupta toplamak mümkündür: Ekonomik ve Sosyal Hayatla lgili Olanlar, Dînî Hayatla lgili Olanlar, Adlî Hayatla lgili Olanlar. evval 884'te (Aralık 1479) Edirne'ye ihtisab a ası tayinine dair bir hüküm bu ki ilerin bakacakları i lerin ictimai, iktisadi, adli ve dini alanları kapsadı nı tesbit etmektedir.¹²¹

Osmanlılarda bu görevin ilk olarak ne zaman tesis edildi i kesin olarak bilinmemekle birlikte Osman Gazi dönemine ait "Bâc-ı Bazâr" rivayeti bazı ipuçları verebilir.¹²² Ayrıca daha sonraki dönemlerde bu müessese ile ilgili olarak yapılan düzenlemeler kapsamı hakkında bazı bilgiler sunmaktadır. Bu görevin ne derecede öneme sahip oldu u, Fatih Sultan Mehmed dönemine ait ilk¹²³ stanbul htisab Kanunnamesi'nde, Allah'ın yarattı ı her eyin hukukunun görülüp gözetilmesinde muhtesibin sorumlu oldu una dair kayıttan ve 1502 tarihli Bursa htisab Kanunu'ndaki bazı kayıtlardan anla ılmaktadır.

Kurulu yıllarından itibaren, vilayetlere kadı tayin edildi i zaman, bir de muhtesip gönderilirdi. stanbul'da bilad-ı selase kadıları ayrı oldu u için, bu

¹¹⁹ Ziya Kazıcı, a.md., s.138

¹²⁰ Ziya Kazıcı, a.g.e., s.72

¹²¹ Ziya Kazıcı, a.md., s.143

¹²² Ziya Kazıcı, a.g.e., s.32

¹²³ Ahmed Akgündüz, a.g.e., C.I, s.237

kazaların da ayrı ihtisap a aları vardı. Ayrıca kaza dahilinde kadılı a ba lı kasaba ve nahiyelerde de birer ihtisap memuru vazifeli idi.¹²⁴ İstanbul'da ayrıca ehrin büyüklü ünden dolayı Galata, Üsküdar ve Eyüp kadılıklarında da birer muhtesip bulunmakta idi.

Görev süresi genelde bir yılla sınırlı olan muhtesipli e tayin edilecek ki ide aranan artlar hep aynı kalmı tır:

Müslümanlık; Mükellefiyet, yani Allah'ın emirlerini yerine getirebilecek ya ta olmak; *Erkek olmak*, fakat Hz. Ömer'in bir kadını bu göreve getirdi i de bilinmektedir;¹²⁵ *Adil olmak*; Görevini yerine getirirken münasib surette iddet uygulamaya izin almı olmak; *Görevini yerine getirmeye gücü ve kudreti bulunmak*; *Yeteri kadar bilgi sahibi olmak*; *Bilgisiyle amel ediyor olmak*; *Allah rızasını gözetiyor olmak*; *Vera' ve takvâ sahibi olmak*; *Güzel ahlak sahibi olmak*, ki bu artları sa layabilmesi amacıyla daha çok ilmiye sınıfından muhtesipler tayin olunmu tur.

Toplum hayatının birçok alanındaki düzenden sorumlu bulunan muhtesip görevlerini, bir takım görevliler vasıtasıyla yerine getirirdi. Bunlar "pazarba lı", "ârif", "emin", "gulam", "avn", "haberci" gibi isimlerle anılırdı. Bu yardımcıları da yine bizzat muhtesib seçiyordu. Bu yardımcılarının sayısı zamanla ve ehrin büyüklü üne göre artı gösterebiliyordu.

Muhtesibin sosyal ve ekonomik alanla ilgili görevlerini u ba lıklar altında sıralanabilir:

Esnafın kontrolü: Muhtesibin özellikle kontrol altında tutması lazım gelen sınıf esnaftır. Muhtesip, esnafın nizâm ve kanunlara uygun çalı ıp çalı madı nı hem kendisi hem de memurları vasıtasıyla hileli satı lara engel olmaya çalı ırdı. Muhtesip bu görevini, kola çıkararak, fiyat tesbiti (narh) yaparak, esnafın mevcut nizamlar kar ısındaki tutumunu ara tırarak yerine getirirdi.¹²⁶ Örne in bazı tacirlerin Siroz'da zentinya ı toplayıp ba ka yerlerde daha pahalıya satarak suni bir kıtlık meydana getirdikleri tespit edilmi ve bunların engellenmesi ve biriktirdikleri ya ların narh-ı rûzî ile satın alınması

¹²⁴ Vahid Çabuk, a.g.e., s.43

¹²⁵ Ziya Kazıcı, a.md., s.135

¹²⁶ Ziya Kazıcı, a.g.e., s.32

için emirler çıkarılmıştır.¹²⁷ Bu gibi i lemler muhtesipler tarafından yürütülmü tür.

yeri açma ruhsatı verilmesi: Osmanlı devletinin ekonomik ve sosyal hayatında, uzun müddet varlığını devam ettirmiş olan ‘*Gedik*’ sistemi yani aynı meslek erbabının bir arada bulunma ve daha önceden tesbit edilmiş bulunan sayıyı geçmeme mecburiyeti, öteden beri pek çok devlet tarafından üzerinde titizlikle durulan bir konuydu. Herhangi bir sanat koluna hücumu önleyebilmek için bu sistemi mecburi yoldu. Muhtesip, bu i , meslek ve sanat kollarına mensup kişilerin aynı yerde toplanmasını ve herbirinin i a esini sa lamasına engel olmayacak sayıda bulunmasını kontrol ediyordu.

Vergi toplama: Muhtesibin önemli i lerinden birisini de “ihtisab rüsumu” adlı vergiyi toplama görevi oluşturmaktadır.¹²⁸ Bu vergilerin kalemleri ise dükkan yevmiyeleri, damga resimleri, bac-ı bazar, gemi ihtisabiyesi, resm-i bitirme ve diğer vergiler olarak sıralayabiliriz. Önceleri emanet suretiyle tevdi edilen bu hizmet Rum Mehmed Paşa zamanında mukataa ve iltizam usulünün do masıyla iltizama verilmeye başlanmıştır.¹²⁹

htisab gelirlerinin sarf yerlerinin tespiti: Bilindi i gibi muhtesip, toplanan bu vergilerin büyük bir kısmını hazîne adına hak sahibi olan kimselere bir çe it emekli maa sı olarak veriyor¹³⁰ bir kısmını da emrinde çalı anlar ile diğer masraflara harcıyordu.

Mürûr tezkirelerinin verilmesi: Özellikle Mora syanı sonrasında bazı yerlerde casusların yakalanmasının ardından stanbul’a karadan ve denizden geli gidi ler kontrol altına alınmaya çalı ılmıştır. 1821 yılında; stanbul’dan kara veya deniz yoluyla ta raya gidecek olanlar nüvvabdan iseler tabi oldukları kimselerden, diğerleri mahalle imamlarından, gayr-i müslimler patrikhanelerinden isim, öhret ve e kallerini belirten, ayrıca kefaleti bildiren

¹²⁷ Hüküm 1297, **5 Nolu Mühimme Defteri (973/1565-1566): Özet ve ndeks**, haz. H. Osman Yıldırım vd., DAGM Osmanlı Ar ivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara, 1994, s.210

¹²⁸ Örne in: “*Hâricden bazara çuka getirüb ve satılsa, muhtesib ar un ar un verüb iki akçe ala... Me’külât makûlesine kadı narh verdükde beher nev’inden muhtesib iki akçe alır...*”(Ahmed Akgündüz, a.g.e., C.I, s.238)

¹²⁹ Ziya Kazıcı, a.g.e., s.154

¹³⁰ Ziya Kazıcı, a.g.e., s.203

mühürlü bir ilm u haber alıp stanbul mahkemesine ibraz ederek bu tezkireyi edineceklerdi. Ta radan stanbul'a gelenlerin ise buldukları yerlerdeki naiblerden bu tezkireyi almaları gerekmekteydi.¹³¹

Kıyafetlerin kontrolü: Osmanlı devletinde, toplumun sosyal sınıflarını tespite ve onları tanımaya yarayan bir kıyafet kanunu vardı. Bu sistem dahilinde, herkes, kendi din, mezhep, tarikat ve sınıfı için tahsis edilip belirlenen kıyafetlerden ba kansı giyemezdi. Önceleri slam devletlerinde Müslümanlar ve Müslüman olmayanlar arasında olan farkı ortaya çıkaran bu sistem Osmanlılarda her sınıf insanın özellikle de esnafın birbirinden ayırt edilebilmesini sa lamı tır.

Di er vazifeleri: Muhtesibin, ihracat yasa ı, yedd-i vahid (tekeli) ve ruhsat tezkiresi, küçük çocukların esnaf yanına yerle tirilmesi, zahire göndermek, posta i leri, hasta-hekim ili kisi, yol ve sokak kaldırımlarının tamiri, resm-i ruhsatiye ve kira almak gibi konularda da vazifeleri vardı.

Muhtesibin dini hayatla ilgili olan vazifeleri: Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan "emir bi'l-ma rûf nehiy ani'l-münker" prensibi dolayısıyla muhtesipler bu i i öncelikli olarak gözetmi lerdir. Nitekim ilk ihtisab kanunnamelerinde muhtesibin bu vazifelerine açıklık getirilerek; "ve Ramazan ayında oruç dutmayanun gerektir ki, hakkından gelüp tehir edeler. Ve namaz kılmayana kıl deye. Namaz kılmayanı mahalle imamından tefti edüp hakkından geline" denilmektedir.¹³² Burada unu vurgulamak gerekir: er'î hukuka göre suç te kil eden durumlarda do rudan kadı sorumlu bulunmakla beraber suç olmayan fakat kötü olan, kabahat durumunda bulunan dini ve ahlaki durumlar muhtesibin görev alanı içerisinde yer almaktadır. Bu vazifelerle ilgili u kanunname metni gayet iyi bir örnektir:

"Fasl-ı Sadis: htisab ve Es'âr Kanunları Beyânundadır

Hazret-i Resûl-i Ekrem -sallallahu aleyhi ve sellem- zamanı eriflerinde Hz. Ömer muhtesib olup hizmet-i ihtisab ederler imi . Ve hem Hz Ömer (R.A.) hilâfeti zamanından beri kalmı tır. mdi emr-i âli an-ı cihânbânî böyle

¹³¹ Ziya Kazıcı, a.g.e., s.210

¹³² Ziya Kazıcı, a.g.e., s.239

sâdır oldu ki, namaz kılmayana muhtesib namaz kıldırarak ve kılmayan kimesneleri mahalle imamlarından tefti edüb haklarından gele. Ve andan sonra kitâb okumu ola, ma'nâsı ile amel eylemeye, amel eylemeyenleri kadı huzuruna getürüb muhkem hakkından gele. Ve Ramazan ayında oru. Tutmayan kimesnelerin gere i gibi hakkından gelüb te hir ede. Ve yaan tanıklık veren kimsenin muhtesib hakkından gele.”¹³³

Muhtesip, sosyo-ekonomik, dini-ahlaki nitelikli görevleri haricinde adli konularda da görevli idi. Bu yönüyle kadının yardımcılığı vazifesini de ifâ edegelmi tir. O, ihtisab kanunlarının kendisine verdiği yetkiler yanında, geleneklere de dayanarak gerekti inde bilhassa çar ı ve pazar kontrolü esnasında suçlu sabit olan esnafı, yanında bulunan görevliler vasıtasıyla falakaya yatırarak herkesin gözü önünde dövürttü.¹³⁴

Muhtesiplerin yolsuzluklar yapmaları, görevlerini yerine getirmekte özensiz davranmaları bu müessesenin de zaman içerisinde yıpranmasına kimi zaman saldırılara ma rûz kalmasına da sebep olmu tur. Hatta bazen bizzat idareciler tarafından dahi cezalandırılmı lardır. Bu konuda farklı Osmanlı kroniklerinde önemli bilgiler vardır.¹³⁵ Kroniklerden ba ka kanunnamelerde de bu konuda çe itli bilgiler yer almaktadır.¹³⁶

Muhtesib ve yardımcılarının bu görevlerine dair bir eriyeye sicili kaydını buraya aktarmak uygun olacaktır:

“1- Mahmûd nâm kimesne eyrekçilik idüp memnû’ iken hafiyeten et satdı ı Mehmed nâm muhtesib talebiyle kayd olundu.

¹³³ Ahmed Akgündüz, a.g.e., C.I, s.237

¹³⁴ Ziya Kazıcı, a.g.e., s.243

¹³⁵ Bunlara u metin örnek olabilir: *“Kara Kadı Diye Tanınan Halep Kadı ve Muhtesibinin Öldürülmesi: 5 aban 934 (25 Nisan 1528). Birkaç yıldan beri Halep’te mâliyye müfetti i iken etti i yolsuzluk ve i ledi i suçlar sonsuzdu. Hakkında defalarca yakınmalar gelmi , fakat her defasında koruyucuları, kendi çıkarları dolayısıyla, bütiün ikayetleri örtbas etmi lerdir. En sonunda bir Cuma günü Halep’in Ulu Camii’nde halkın saldırısına u radı. Dokuz adamı ile birlikte halk papuçlarıyla vura vura onu öldürdü...”*(Peçevi brahim Efendi, *“Peçevî Tarihi”*, haz. Bekir Sıtkı Baykal, 3. Baskı, Ankara, Kültür Bakanlığı 1 Yay., 1999, C.I, s.132)

¹³⁶ *“Ve bazarıcılardan bazı etdiler ki, muhtesibin terâzu götüren ademîleri, her dükkandan yevmî gâh buçuk gâh bir akçe ve gâh iki akçe alurlar. Akçeden gayrı yemi lerin her cinsinden birer destimal yemi dahi alurlar. Kanunnâmeye ve hükümlerinde var mıdır görün dedikleri cihetden tefti olundu. Kanunnâmelerinde ve hükümlerinde yok.”*(Ahmet Akgündüz, a.g.e., C.II, s.194)

2-Balık kolundan Kâsım nâm kassab iki vukiyye keçi etini dörtder akçeye bey' etti ini shak nam muhtesib o lanı haber virüb talebiyle kayd-ı sicil olundu.

3-Yusuf b. Sefer nâm ku akçının me dûdu kânun-u kadîm olan bin altiyüz telden ikiyüz teli eksü üne mezbûr Yusuf dahi mu'terif olub bit taleb kayd olundu.

4-Maksem kolunda Ferhenk?, elinde terazü ile çekilmeyüb çeyrekçilik idüb, üç vukiyye koyun etinde ikiyüz dirhem noksanı oldu u, Bayram nâm muhtesib o lanı talebiyle kayd-ı sicil (olundu.)

5-Osman b.Selân nâm otlakçı, hâsılâta narh verilmezden evvel kânun, her ba bir vukiyye gelmek inde ehli'l- hirfe kânun-u kadîm iken mezbûr Osman ikiyüz dirhem ya ladı ı(?) ihtisab kethüdası haber virüb kayd olundu.

6-Kız kolunda Mahmud nâm bazarıcı, bir akçe karpuzda iki buçuk vukiyye eksik sattı ını Halil haber virüb kendü dahi müterif olub kayd olundu."¹³⁷

Muhtesipler aynı zamanda esnafın devletle olan di er bazı i lerini de düzenlemekle görevli idiler. 12 numaralı Mühimme defterinde yer alan 7 Zi'l-ka de 978 tarihli ve stanbul ve Edirne kadılarına hitaben yazılan hükme¹³⁸ göre, Vezir Ahmed Pa a'nın Rumeli Seferine çıkı ında orducu tayin edilecek esnafın ve ihtiyaç duyacakları nesnelere kaydedildikten sonra vazifesini yerine getirmesi amacıyla muhtesibe verilmesi emrolunmaktadır.

Osmanlı'da iktisadi alanda böylesine etkin bir müessese olan ihtisap hakkında bu bilgilerin yeterli olaca ı umulmaktadır.

¹³⁷ Hasan Albayrak, "982-994/1574-1585 Tarihinde Bursa'da Sosyal Düzen (A 139/166 No'lu B. .S.'ne Göre)", Yüksek Lisans Tezi, Bursa 1991, s.XV

¹³⁸ Hüküm 392, 12 Nolu Mühimme Defteri (978-979/1570-1572): Özet-Transkripsiyon ve ndeks, haz. H. Osman Yıldırım vd., DAGM Osmanlı Ar ivi Daire Ba k. Yay., Ankara, 1996, C.I, s.255

2.3.3. Narh

Narh kelimesi halk arasında nark olarak telaffuz edilen Türkçe bir sözcüktür. Arapçası su'ur(ço ulu es'âr) eklindedir ve kullanımlarında genel olarak azami fiyat sınırı manasındadır.¹³⁹

Bir malın piyasa fiyatı genel olarak, rekabet artları içinde arz ve talep sonucunda olur. Üretimin maliyeti arzı etkiler. Kıtılık, mal darlığı, savaşlar, ekonomik darbo azlar arz ve talep dengesini bozar. Böyle dönemlerde karaborsacılık meyli balar. Tüketiciler devletin fiyatlara müdahalesini isterler. te devlet, fiyatları mâliyetin üstünde belli bir kâr haddi bırakarak tespit ederse, onun belirledi i bu otoriter fiyatlara “narh” denir.¹⁴⁰

Narh, özellikle Tâbiîn dönemlerinde ortaya çıkmı olmakla beraber üzerinde slam fıkhi açısından tartışılabilir olan bir uygulamadır.¹⁴¹ Enes b. Mâlik (r.a)'ten rivayet edildi ine göre, fiyatların pahalılaşması üzerine Resulullah'a gelen halk; *“Ey Allah'ın elçisi, bize narh koy”* dediler. Hz. Peygamber öyle buyurdu: *“ üphe yok ki, fiyat tayin eden, darlık ve bolluk veren, rızıklandıran ancak Allah'tır. Ben sizden hiç kimsenin mal ve canına yapmı oldu um bir haksızlık sebebiyle hakkını benden ister oldu u halde, Rabbime kavu mak istemem.”* buyurdu.¹⁴² Bu olay ve Nisâ Sûresi'nin 29. ayeti üzerine Ashab narh benzeri uygulamalardan özellikle kaçındılar.¹⁴³ Ancak ilerleyen yıllarda, toplumda fiyatların arz-talep dengesi içerisinde kendili inden de il de insanların müdahaleleri dolayısıyla de i mesi gibi durumlar ortaya çıkmaya ba layınca; yukarıdaki Hadis-i erif'in ve Âyet'in narh hususunda açıkça bir yasak olmadığı kanaatiyle toplumun faydasına olarak fiyat sınırlamalarına cevaz verilmeye ba landı. Birçok fıkhi kitabı narhın; toplumun, spekülâtif pahalılıklardan korunmasında ba ka çare

¹³⁹ M. Zeki Pakalın, “Narh”, **OTDTS**, MEB Yay., stanbul, 2004, C.II, s.654; Ahmet Akgündüz, a.g.e., C.I, s.237; Komisyon, “Narh”, **Dini Kavramlar Sözlü ü**, Diyanet leri Ba kanlığı Yay., Ankara, 2006, s.516

¹⁴⁰ Hamdi Döndüren, “Narh”, **A**, stanbul, Akit Yay., C.V, s.51-53

¹⁴¹ Hamdi Döndüren, a.md., C.V, s.51-53

¹⁴² Ebû Dâvud, Büyû', 49; Tirmizî, Büyû': 73: bn Mâce, Ticârât, 27; Dârimî, Büyû', 13; Ahmed b. Hanbel, II, 327; III, 85, 106, 286

¹⁴³ *“Birbirinizin mallarını bâtl yollarla yemeyiniz. Ancak bu, sizden kar ılıklı rızaya dayanan bir ticaret malı olursa müstesnadır.”*

kalmadı ı zamanlarda ba vurulabilecek bir uygulama oldu u konusunda birle mektedir.¹⁴⁴ Kimileri ise bu uygulamanın ancak bazı zamanlarda ve az sayıda ürünün fiyatları için geçerli olabilece i fikrinde birle mektedir.

slam devletlerinin topraklarının ve nüfuslarının artması, geni co rafyalarla ticari münasebetlerin ba laması, ihtiyaçların ve günlük kullanım maddelerinin çe itlenmesi gibi durumlar, özellikle devletlerin ia eci¹⁴⁵ nitelikteki amaçlarla ekonomilerini sürdürme gayretleri narhın kullanım alanını daha da geni letmi tir. Önceki slam devletlerinden aldı ı gelenekle birlikte Osmanlı Devleti de kendi ekonomik politikaları sebebiyle bu uygulamaya müracaat etmi tir.

Narh, fiyatların tahdit edilmesi manasına gelmekle birlikte farklı amaçlarla uygulanabilmektedir. Kimi zaman “*ehl-i hırfet almakda ve satmakda ifrât ve tefrît edüb berâber fâideye kana‘at*”¹⁴⁶ etmedikleri için rekabeti önlemek amacıyla fiyatların alt sınırı; kimi zaman da tüketicinin menfaatine olarak bilhassa kıtlık zamanlarında ise üst sınırı belirlenebilirdi. Ancak bu sistemin uygulanabilirli i ba kaca artların da denetlenmesi ve takibine ba lı tutulmu tur. Bu sebeple “*ehl-i hırfetin alub satdu ı nesnelere asıl sermâyelerini ayru ve harcın ayru tefti etdürüb ana göre kendüler için fâyide kodurup narh*”¹⁴⁷ tesbit olunurdu. Böylece üreticiler arasında bir fiyat standardı olu turulmak üzere önce hammadde fiyatları, çalı anların (usta, çırak ve kalfa gibi) ücretleri, ürünün kalitesi, üretimin usulü belirlenir ve ancak bundan sonra birkaç ki iye yaptırılan numune ürün üzerinden bu ürünlerin fiyatları tesbit edilirdi.¹⁴⁸ Özellikle devlet belgelerinden anla ıldı ı üzere alım-

¹⁴⁴ Ömer Nasuhi Bilmen, “**Hukuk-ı İstlahiye Kamusu**”, vd.

¹⁴⁵ Bilindi i gibi ia ecilik(provizyonizm) Mehmet Genç’in ileri sürdü ü, Osmanlı Devleti’nin ekonomi politikalarında sac aya nı olu turan üç temel ilkedden birisidir. Sonuç bölümünde bu politikalar üzerinde özellikle durulaca ı için burada yer bunlara yer verilmeyecektir. Bknz: Mehmet Genç, **Osmanlı mparatorlu u’nda Devlet ve Ekonomi**, 1. Baskı, stanbul, Ötüken Ne riyat, 2000

¹⁴⁶ Ahmed Akgündüz, a.g.e., C.I, s.378-379

¹⁴⁷ Ahmed Akgündüz, a.g.e., C.I, s.379

¹⁴⁸ Bursa’da sattı ı malın arasına ucuz mal katıp satan ibri imcilerin cezalandırılması yönünde Divan-ı Humayun’dan verilen emir bu yönüyle dikkat çekicidir.(Hüküm 304, **5 Nolu Mühimme Defteri (973/1565-1566): Özet ve ndeks**, haz. H. Osman Yıldırım vd., DAGM Osmanlı Ar ivi Daire Ba k. Yay., Ankara, 1994, s.57)

satım gibi i lemler hangi muhtevada olursa olsun bu standart fiyatlar (narh-ı cârî veya narh-ı rûzî) üzerinden gerçekleştirilmiştir.¹⁴⁹

Nitekim aşağıdaki tabloda görüleceği üzere narh aynı zamanda kalite standartlarının tespiti için de kullanılmıştır:

Tablo 7: Bazı meyvelerin tazeliklerine göre belirlenen narhlar.¹⁵⁰

Meyve Adı	Gün	Fiyat	A ırlık	Meyve Adı	Gün	Fiyat	A ırlık
Kiraz	1-3. gün	1 akçe	150 dirhem	ncir	1-3. gün	1 akçe	200 dirhem
	4-6. gün	1 akçe	200 dirhem		4-6. gün	1 akçe	1 okka
	7-9. gün	1 akçe	250 dirhem		7-9. gün	1 akçe	600 dirhem
	10-12. gün	1 akçe	350 dirhem		10-12. gün	1 akçe	2 okka
	En son	1 akçe	2 okka	Mu mula (Ham)	1-4. gün	5 akçe	1 kile
Zerdali	1-3. gün	1 akçe	200 dirhem		5-8. gün	4,5 akçe	1 kile
	4-6. gün	1 akçe	300 dirhem		9-12. gün	4 akçe	1 kile
	7-9. gün	1 akçe	400 dirhem	Mu mula (Olgun)	1-3. gün	1 akçe	300 dirhem
eftali	1-3. gün	1 akçe	1 okka		4-6. gün	1 akçe	1 okka
	4-6. gün	1 akçe	600 dirhem		7-9. gün	1 akçe	600 dirhem
	Sonunda	1 akçe	2 okka		Sonunda	1 akçe	2 okka

Narhın tespiti, doğrudan kadı vasıtasıyla devlet tarafından yapıldığı gibi, bazen da yanlarında memleketin ileri gelenleri ve lonca yetkilileri de olmak üzere üretici ya da esnafın talebi üzerine yapıldığıdır. Narhın bu özelliğinden dolayı, fiyatlara doğrudan bir devlet müdahalesi olarak algılanmaması gerekmektedir.¹⁵¹ Bu haliyle üreten/satan ve tüketen arasındaki rızanın korunmuş olduğu da bir gerçektir.

¹⁴⁹ Bakınız Hüküm 237, 334, 337, 340, 466(12 Nolu Mühimme Defteri (978-979/1570-1572): Özet, Transkripsiyon- ndeks, haz. H. Osman Yıldırım vd., Ankara, DAGM Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., 1996, C.I) ve Hüküm 721, 740, 1162, 1218(12 Nolu Mühimme Defteri (978-979/1570-1572): Özet-Transkripsiyon ve ndeks, haz. H. Osman Yıldırım vd., DAGM Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara, 1996, C.II)

¹⁵⁰ Cafer Çiftçi, "Osmanlı'da Meyve Alım-Satımı: Mekânlar, Görevliler, Vergiler ve Standartlar", EJSOS, VIII (2005), No.3, s.11-12

¹⁵¹ Nitekim 1502 tarihli Bursa Htisab Kanunnamesi'nin girişinde narhla ilgili eski düzenlemelerin korunup korunmadığı, korunmuyorsa neden korunmadığının araştırılması emredilmektedir. Bununla birlikte esnafın bu hususlarda halk ile yüzleştiği "öyle olsa Müslümanlar dahi etdiler ki" ibaresinden anlaşılmaktadır.(Ahmet Akgündüz, a.g.e., C.II, s.192-193)

Narh aynı zamanda pazarda ortaya çıkabilecek spekülâtif hareketlere ve ia e temininde meydana gelecek aksaklıklara kar ı üretici-tüketici arasında kurulan bir sosyal güvence mekanizması görevini üstlenmiştir. ehrin ihtiyaçları, kırsal kesimdeki üretimden oldu u kadar uzak ticaret merkezlerinden tüccarlar vasıtası ile kar ılandı rından geni co rafyalarda bu ihtiyaçların kar ılanabilmesi düzenli bir organizasyonu gerekiyordu. Devlet bu konuda ciddi bir görev üstlenerek, ba ka yerlerden kapanlara gelen toptan malların miktarındaki dalgalanmaları da hesaba katarak bunların fiyatlarını, kalitelerini, bunlara ba lı olarak de i en di er ücretleri narh uygulaması üzerinden kontrol altına alabiliyordu. Son olarak narha dair bazı belge örneklerini a a ıya dercetmekte fayda vardır:

“stanbul’da Kı ın iddetli Olması Üzerine Ekmek Fiyatının Yükseldi ine Dair:

Vezir Ahmed Pa a’ya hüküm ki, mahrûse-i stambul’da ve etrafında bir iki gün kar ya ıp fırtına olmak ile mahrûse-i mezbûre ekmekçileri narhı ziyâde etmek murâd edinip zahîre yoktur deyü bahâne ve taallül ederler imi . mdi iki gün kar ya makla terekenin narhı ziyâde olmasın aslı yoktur. znikmid ve Kazıklı ve ol cevânibde olan de irmenlerde bulunan hâzır unu getirip ve yerine bu day iletip, un etdirmek için yolda larıyla bir Yaya Ba ı ta’yin olunup ve bir Kadırga ve bir Kalyete tedârik olunup gönderilmek için Kapudana ve Yeniçerilerin A asına ahkâm yazılıp sana irsâl olundu. Buyurdum ki, vusûl (s.128) buldukta zikrolunan ahkâm-ı erîfeyi mü arünileyhimaya îsâl edip emr-i erîfim üzere bir Kadırga ve bir Kalyete ihzâr etdirip Kapanda bulunan bu daydan bu dayı koyup gönderip ve Yaya Ba ina dahi tenbîh eylesin ki varıp bu dayı de irmenlerde tevzî edip, dahî hâzır bulunan un her kimin ise ba ka defter edip Kadırga ve Kalyete’ye tahmil edip ale’t-ta’cîl getirip teslîm eyleyip, tekrar varıp, verdi i bu dayı un etdirip getire. Bu husûs mühimmâttandır. Kadıya ve Muhtesibe muhkem tenbih eylesin. Ekmekçiler zahîreyi saklayıp tereke yoktur deyü Müslümanları ta’ciz etmeye. Mevcut bulunan unu rencber gemileri bulunur ise navlûn ile tahmîl edip getireler, bulunmazsa Kadırga ve Kalyete göndereler ve Ruscuk’da ve Ere li’de hâzır zahîre oldu u ilâm olunmu tur. Rencber

gemileri tedârik edip içine adam koyup gönderesin. Varıp tahmil edip getire. (Kapucu Ba ı ile Pa a hazretlerine gönderildi) Fî aban 981/6 Aralık 1573.”¹⁵²

“Getirici Narhı le Dükkân narhına Dâir:

stanbul Kadısı’na hüküm ki, mektub gönderip stanbul zahîresiçün hâricden stanbul’a gelen sabun ve piriç ve bal ve pastırma ve sâir bunların emsâli zehâyiri ehl-i dükkân getirici narhına satın alıp, dahi dükkânlarda oturakçı narhına satıp intifâ’ edegelmi ler iken, hâlen kadimden olagelene muhâlif hâricten zikrolunan zahâyiri getiren kimesneler getirici narhına satmayıp dükkânlar tutup, dükkânlarına koyup kendüler oturucu narhına satmakta fukarâya zulüm ve teaddî olma ın, zikrolunan zahâyiri hâricten kimesneler dükkân tutmayıp getürdikleri zahîreyi dükkâna komayıp ve oturucu narhına satmamak içün Emr-i Hümâyûn’un verilmesin arz etme in buyurdum ki, vardıkda göresin arz etti in üzere zikrolunan zahâyiri hâricden getiren kimesnelere kadimden olageldi i üzere otuz Akça narhına (oturucu narhına) satdırmayıp getirici narhına sattırıp kadimden olagelen ile amel edip olagelene muhâlif kimesneye i etdirmeyesin. Fî 30 Zilkade 995/2 Kasım 1587.”¹⁵³

¹⁵² Ahmed Refik Altınay, **Onuncu Asr-ı Hicrî’de stanbul Hayatı**, haz. Abdullah Uysal, 1. Baskı, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1987, s.132-133

¹⁵³ Ahmed Refik Altınay, a.g.e., s.151

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. P YASA'NIN KAR İTİ PAZAR

Bir toplumun hayatı; dâhil oldu u varolu açıklamalarının etkisi altında ekillenmektedir. İmi, siyasi, iktisadi, askeri, kültürel vb. birçok alandaki olu um da bu temel varolu açıklamalarının etkisinde seyreder. Ontoloji adı verilen bu varolu muhakkak slam dini tarafından açıklanmı tır. Ontolojinin sa ladı ı temel bilgilerin üzerine; bu ontolojinin ön gördü ü bilgi edinme yolları vasıtasıyla insan; insan-insan ve insan-varlık ili kilerine dair yeni bilgiler üretir. Bu bilgiler ise toplumun tabi oldu u de erler sistemini de ihtiva eder.

slam'a göre varolu Allah'ın Hz. Âdem'i yaratması ve ona bütün isimleri ö retmesi ile ba lar ki bu aynı zamanda slam tarihinin de ba langıcıdır.¹ Allah tarafından Hz. Âdem'e ö retilen bilgiler unutulmu ; ancak zamanla vahiy ve di er yollarla bu bilgiler insana yeniden ö retilmeye devam etmi tir. Hem bilgi edinme yoluyla hem de kendisine ula an gelenek vasıtasıyla Osmanlı toplumu da kendi de erlerini üretmi gerek ferd gerek toplum hayatını bu de erler çerçevesinde olu turmu tur.

nsan yalnızca Allah'a kulluk etmek amacıyla yaratılmı ; dünyada da bu esasa uygun olarak ya amakla görevlendirilmı tir. Bu sebeple dünyevi olan her eyin insanın kulluk vazifesi açısından bir yeri ve anlamı vardır. Bu ba lamda insan ferd olarak hem kendi içinde hem de insanlar ve varlıklarla arasındaki ili kilerde Allah'ın kendisine bildirdi i esaslara tabidir. Dünyaya yüksek amaçlarla (Allah'a kulluk) geldi ine göre insanın bunu görev edinmesi

¹ Ancak Hz. Âdem'in bu bilgiyi unutmasıyla -ki insan ismi de unutmak manasındaki n-s-y kökünden gelmektedir- bu bilgiler dünya hayatı içerisinde vahiy ve akıl yoluyla yeniden insana hatırlatılmaktadır. Giri bölümünde Kadım'e ili kin açıklamalarla bu sürecin Osmanlı toplumuna ula ana kadarki muhtevası yüzeysel olarak anlatılmı tı. Bu konunun tarih telakkileri içerisinde ayrı bir çalı ma ile de erlendirilmesi arttır. Ancak bu çalı ma içerisinde bunu yapmak mümkün görünmemektedir.

gerekmektedir. Bu temel amaç hayatın diğer alanlarını belirleyen bir değer sistemini de ihtiva etmektedir.

İslam ontolojisi karşısında, Avrupa geçirmiş olduğu tarihî dönemlerin de etkisiyle kadimden ve İslam ontolojisinden ayrı ve bunlara aykırı olarak seküler bir hayat anlayışı üretmiştir. Rasyonalizm temelli gelişen bu hayat algısı dolayısıyla hayatın her alanına ilişkin bilgilerde de Avrupa'nın kadim gelenek ve İslam ontolojisinden ayrıldığı görülmektedir. Avrupa'nın ortaya çıkardığı bu ontolojiye göre insanın antropolojik kökeni üzerinden dünyada yaşama adına savunulur. Bilgi ise ancak akılla ve belli somut yöntemlerle elde edilir. İnsanın beş duyası ile algılayamadığı ve akli yoluyla anlayamadığı bilgiler ise metafizik alanı içerisine kapatılmıştır. Bu bilgi anlayışı zemininde ortaya çıkan tarih telakkisi de insanın ekonomik bir varlık olduğu yönünde bilgiler üretmiştir. Yani insan ekonomik ilişkileri ile vardır ve bunları gerçekleştirmek için yarar.² Bundan dolayı insanın tarihi de bu ekonomik ilişkileri ölçüsünde vardır. Hatta bu rasyonelleme döneminin öncesi insanlık açısından tarih öncesi olarak kabul edilir.

Buraya kadar Osmanlı Pazarı ve Piyasa için tabi oldukları ontolojiler genel olarak verilmiştir. Aşağıdaki başlık altında bu ontolojilere tabi olarak ortaya çıkan Osmanlı Pazarı ve Piyasa ilişkili olarak anlatılmaya çalışılacaktır.

Bu başlıkta yer alacak kaynaklı tırmalarda, Pazar'a ilişkin esaslar özellikle Osmanlı ilmi ve tasavvufi yapılarının da büyük ölçüde takipçisi buldukları İmam Gazâlî'nin bu konudaki görüşleri üzerinden yürütülecektir. İmam Gazâlî'nin, Osmanlı'da gerek ilmi gerek tasavvufi gelenek üzerindeki etkisi daha önceki bölümlerde anlatılmıştı. Burada bu konuya yeniden değinmek gereksiz olacaktır. İmam Gazâlî'nin özellikle iktisadiyat üzerine olan görüşleri konusunda derli-toplu özel bir çalışmanın adını burada zikretmekte fayda vardır ki o da Sabri Orman hocanın doktora çalışması:

² Nitekim klasik iktisat teorileri bu durumu insanın tabiatında var olan “*durumunu iyileştirme arzusu*” açıklamaya çalışırlar.(Detay için bakınız: Walter A. Weiskopf, “İktisatta İnsan Meselesi”, **İktisat Risaleleri**, Der: Mustafa Özel, İz Yay., 1997, İstanbul, s.116)

Gazali'nin İktisat Felsefesi'dir.³ Bu çalı mada da özellikle İslam'ın tasavvuf a ırlıklı dünya görü ünü yansıması açısından ve bu türde ciddi çalı malar; ihtiyacın aksine pek nadir oldu undan bahsi geçen eserden özellikle istifade edilmeye çalı ılacaktır. A a ıdaki ba lıklar da özellikle bu çalı mada takip edilen sıra ve muhtevaya göre düzenlenmi tir.

Burada Pazar ve Piyasa tabirlerinin kullanımlarına özellikle dikkati çekmekte fayda vardır. Çalı manın ba langıcından itibaren Pazar kavramı Osmanlı İktisadiyatı için kullanılmaya çalı ılmı bununla birlikte kendi özel anlamının kullanımına da gerekti i yerde müracaat edilmi tir. Piyasa ise benzer bir ekilde Avrupa İktisadiyatı için bir bütünü ifade etmektedir. A a ıdaki ba lıklarda bu özel anlamları ile kullanıldıklarında italik ve kalın karakterlerle yazılacak, kendi anlamları ve di er kullanımlarında ise normal biçimle yazılacaklardır.

Ekonomik Faaliyetlerin Ortaya Çıkı ı

Pazar ile **Piyasa** arasındaki ilk ve en temel ayırım; ekonomik faaliyetler ve hayatın di er alanları arasındaki ili kinin açıklanmasında ortaya çıkar. **Pazar**, ekonomik ili kileri dinin açıklamasına tabi tutarken; **Piyasa** din de dahil olmak üzere bütün hayatı ekonomik faaliyetlerin belirleyicili ine bırakır:

Kulluk vazifesini yerine getirebilmek için insanın ya ayabilmesi arttır. Bu art ise bazı ihtiyaçları gündeme getirmektedir. Gazâlî'ye göre insan üç eye muhtaçtır: Yiyecek, giyecek ve mesken.⁴ nsan kulluk vazifesini yerine getirebilecek bir hale geldi inde bu ihtiyaçlar giderilmi olur. Bu düzeydeki ihtiyaçlar(*mai et*) ise onun açlı nı gidermesi, giyinmesi, güvenli ini sa laması gibi çok temel ve en basit ihtiyaçlarıdır. Mai etini sa layan insan artık ibadetini yapabilir. Zaten İslam'a göre mai etini "*me ru*" yollardan sa lamak; ibadet edebilmenin temini manasına geldi ine göre, amaç-araç ili kisi içerisinde, bir nevi ibadet hükmündedir. Bu yolla insan ya amaya ba ladı ı andan itibaren ibadetin de içindedir. nsanın dini görevleri, bu yolla hayatın anlamını ve öncelikli amacını ifade eder.

³ Bu çalı ma 1981 yılında Prof. Dr. Sabri Ülgener hocanın danışmanlığı nda yapılmı ve kendi türündeki ilk çalı ma unvanını almı tır.(Sabri Orman, "Birinci Baskıya Önsöz", a.g.e., s.9)

⁴ Sabri Orman, a.g.e., s.116

Piyasa düzeninde de insanın ya ayabilmek için bazı eylemlere ihtiyaç duymaya başladığını kabul edilmektedir. İktisadi faaliyetler de bu ihtiyaçlara atfen başlamaktadır. Bu ihtiyaçlar sınırsız olarak tanımlanmakla birlikte bir öncelik sıralamasına tabidirler. Bu ihtiyaçların karlanabilmesi hayatın diğer alanlarını düzenleyecek bir konumdadır.

Üretim

İhtiyaçların karlanabilmesi üretimle mümkün olabilmektedir. Üretim yoğunluğu, toplum ihtiyaçlarına paralel üretim çeşitliliği, mamullerin ihtiyaç sahiplerine ulaştırılması ve bütün bu süreçlerin düzenlenmesi ileride de görüleceği üzere toplumsal bir iş bölümünü gerekli kılmıştır. Bunun öncesinde de toplumsal hayatın oluşumunu tetiklemiştir. Üretimle ilgili olarak **Pazar** ve **Piyasa** kavramlarında ayrı yaklaşımlar ortaya çıkmıştır.

Bu kavramlarda öncelikli olarak **Piyasa**nın üretim anlayışına yer vermek suretiyle **Pazar**ın kavramında bir takdim tercih faydalı olacaktır. Sınırsız ihtiyaç algısı sonucunda sürekli ve zamanı daha yoğun kullanmak suretiyle seri üretimin gerçekleştirilmesi, üretim-tüketim döngüsünün hızlanmasıyla büyük sermayelerin meydana gelmesi, sermayelerin artmasıyla ticaret hacminin genişlemesi, ulaşımdaki gelişmeler sonucu hammadde ya da yarı mamul ürünlerin yaygınlaşması gibi zincir halkalarını andıran gelişmeler kapitalizme doğru bir dönüşümleri beraberinde getirmiştir. Sonuç olarak da bir bütünü ifade eden **Piyasa** ortaya çıkmıştır. Tüm bu zinciri tetikleyen önemli unsurlardan birisi ise seri üretimdir. Birçok tarihçi ve iktisatçı seri üretimin, 13. yüzyılda gelişimini tamamlayan *putting-out*⁵ sisteminin gelişimi bir türevi olduğunu

⁵ “Yerel zanaatçı uzak mesafedeki tüketicilerin ihtiyaç ve zevklerini bilecek (ve dolayısıyla böyle bir bilgiden yararlanabilecek) bir konumda değildir. Bunu yapabilecek tek insan tâcir idi. Ve çok erken bir dönemde ehil tüccarı kırsal kesimin bir ucuz emek deposu olduğunu fark etti. Her ne kadar köyün dokumacıları, çivi imalatçıları yahut bıçakçısı kasaba ve şehrin usta ve kalfaları kadar vasıflı değildiyse de, tüccara maliyetleri düşüktü. Ayrıca, kırsal sanayi, loncaların ürünün tabiatına, imalat tekniklerine ve işletme büyüklüğüne getirdikleri sınırlamalara da bağlı değildi. Sonuç *putting out* sistemi oldu (dışarıya iş verme yahut ‘fason’ imalat): koordinatör tacir hammaddeleri (mesela ham yün, iplik, madeni çubuklar, vs.) da ev atölyelerine dağıtıyor ve bunlar mamul ya da yarı-mamul ürün olarak ona geri dönüyordu. Bazen bir ev üretim sürecinde birden fazla aile amadan sorumlu oluyordu; mesela erişme ve dokuma bir arada yapılıyordu. Ama sistem aynı zamanda en ince iş bölümüyle de uyumluydu: Bazı durumlarda imalat süreci bir düzine kadar aileye bölünüyordu, her ev atölyesi bir aile amada uzmanlaşıyordu.”(Mustafa Özel, **Piyasa Dünyası Kapitalizm**, 2. Baskı, İstanbul, Z Yayınları, 1995, s.29-30)

söylemektedir. Nitekim kapitalist sistemin kat ettiği amaçlar (coşkunluk, bilimsel hareketlilik, ticaretin canlanması, merkantilizm, sömürge faaliyetleri, sanayi devrimi gibi süreçler) göz önünde bulundurulursa seri üretim ve *putting-out* sisteminin sahip olduğu önem daha iyi anlaşılacaktır.

Osmanlı toplumu; 16. yüzyılın önemli bir kısmında, dünya ticaretini taşıyan yollar üzerinde bulunması ve sahip olduğu kırsal nüfusun üretim potansiyeli sayesinde ihtiyaçlarının temininde büyük problemler yaşamamıştır. Özellikle hayat algısının da etkisiyle ciddi bir üretim endişesi içerisinde değildi. Brown'un⁶ da belirttiği gibi Avrupa'da ortaya çıkan tahıl talebine karşılık ihracata yönelmek gibi bir eğilimle de karşılaşmamıştır. **Pazar**, üretimin her zaman temel ihtiyaç tanımını belirlenmesinde yardımcı olacak kadar yapılmasını telkin etmiştir. Ziraat ve hayvancılık üretimi dönemin imkânları ölçüsünde devam ederken esnaf da loncalar vasıtasıyla ellerine ulaşan hammadde miktarına bağlı olarak üretimini sürdürmüştür. Kısaca özetlemek gerekirse Osmanlı toplumu ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla üretime yaklaşmış, kendi üretemediklerini karşılamak için de bir miktar fazla ürüne yönelmiştir. Ancak bu fazla ürün gerek geleneğin ve gerek toplumsal yapının kontrolünde olarak piyasaya yönelmemiştir. **Pazarın Piyasadan** en önemli ayrımlarından birisi de budur. Burada bir noktaya dikkat çekmekte fayda vardır. Modern iktisatın, iktisat tarihi çalışmaları üzerinden bugünün dünya algısını bir geçmişi belirlenmesi ve bu yolla bu algıyı değiştirmek üzerine bir takım oryantalist yaklaşımları mevcuttur. Bu yaklaşımlarla yürütülen Osmanlı tarihi çalışmalarında bazı yanlışlıkların olabileceği açıktır. Kapitalist zihnin ürünü *ekonomik insan*'ın aksine *ibadullah* modeline göre hayatını devam ettiren Osmanlı toplumunda bir takım ön-kapitalist öğeleri arayışları bu yanlışlıklara güzel bir örnek olabilir. Nalcık ve Faroqhi; Bursa'da ortaya çıkan lonca harici üretim atölyelerini yukarıda bahsi geçen *putting-out* sisteminin benzerleri olarak değerlendirerek bu örnekten hareketle "*hırfet yönteminin çözümü üne yol açan kapitalizm benzeri akımların Orta-Doğu*

⁶ "... tahıl üretiminin [Avrupa'da tahıl talebinin artmasından kaynaklanan] çekişmesi Osmanlı toplumunun çok fazla ilerlemesini sağlamadı." (L. Carl Brown, a.g.e., s.351-352)

*toplumunda da kendini gösterdi ine*⁷ vurgu yapmaktadırlar. Bu gibi tartışmalara burada detaylı olarak değinmek pek mümkün olmamakla birlikte bu kısa örnek; üretim ve tüketim arasında birçok açıdan Pazar ve Piyasa arasındaki mukayeselerde dikkat edilebilecek hatalara dikkat çekmeye yetecektir.

Toplum Hayatı ve İhtiyaç Bölümünün Ortaya Çıkması

Toplum hayatının diğer bir ifade ile toplumsal ihtiyaç bölümünün ortaya çıkması, **Pazar** ve **Piyasa** tarafından aynı şekilde izah edilmektedir. Bu paradigma da ekonomik faaliyetlerin sonucu olarak ihtiyaç bölümünün ortaya çıktığını ifade eder.⁸ Bununla birlikte ihtiyaç bölümü ve toplum hayatının ne şekilde düzenleneceği konusunda yine bir ayrılık ve aykırılık baş göstermektedir.

Gazâlî'ye göre toplum hayatı ihtiyaç bölümünün sonucu olarak ortaya çıkmıştır; ancak ihtiyaç bölümü toplum hayatının ortaya çıkmasından sonra fiilen gerçekleşmektedir.⁹ İnsanın bazı ihtiyaçlarının (yiyecek, giyecek ve barınak) temini bu ihtiyaç bölümü ile sağlanabilirken, diğer bazı ihtiyaçlarının (güvenlik, çoğalmak, yeni nesilleri yetiştirmek) temini ise ancak bir arada ya da amaçla mümkün olabilmektedir. Zaten sosyal hayatın ortaya çıkmasıyla birlikte Gazâlî'ye göre insanın yaşamaya dair temel ihtiyaçlarının muhtevasında bir takım değerlikler olmaktadır. Bu değerliklere başlıca olarak imâret, çiftçilik, sanatkarlık-zanaatkarlık ve ticaret¹⁰ gibi ayrı faaliyet alanları ortaya çıkar. Ancak **Pazar** algısında bu toplumsal hayat ve ihtiyaç bölümü, dinin koymuş olduğu hükümler çerçevesinde gelişen değerler sistemi ile düzenlenmektedir. Daha önce Üretim-Tüketim bölümünün kavramları içerisinde anlatıldığı şekilde geleneksel toplumlardaki ihtiyaç bölümü adalet dairesi ile açıklanmıştır. Modern toplum, bireyler arasında ekonomik ilişkilere dayanırken; geleneksel toplum fertlerin değer sistemlerinin üzerine inşa edilmiştir. Buna göre daha önce değinildiği gibi adalet dairesi ve temelinde yer alan adalet algısı önce insanın iç dünyasından başlayarak, onun diğer insan ve varlıklarla ilişkisini düzenleyen konumdadır. İdris-i Bitlisî'ye göre mülk ve melekût âleminin

⁷ Halil Nalcık, a.g.e., s.266; Suraiya Faroqhi, a.g.e., s.25

⁸ Bakınız: Sayfa 57

⁹ Sabri Orman, a.g.e., s.118

¹⁰ İbn Haldun, a.g.e., C.II, s.698

kıyamı; gökler ve yerlerin adaletle kaim olmaları; Kur'an'da “*Do ru terâzi ile tartın, mizan-ı hakkı elden bırakmayın*”¹¹ buyrulmuş olması gibi sebeplerle bütün insanlar ve özellikle halife ve sultanlar mizan-ı adli, iktidar ve saltanatlarının en güçlü kolu haline getirmek zorundadır.¹² Bu halde geleneksel toplumun -özellikle Osmanlı toplumunun- oluşmasının izahında adaletin düzenleyiciliği inkâr edilemez. Tıpkı hayatın amacının kulluk olması gibi toplum hayatının en temel belirleyicisi de yine İslam tasavvufunun şekillendirdiği değerler sistemidir. Zaten Osmanlı'da toplumsal hayat ve iktidar bölümü; tasavvuf karakterli yapılar aracılığıyla ve değerî hükümlere dayanan devlet politikaları ile tesis ve kontrol edilmektedir.

Piyasa da iktidar bölümünü ve bu iktidar bölümünün sonucu olarak toplumsal hayatı bu bakımla yakın olarak ele almaktadır. Bununla birlikte bu iktidar bölümünün tabii olduğu nizam yine ekonomik faaliyetlerin ne ölçüde gerçekleşebileceği üzerine tesis edilmiştir. Ancak **Piyasanın** en temel özelliği serbestiyettir. Ki bu sayede **Piyasa** kendi dengesi içerisinde insanların tabiatına ve doğanın temel ilkelerine bağlı olarak kendisini düzenler ve devam ettirir.¹³

Devletin ve Diğer Kurumların Ortaya Çıkışı

İktidar bölümü ve sonucu olarak sosyal hayatın oluşmasıyla bir arada yaşamaya başlayan insanlar; birbirleri ile var olan ilişkilerini düzenleyecek bazı yapılara ihtiyaç duyarlar ki bu da hukuka dayanmaktadır. **Pazar** ve **Piyasa** açısından ortak olan bu görüş yine bu yapıların muhtevası ve tabii olduğu esaslar noktasında ayrılmaları beraberinde getirmektedir.

İnsanlar aralarında süregelen ilişkilerde ihtilafa düşüklerinde, onlara emretmek bir yaklaşımla bu ihtilafların çözümünde bir otoriteye ihtiyaç duyarlar. Aksi halde gelişen güzel bu ihtilafların çözülecek olması zamanla toplumun dağılmasına yol açar bu sebeple de insanlık sona doğru gider. Bu

¹¹ İsrâ Suresi, 35. Ayet

¹² Ahmed Akgündüz, a.g.e., C.III, s.23

¹³ “*Kendi kendini düzenleyen*” piyasa.(Robert L. Heilbroner, a.g.e., s.52); Bu ve benzeri görüşler özellikle “*insanın özgürlüğü*” kavramıyla ilgili devam eden tartışmalar, rasyonelleleşme sürecinin sonuçları olarak ortaya çıkmaktadırlar.

meselelerin çözümü mahkemelerin ve bu mahkemelere güç kazandıracak devletin ve bu devletin i lemesini sa layacak esasların ortaya çıkmasını sa lamı tır. slamiyet de bütün bu temel müesseseler için kanunlar getirmi tir. Nitekim Osmanlı devleti de kanunnamelerini bu düzlemde te kil etmi tir.¹⁴ Devlet, tabiiyetinde olan ferdlerin hayatlarını; refah ve güvenlik içerisinde geçirmelerini sa lamak, ba ka toplumların ve -a a ıda bahsedilece i üzere- asalak toplulukların taarruzlarından korumak ve onları belli nizamlar çerçevesinde idare etmekle görevlidir. Vazifelerini de yürütebilmek için birçok insanı çalı tırmak ve bu insanlara da bu hizmetleri kar ılı nda bir ücret ödemek durumundadır. Bu ücretlerin ödenebilmesi için bazı örfî ve dini vergileri toplamak durumundadır. Bu halde insanların istekleri ile de il dinin öngördü ü normlar ile hareket eder.

Piyasa ise devletin, hukukun ve di er kurumların aynı amaçlarla görevli bulundu unda bir ayrılı a dü memektedir. Ancak bütün bu vazifelerin hangi önceliklerle ve ne ekilde gerçekleştirilece ine dair yine tabi oldu u temel zihniyetle paralel ve slam'a aykırı bir çizgide görü belirtmektedir. **Piyasa** rasyonalizm ve humanizm gibi di er akımların etkisi dolayısıyla me rutî ve yarı-me rutî sistemlerle var olmaktadır. Bu durumda insanların birbirleri ile olan mutabakatlarına dayanan hukuku kullanmaktadır. Bu hukukun ilkeleri seküler bir muhtevaya sahiptir ve yine **Piyanın** temelinde yatan iktisadilikle izah edilebilir.

Para, Çar ı-Pazar ve Ticaretin Ortaya Çıkı ı

Sosyal hayat, i bölümü, devlet, hukuk ve di er müesseseler artık iktisadi faaliyetlerin yo unla masına vesile olur. Artık yo unla an mübadele i lemlerinin etkin olabilmesi için para gibi bir aracı kullanılmaya ba lar. Paranın kullanılması sonucu; belli ihtiyaç mallarını para kar ılı ı alan, yine para kar ılı nda bunları ihtiyaç sahiplerine satan ve bu iki i lem arasında eme inin kar ılı ı olarak bir miktar para kazanarak bununla ihtiyaçlarını temin eden esnaf ve bunların bu i lerini yürüttükleri çar ı ve pazarlar ortaya

¹⁴ Osmanlı devletinin yasaları hükmünde olan kanunnameler bu eserde, slam hukuku bakımından incelenmi ve dayandıkları zeminin oldu u yönünde ciddi tahlil ve tespitlerde bulunulmu tur. (Bakınız: Ahmed Akgündüz, a.g.e., C.I-VIII)

çıkarak. Devlet eliyle, oldukça geni bir sahada güvenli ve istikrarın sağlanması artık daha uzun mesafelerde alım-satım işlerinin gerçekleştirilmesini de mümkün hale getirir. Böylece, insan temel üretim ve mübadele ile ihtiyaçlarını temin ederken ticaret sayesinde bir miktar birikim yapma imkânı da bulmuştur. Böylece farklı zenginlikte insanlar, bölgeler ve hatta toplumlar meydana gelmeye başladılar. Para, ticaret ve çarşı-pazarlar; iktisadi faaliyetlerin önemli enstrümanlarıdır. Bu münasebetle özellikle; kolayca kullanılabilmesi, denetlenebilmesi ve istismara kapalı olmaları için birçok müessese ile donatılmışlardır. **Pazar** ve **Piyasa**; bu bahiste de diğer bazı kavramlarda olduğu gibi birbirine çok yakın bir şekilde bunları söylemektedir. Ancak yine tüm bu kavramların ne amaçla ve hangi ilkeler çerçevesinde yürütüleceği konusunda bir ayrım da bu kavramların konusu içine girmektedir.

Özellikle para ve ticaret, insan açısından, kulluk için gerekli temel ihtiyaçların karşılanmasıyla sonraki faaliyetlerle ortaya çıktıkları için durumları tartışılmalı iki konu olmuştur. Dünya hayatında, ihtiyaçlarını karşılarlarken ve karşıladıktan sonra Allah'a kulluk etmek görevinde ve amacında olması gereken insanın; para ve ticaret ile fazlaca meşgul olması bir problem olarak görülmüştür. Çünkü insan, kalbinde Allah sevgisinden başka bir sevgi bulundurmamalıdır. Bir zaman sonra bırakıp gideceği bu dünyaya sağlam baskılarla bağlanmamalıdır. Ancak çok para ve ticaret; insanı hüsnü içerisinde Allah'a yönelmekten alıkoyan iki dünya halidir. Gazâlî bu ikisinin dünyaya olan ilgiyi artırması ihtimaline karşı insanın takındığı tavrı *zühd*¹⁵ olarak adlandırmaktadır ve bu tavrı kulluk vazifesinin yerine getirilmesi açısından tavsiye etmektedir. Bununla birlikte Gazâlî, para ve servetin ancak

¹⁵ “Gazâlî fakirliğin dünyanın insandan el çekmesi, zühdü ise insanın dünyadan el çekmesi olarak tanımlar.”(Sabri Orman, a.g.e., s.68) Bununla birlikte; “Hikmet, dünyanın mamurluğu için gafletin yaygın olmasını gerektirir. Eğer, insanların tümü, kırk gün süreyle sadece helalinden yemeye uymazlarsa, onların dünyaya karşı bu zühdlilerinden dolayı dünya harap olur, çarşılar ve geçim yolları boş kalırdı.” der.(Sabri Orman, a.g.e., s.64) Burada bir nokta dikkati çekmektedir: Gazâlî'nin bu dünyâncesinde, piyasanın kendi kuvvetini atfettiği güç olarak insanın içerisindeki sürekli durumunu iyileştirme isteğine yönelik olarak, helal-haram demeden kazanmak yoluna gideceğinin altı çizilmektedir. Reel durumların farkında olmakla birlikte onun; dine göre doğru ve iyi olmayan bir hal olduğu unu vurguladığı buradan çıkarılabilir. Ki modernle geleneksel olan arasındaki en temel ayrımlardan birisi de budur: Modern insanın doğasından gelen özelliklerinin meşru olduğu unu söylerken, gelenek bu özelliklerin en azından bir kısmının dinen gayri meşru olduğu unu kabul etmektedir.

dini amaçlara harcanmak üzere talep edilmesinde bir beis görmez. Sonuçta amaç, aracı me rula tıracaktır. Öte yandan para ve ticaret sayesinde insanların ihtiyaçlarını temin etmelerinin kolayla aca ı temel kabullerindedir. Nitekim geleneksel dünyada da ticaretin; insanların ihtiyaçlarını kolayca kar ilamalarına hizmet amacıyla yapıldı ı yaygın bir kabuldür. Hatta 16. yüzyılda bir Avrupalı dü ünüre ait olan u cümleler slam toplumlarında ve geleneksel dünyada ticaretin ne anlama geldi i konusunda ciddi bir örnektir:

‘Eskiden kullanılabilir bir servete sahip olan asiller, onu topra a yatırarak, birçok insana i sa lar ve memlekete lüzumlu olanı yeti tirirlerdi. Tüccarlar, sermayelerini, normal ticaretlerine tahsîs ederek ülkenin çe itli bölgelerinde kıtlı ı veya bollu u e it kırlardı; sayısız insan kullanarak prenslerin ve ehirlerin gelirlerini arttırırlardı. Aksine olarak, bugün, bir kısım asiller ve tüccarlar (birinciler ikinciler vasıtasıyla ve di erleri do rudan do ruya) muntazam ticaretin risklerini ve güçlüklerini bertaraf etmek için, kullanılabilir bütün sermayelerini, kendilerine yüksek ve emin gelir sa layan para ticaretine hasretmektedirler.’¹⁶

Bu ekliyle bir taraftan ticaretin geli imi açısından devlet her türlü imkânı hazırlarken di er taraftan bu ticaretten gayrı me ru ekilde bir kazanç için yine gayrı me ru durumları önleyici tedbirler almaktadır. Paranın slam iktisadiyatı açısından büyük bir önemi vardır. Para, her malın de erini ölçen bir ölçü olması hasebiyle de erinin sabit olması gerekir. Yani o, uzunluk ölçen metre gibi bir alettir. Bu metre; aldı ında uzun, sattı ında kısa ölçerse bu i i yapan hakkından fazlasını kazanır, o ki iyle bu i lemlere girenlerin hakları eksik olarak ödenir. Bu durumda ise insanların aldatılmı olaca ı dü üncesi hâkim bir görü tür. Zaten Osmanlı devleti de **Pazarda** paranın kontrolünü özellikle takip etmi tir. Bu konuda özellikle kalp paranın

¹⁶ “XVI. yüzyıl Anvers’i hakkında bize çok canlı bir tasvir bırakan Lodovico Guiccardini”(Henri Sée, **Modern Kapitalizmin Do u u**, çev. Turgut Erim, 2. Baskı, stanbul, Yöneli Yay., Kasım 2001, s. 31)den alınan bu bilgilerde, ticaretin ve servetin XVI. yüzyıldan itibaren kapitalizm rüzgarı ile ne yönde savruldu u da görülebilmektedir.

kullanılmaması için ciddi tedbirler almıştır.¹⁷ Diğer bir unsur olan çar ve pazarlar ise ihtiyaçların karılandığı, paranın tedavül ettiği, ticaretin yürütüldüğü yerler olmak dolayısıyla fazlaca bir öneme sahiptir. Buralar aynı zamanda tüm bu işlemlerin devlet tarafından kontrol altına alındığı ve takip edildiği yerlerdir. Bu yerlerin varlığını sürdürmesi ve buralarda yapılan işlemlerin de sıhhatli bir şekilde yürütülmesi için devlet birçok tedbir alır ve tesis ettiği müesseseler vasıtasıyla bu tedbirleri yürütür. Nitekim Osmanlı devletinde; ticaret, çar ve pazarlar, ihtisab ve narh bahşliklerinde bu konularla ilgili müesseseler anlatılmıştır.

Para, çar ve pazar ve ticaretin **Piyasa** bahşinde sahip olduğu yere değinirken bir hususun altını çizmekte fayda vardır. **Piyasa**, kapitalist sistemin oluşturuğu bir yapıdır ve kapitalizmin ortaya çıkması ve gelişimi açısından bu üç konunun büyük bir önemi vardır. Bilindiği gibi kapitalist ekonomi; coğrafik keşiflerle Avrupa'ya akan büyük miktarda gümüş ve altın dolayısıyla para üzerinde gelişen *mali kapitalizm*; yine coğrafik keşifler sayesinde keşfedilen yeni ticaret yollarının önünü açması oluşturuğu *ticari kapitalizm*; uzak ticaret sayesinde artan hammadde ile artan üretime ve *putting-out* gibi süreçlerin ardından gelişen seri üretimin getirdiği *sanayi kapitalizmi* ve son olarak da dünyadaki bütün çar ve pazarlara hakimiyetin sağlanması ile kapitalizmin son aşamasına ulaşmasıyla bugünkü halini almıştır. Dolayısıyla üç adımda gelişen kapitalist ekonomi bu bahşlikte yer alan üç unsurdan da meydana gelen toplu ve bütünü kapsayan bir dönüşümün ürünüdür denebilir. Dolayısıyla bu üç unsurun varlıkları açısından sağlam toplumlarından farklı bir durum **Piyasada** mevcut değildir. Fakat **Piyasanın** bu bahşliklere dair ortaya koyduğu sistem **Pazardan** tamamıyla farklıdır. Sağam iktisadiyatı paranın, bir ölçü aracı olmasından dolayı nominal değeri haricinde kullanılmaması gerektiğini söylerken, **Piyasa** parayı da bir ticaret malı haline dönüştürmüştür ve böylece kullanılmaktadır. Ticareti ise artı ürünlerin -ki seri üretim sayesinde çok artmıştır- tamamen kâr amacıyla kullanılması ve

¹⁷ Bakınız: Hüküm 88, 89, 208, 215, 359, 406, 473, 475, 1308, 1687(5 Nolu Mühimme Defteri (973/1565-1566): Özet ve ndeks, haz. H. Osman Yıldırım vd., DAGM Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara, 1994)

do rudan birikim ve sermaye olu umuna ve geli imine hizmeti boyutuyla ele almaktadır. Çar ı-pazarlar ise üretim-tüketim döngüsünün hız kazandırılarak seri üretim yoluyla bol miktarda bulunan ürünlerin eritildi i; bu yolla yüksek oranda kâr hacmine elveri li ve sermaye sahiplerinin müdahalesine açık, edilgen bir konumda de erlendirilmektedir. Bilindi i üzere **Piyasanın** di er bir tabiri de Serbest Piyasa Ekonomisi'dir. **Piyasada** bu üç unsur; slam iktisadiyatı açısından sahip oldu u anlam ve amaçların tamamen dı ında ve aksine olarak yer almaktadır. Zaten biraz yukarıda verilen bir alıntı da **Piyasanın** para ve ticaret üzerindeki dönü türücülü ünün, gelenek ve slam iktisadiyatından farklıla mak yönünde seyretti ini bir Avrupalı dü ünürün a zından gayet güzel anlatmaktadır.(Bakınız dipnot: 14) **Spekülasyon, Pazarda** tamamen yasaklanmı ve önlenmek amacıyla her türlü müessese tesis edilmi ken, **Piyasada** ise en güçlü enstrümanlardan birisidir. Oysa Hz. Peygamber bir hadisiyle¹⁸ toplumu aldatanın o toplumdan olamayaca ını bütün açıklı ı ile ortaya koymakta ve bir anlamda spekülasyon türü faaliyetleri açıkça yasaklamaktadır. Kapitalist yakla ımların atfetti i bu anlamlar itibariyle **Piyasanın** daha iyi kavranması için Mustafa Özel'in eserine müracaat edilebilir.¹⁹

htiyaç Temininde Gayrı Me ru Yollar

Daha önce de vurgulandı ı gibi ihtiyaçların temini için bazı faaliyetlerde bulunması gerekir. Bu faaliyetler; üretim biçimlerinde sayılan türde oldukları ekliyle; toplayıcılık, ziraatçılık, esnaflık/zanaatkarlık, ücretli çalı mak ve ticarettir. Ancak bunların yapılabilmesi için insanın çalı ması ve emek vermesi yani bu üretimlerin kar ılı ını olu turması gerekmektedir. Bu ba lamda kar ılı ında emek vermeden ya da tam kar ılı ını vermeden elde edilen ürünler ya da genel olarak verdi i eyin(emek, mal ya da ücret) etti inden fazlasını almak her zaman problemlı konular olmu tur. Bu

¹⁸ Ebu Hureyre'den rivayet edildi ine göre, bir gün Allah'ın Resûlü (s.a.v.) pazarda bir bu day sergisine u radı. Elini bu day yı ınının içine daldırınca parmakları ıslandı. Bunun üzerine satıcıya; "Bu ıslaklık ne?" diye sordu. Adam; 'Ey Allah'ın Resûlü! Ya mur ıslattı', dedi. Kutlu Nebî; " nınların görüp aldanmaması için o ıslak kısmı ekinin üstüne çıkarsaydın ya!" kar ılı ını verdi. Ardından da; "Bizi aldatan, bizden de ildir." buyurdu. (Müslim, İmân 164)

¹⁹ Bakınız: Mustafa Özel, a.g.e., 1995

problemlerin genilikleri ya da derinlikleri bir toplumdandilerine ve bir zamandan diğer zamana hatta bu problemin nesnesi olan şeylere göre değişiklik göstermektedir. Bu bakımdan da **Pazar** ve **Piyasa** açısından bu gayrimenkul bahsi değerlendirilecektir.

İmam Gazâlî bu gayrimenkul kazanç hakkında; geçim yollarına girmek için genel olarak bir öğrenim dönemine ihtiyaç olduğunu ve bu dönemi herhangi bir sebeple yamamı olan insanların ileride de bir geçim yoluna girememeleri sebebiyle olan dışarı yollardan geçimlerini temin etmeye yöneldiklerinden bahseder. Kimi zaman bu insanlar bir araya gelerek bazı gruplar oluştururlar. O, bunlara; hırsızları, dilencileri ve haydutları örnek vermektedir.²⁰ Ancak yukarıda yapılan gayrimenkul tanımına bakılarak bu tür geçim yollarına ya da kazanç kaynakları da eklemek mümkündür. Ki bugün özellikle helal ve haramlı birçok tartışılan faiz türü uygulamalar da buna dâhildir. Hatta Kur'an'da yer alan bir ayete²¹ göre karlılık rızaya dayanmayan alı-veriler de bu türden kazanç dâhildir. İslam'ın özellikle ayırımını yapmış olduğu bu gayrimenkul kazanç hakkında ihtiyaçların temini bahsinde vurgulandığı üzere gayrimenkul yollardan temel ihtiyaçlarını temin etmek ibadetle emretulmuştür. Bu tevkile birlikte ciddi yasaklamalar da getirilmiştir. Daha önceki bahiste anlatılan çarşı-pazarlara dair uygulamaların birçoğu bu gayrimenkulların önüne geçmek üzere de kullanılmıştır. Genel hatlarıyla geleneksel yapıların ve özellikle İslam'ın bu konudaki ciddiyeti **Pazara** da yansımıştır.

Gayrimenkul konusunda **Pazarda** yer alan ayırım **Piyasada** biraz daha farklılaştır. Yukarıda değinildiği üzere; paranın da ticaret malı haline gelmesi değer ölçü biriminin kaygan bir özellik kazanmasına bu durumda da alı-veri yapan insanların bir anda aldanmış olmalarına yol açmaktadır. Diğer taraftan **Piyasa**nın önemli argümanlarından olan spekülasyon da açıkça **Pazarın** tanımladığı gayrimenkulun sınırları içerisinde yer almaktadır. Bundan bakılarak özellikle değinilecek bir husûs vardır

²⁰ Sabri Orman, a.g.e., s.126

²¹ “Ey iman edenler, birbirinizin mallarınızı haram yollarla yemeyiniz. Meğer ki, o mallar sizden karlılık rızaya dayanan bir ticaret malı ola”(en-Nisâ, 4/29)

ki kapitalizmin temellerinin atıldığı 14-17. yüzyıllar arasında Avrupa iktisadiyatının temel kaynaklarının benzeri yollarla elde edildi idir.²² Diğer yandan Avrupa’da ticaret ve diğer iktisadi faaliyet alanlarında bu tür durumların me rula masında bazı sebepler de vardır. Ortaça Avrupası’nın siyasi yapısı bu ve benzeri konularda büyük bir etkiye sahiptir. Daha önceki bakılklarda de inilen devlet mekanizmasının iktisadi faaliyetler üzerindeki kontrol ve düzenleyicili i bu dönem itibariyle Avrupa’da pek da mümkün de ildir, zira feodalizmin etkisi asayide yönelik olumsuz bir etki meydana getirmi tir. Özellikle Avrupa toplumlarının temel kurumlarından olan Kilise’nin de dahil oldu u büyük yolsuzluklar, spekülâtif hareketler toplumdaki adalet algısını derinden yaralamı tır. O dönem iktisadi faaliyetler hemen hemen bütün bu olumsuzluklarla mücadele etme gücüne sahip kesimlerin tekelinde yo unla mayaba lamı ve bu kesimler güçlerini de sonuna kadar kullanmı lardır. Böylece tabiatla daha çok hayvanlar arasında var olan “*güçlü olan haklıdır*” yasası i lemi tir. Özellikle Yeniça Avrupası’nın rekabetçilik anlayışının temellerinin ve ulusal ekonomi, merkantilizm ve sömürgecilik gibi faaliyetleri bu do a yasası çerçevesinde daha iyi anlaşılmaktadır. Bu ve benzeri do a yasalarının, Avrupa’nın üretmi oldu u yeni/modern/rasyonel/seküler felsefe üzerinde etkili oldu u ise büyük ölçüde kabul görmü tür. Nitekim bu çalı mada da **Piyasa** tüm bu zihniyet esaslarının ürünü olarak ortaya çıkmaktadır.

İktisadi Faaliyetin Saikleri

Yukarıdaki “Para” başlığında kısmen de inildi i kadarıyla insanı dünya malı özellikle para kazanma iste ine kısaca de inilmi ti. Bununla birlikte ihtiyaçların temini de göz önünde bulundurulunca genel saıklar ortaya çıkmaktadır. Ancak hakikaten “*durumunu daha da iyile tirme*” ya da “*ya bir felakette kar ıla ırsam*” endişesi ile insan, iktisadi faaliyete daha fazla yönelebilmektedir. Bu örneklerden birincisi hatırlanacağı üzere modern iktisatın, ikincisi ise İmam Gazâlî’nin kullandığı birer önermedir. Bugün için ya

²² Nitekim W. Sombart bu gerçe i çarpıcı bir ekilde ifade etmektedir: “*Zengin olduk, çünkü ırklar ve milletler bizim için tamamen öldüler; bizim için kıtalar ıssızla tı.*” (Henri Sée, a.g.e., s.56)

da tarihi bir olay için ekonomik meselelerle ilgilenen ara tırmacıların; “insan daha çok kazanmayı ister mi?” ya da “insan daha çok kazanmayı neden ister?” ekindeki bir soru ile kar ıla maları ara tırmanın esasına yani metoda ili kin kaçınılmaz bir durum görünümündedir.

mam Gazâlî'nin, sosyal hayatın zuhuru ile insan ihtiyaçlarının muhtevasında de i iklikler olabilece i yönündeki görü üne yukarıda yer verilmi ti. Nitekim Gazâlî, insanların daha fazla kazanmak yönündeki e ilimlerine gelecek korkusu ve ba kaları üzerinde tahakküm tesis etme iste inin sebep olabilece ini söyler. O bu isteklerden ikincisine insanda bulunan bazı e ilimlerin sebep oldu unu da bildirir.²³ te insandaki bu tahakküm etme iste i onun üstünle me, yücelme gibi e ilimlerinden do an tekle me arzusundan kaynaklanmaktadır. Teklik, e iti veya dengi olmamak esasına dayandı na ve e iti bulunmamak da Allah'a mahsus oldu una göre insanın yapabilece i eyler siyasi güç kazanmak, zengin olmak, nüfuz sahibi olmak gibi yollarla insan bu iste ini bir miktar tatmin edebilmektedir. Ancak Gazâlî'ye göre bu türden istekler asla doyurulamayacak isteklerdir. Di er taraftan gelecek korkusunun etkisi ile de insan; kendisinin ve ailesinin gelece ini garanti altına almak e ilimindedir. Bu e ilim de bir öncesi gibi tatmin edilemez bir e ilimdir. mam Gazâlî bu gelecek endi esinin bir miktara kadar mazur görülece ini bildirirken bazı örneklerle onun sınırlarını da çizmektedir.²⁴ Bu yakla ımlar Osmanlı toplumu tarafından da tamamen

²³ “Ona göre insan ruhunun dört temel e ilimi vardır: Behimiyet(hayvanîlik), sebaiyyet(yırtıcılık), eytaniyet(eytanlık) ve rububiyet. Birinci e ilime, yeme-içme ve cinsiyet içgüdüleri; ikinciye eziyet verme, vurma ve öldürme gibi e ilimler; üçüncüye entrikacılık, kurnazlık, hilekârlık ve aldatma gibi e ilimler; sonuncusuna ise kibir, gurur, zorbalık ve yücelme iste i gibi e ilimler girer.”(Sabri Orman, a.g.e., s.128)

²⁴ Gazâlî, insanın dünya ile ili kisinde bir takım hallerden bahseder. Zühd ile ilgili olanına daha önce de inilmi ti. Burada konuyla ilgisi bakımından “tevekkül hali”ni(Sabri Orman, a.g.e., s.70) ele almakta fayda vardır. Ki bu kavram ço u zaman iktisat temelli çalı malarda geleneksel toplumların genel karakterlerinden olmak ve kapitalist yakla ımlara da aykırı bulundu undan pek tartı ılan bir konudur. Ancak burada detayına girmeden özellikle bu gelecek korkusu ba lamında tevekkülün iddihar yani mal biriktirmekle ilgili bahsine de inmek uygun olacaktır. Gazâlî; yalnız bir insan için günlük mai etini kar ılamaya ve muhtaçlara yardım etmeye yetecek kadar mal biriktirmesini yeterli ve do ru görür. Tabi bu tevekkülün en üst mertebesidir; ona göre orta hal kırk günlük, bir yıl ve fazlası için biriktirmeyi ise tevekküle aykırı görür. Aile sahibi bir insan için bir yıllık bir iddiharı tasvip eder. Bir yıl tekrarında gelir de tekrar edece i için bu bir yıldan fazlası tevekkül haline yani, Allah'ın rızık

benimsenmi ve fazlaca mal biriktirmek kötü kar ılanan hallerden olmu tur. Bu sebebe binaen **Pazarda** bu tür e ilimlerle hareketin önü alınmı durumdadır. ktisadi saikler her zaman fizyolojik ve sosyal duruma göre zaruri ihtiyaçların temini için etkili olmu tur.

Piyasa ise insanın iktisadi faaliyetlerdeki sâikini ise durumunu daha iyi hale getirmekle açıklar. Bu bir anlamda Gazâlî'nin ho kar ılamadı ı haliyle üstünleme, yücelme ekinde ifade etti i e ilime benzemektedir. Ancak **Pazarda** benzeri e ilimler büyük ölçüde kötülenir ve hakir görülürken **Piyasada** bu e ilim me ruiyet kazanmı tır.

SONUÇ

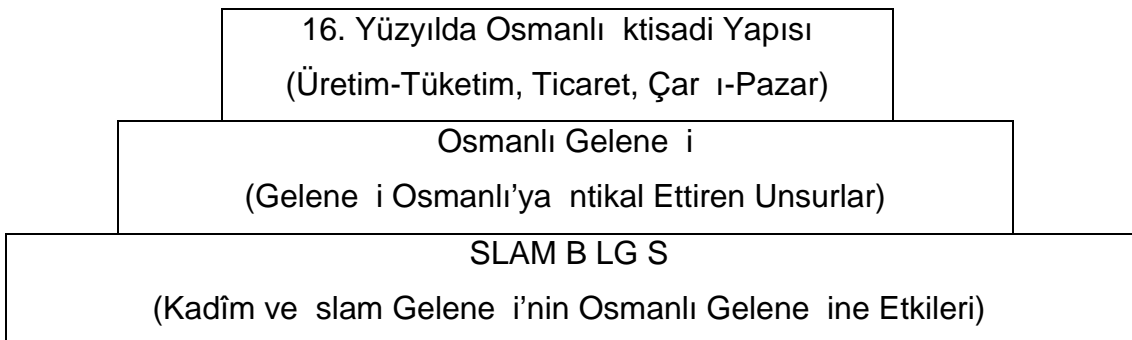
Tezin ortaya koymaya çalıştığı yöntem ve vurgulamak amacıyla olduğu problemler geçmiş bölümler içerisinde hiyerarşik bir sıralama ile sunulmaya çalışılmıştır. Ki böyle bir hiyerarşik yahut kademe sistemi; edinilen bakışlıkların birbiri ile net tür bakışlara sahip olduğunun daha kolay kavranmasını sağlayacaktır. Bu hiyerarşinin ‘*tümden gelim*’ esasına göre kurgulandığını belirtmekte de fayda vardır.

Bu haliyle tümü karışılması ve birinci düzeyi ifade etmesi bakımından ‘*slam Bilgisi*’ temele oturtulmuş ve Giriş bölümünde ‘*Kadîm*’ kavramı ile ‘*slam Bilgisi*’nin ürettiği ‘*GeleneK*’ ve bu geleneğin Osmanlı’ya nasıl ulaştığına dair izahlar yapılmıştır.

Çalışmanın hiyerarşisinde ikinci düzeyi ifade eden Osmanlı geleneği; birinci bölümde bu geleneği Osmanlı’ya intikal ettiren unsurlar üzerinden anlatılmıştır. Böylece 16. yüzyıla gelene kadar bir hazırlık dönemi tanımlanmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümü; 16. yüzyılda Osmanlı iktisadi yapısı ele alınarak suretiyle hiyerarşik olarak üçüncü düzeyi karışılmak üzere tekil edilmiştir.

Bu hiyerarşik sistemi şu şekilde emalandırmak mümkündür:

Çalışmanın üçüncü bölümünde Osmanlı geleneğinde yerini alan yaklaşımlar **Pazar** ile ve modern yaklaşımlar **Piyasa** ile adlandırılarak bu iki

paradigma arasında bir mukayese olu turulmaya çalı ılmı tır. **Pazar** paradigması yukarıda bahsedilen hiyerarideki ikinci düzeyin iktisadi faaliyetlere özel bir hülasası olarak kabul edilebilir. Bu sebeple çalı mada dördüncü bir düzeye kar ılık gelmedi ini vurgulamakta fayda vardır.

Buraya kadar bahsedilen hiyerar i esasında bir bütünü ifade etmektedir. Bu bütün Osmanlı Pazarı'dır. Her düzeydeki kar ılı ı ve mütemmim konularıyla birlikte ele alındı ında daha anlamlı ve geleneksel dünyaya özgü bir muhtevada oldu u göze çarpmaktadır. Osmanlı Pazar'ı, tez çalı masının hedeflemi oldu u daha özgün bir metot sayesinde modern yakla ımlardan daha etkili bir biçimde izah edilebilmi tir.

Sonuç olarak:

slam dünyası tarafından etrafı çevrilmi olan Avrupa, co rafi ke iflerle birlikte; 15 ve 16. yüzyıllara kadar artan nüfusun da baskısıyla uzak ülkelere ula an ve zihni boyuta da sahip olan bir sıçrama meydana getirdi. Nüfus artı ına paralel olarak; Müslüman bilginlerden tercüme faaliyetleri yoluyla edinilen bilgiler¹ sayesinde meydana gelen teknik; denizcilik alanındaki geli meler ile lojistik; slam dünyasının Akdeniz'de sa lamı oldu u istikrar dolayısıyla ticari; iklim de i imi ile zirai üretimdeki artı dolayısıyla ekonomik ve feodalizmin yıkılması ile siyasi alanda ya anan geli meler Avrupa'nın bu sıçramasını olu turmu tur. Kendi durumundaki de i imin artılarını kullanan Avrupalı devletler, artık ezeli dü man Osmanlı devletinin hayatında sürekli olumsuz etkiler meydana getirmeye ba lamı lardır. Bununla birlikte 16. yüzyılın nüfus artı ının ya andı ı dönemlerde, neredeyse do al sınırlarına ula an Osmanlı Devleti di er alanlarda –birçok problemini çözmü olan Avrupa'nın hızı ve yıkıcılı ının da etkisiyle- nüfusunun artı ına paralel geni lemeler meydana getirmekte zorlandı. Dünya dengelerinde meydana gelen bu de i im 17. yüzyıl ba larında etkisini göstermeye ba ladı ında Osmanlı devleti; gelene in merkezi çekim etkisi ile kendi yörüngesinde hayatını devam ettirmeye çalı mı tır. Zamanla Avrupa'dan Osmanlı toplumuna sirayet eden de i im, toplumu kendi gelene inden ve dolayısıyla

¹ David Arnold, a.g.e., s.18

da hayat kaynağından uzaklaştırmı ve böylece Osmanlı toplumu kendisini 16. yüzyılda mükemmel iyleyen bir bütün olma vasfına kavuştu. Gelenekten kopmuş *ibadullahın* gündelik ve günlük meselelerine çareyi *ekonomik insan* modelinden devirmeye çalışmıştır.

Bundan itibaren bu çalışmanın ortaya koymak maksadında olduğu da yukarıdaki özet ve onun anlattıklarına ancak Osmanlı'nın kendi bütünlüğü içerisinde ele alınması suretiyle vakıf olunacağı ekseninde metodolojik yaklaşımların tesis edilmesi gereklidir. Ancak bugünün Osmanlı tarihçiliği daha çok batı kaynaklı metodlar ve yaklaşımlarla yürütülmeye çalışılmaktadır. Bu yanlışların önemli sebepleri vardır:

Osmanlı geleneğine ait kaynakların doğrudan faydalanmaya müsait bir şekilde elde bulunmaması; arşiv malzemesinin bir bütünü anlatacak mahiyette kullanımda olmaması; bilhassa son birkaç yüzyılın hala yeteri kadar tahlil edilememiş olması; modern algıların geleneksel algılara hayat hakkı tanımayacak derecede etkili olması gibi durumlar bahsi geçen yanlışların önemli sebepleri arasındadır. Bu eksikliklerin Osmanlı tarihçiliğini sürüklediği metod ise Kapitalizmin ortaya çıkışında Protestanlık ve püriten ahlakın sahip olduğu etkiye karşılık skolastik düşüncenin aykırı etkisi arasında Weber'in kurduğu mantığın; İslam düşüncesi ve tasavvufunun Osmanlı modernleşmesine olan engelleyici ve rasyonel düşüncenin itici etkisi arasındaki ilişkilere uygulanması yönünde ortaya çıkmıştır. Oysa dikkat edilince üzere bu iki durum için ortaya konan önermeler birbiri ile paralellik arz etmek şöyle dursun aynı düzlem üzerinde bulunan herhangi bir çakıma dahi meydana getirmemektedir. Zira bu iki durumun ait olduğu bağlamlar yani gelenek ve modern birbiri ile tamamen ayrı ve aykırı iki düzlemi ifade etmektedir.

Bu ikisi arasındaki farklılıklar bu noktadan itibaren İslam düşüncesi, Varlık Felsefesi, İktisat Felsefesi gibi tarihten ayrılamayacak olan fakat bu çalışmanın sınırları bakımından farklı alanların konularıdır.

KAYNAKÇA

- **5 Nolu Mühimme Defteri (973/1565-1566): Özet ve ndeks**, haz. H. Osman Yıldırım vd., Ankara, DAGM Osmanlı Ar ivi Daire Ba k. Yay., 1994
- **12 Nolu Mühimme Defteri (978-979/1570-1572): Özet-Transkripsiyon ve ndeks**, haz. H. Osman Yıldırım vd., DAGM Osmanlı Ar ivi Daire Ba k. Yay., Ankara, 1996, C.I-II
- AKGÜNDÜZ, Ahmet, **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukûkî Tahlilleri**, stanbul, Fey Vakfı Yay., 1990, C.I
- AKGÜNDÜZ, Hasan, "Klasik Osmanlı Asırlarında Tekke E itimi, Amaçlar ve Araçlar", **E-SOSDER**, 2004, C.III, S.7
- ALTINAY, Ahmed Refik, **Onuncu Asr-ı Hicrî'de stanbul Hayatı**, haz. Abdullah Uysal, 1. Baskı, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlı ı Yay., 1987
- Anonim, **Mızraklı İmihal**, haz. smail KARA, 5. Baskı, stanbul, Dergah Yay., Ekim 2001
- ARNOLD, David, **Co rafi Ke ifler Tarihi**, çev. Osman Bahadır, 3. Baskı, stanbul, Yöneli Yay., Ocak 2001
- ARPAGU , Hatice K., "Kara Dâvûd", **D A**, C.XXIV, s.359
- ARPAGU , Hatice K., **Osmanlı Halkının Geleneksel slam Anlayı ı**, stanbul, Ensar Ne riyat, 2. Baskı, Aralık 2006
- ARSLAN, Hüseyin, **16. Yy Osmanlı Toplumunda Yönetim, Nüfus, skan, Göç ve Sürgün**, 1. Basım, stanbul, Kaknüs Yay., Haziran 2001
- A İKPA AZADE, **Tevarih-i Âl-i Osman**, Haz: H. Nihal Atsız, stanbul, Milli E itim Basımevi, 1992
- AYVERD , Ekrem Hakkı, "**Osmanlı Mimarisinin İlk Devri**", stanbul, stanbul Fetih Cemiyeti Yay., C.I, 1989
- BARKAN, Ömer L., "Giri ", **Hüdavendigâr Livâsı Tahrîr Defterleri**, haz. Ömer L. Barkan-Enver Meriçli, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, C.I
- BARKAN, Ömer L., "Timar", **Osmanlı Tarihi**, haz. Enver Z. Karal, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1977, C.?
- BATMAZ, Eftal ., XV-XVI. "Yüzyıl Kanunnamelerine Göre Osmanlı devletinde Tahıl Üretimi", **Tarih Bölümü Tarih Ara tırmaları Dergisi**, Ankara, AÜDTCF Yay., 2004, C.XXIII, S.36
- BAYRAM, Mikail, "Bacıyân-ı Rûm (Anadolu Bacıları) ve Fatma Bacı", **Türkler Ansiklopedisi**, ed. Salim Koca vd., Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, C.VI

- BAYRAM, Mikail, "Türkiye Selçukluları Döneminde Bilimsel Ortam ve Ahili in Do u una Etkisi", **Türkiyat Ara tırmaları Dergisi**, Konya, SÜ Yay., S.10
- BOZKURT, Nebi- P RL , Mehmet, "Medrese", **D A**, C.XXVIII
- BRAUDEL, Fernand, **Maddi Uygarlık**, çev. Mehmet A. Kılıçbay, 2. Baskı, Ankara, mge Kitabevi, Ocak 2004
- BROWN, L. Carl, **mparatorluk Mirası**, çev. Gül Ça alı Güven, 1. Baskı, stanbul, leti im Yayınları, 2000
- CEZAR, Mustafa, **Tipik Yapılarıyla Osmanlı ehircili inde Çar ı ve Klasik Dönem mar Sistemi**, stanbul, Mimar Sinan Üni. Yay., 1985
- ÇABUK, Vahid, **Osmanlı Te kilat ve Siyaset Kültürü**, 1. Baskı, stanbul, Emre Yay., 1996
- ÇAY, Abdülhaluk, "Anadolu Selçuklularında Medreseler", **Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Ankara, HÜ Yay., 1984, S.1
- ÇELEB , Iyas, " sim-Müsemma", **D A**, c.XXII
- ÇET N, Altan, ÇA , Galip, "Osmanlı Devleti Hangi Tarihte Kuruldu Sorusunun Dü ündürdükleri Ya da bn Haldun Üzerinden Yeniden Bir Okuma Denemesi", **Türk Yurdu**, Ankara, Türk Ocakları Yay., Ekim 2009, C.XXIX, S.266,
- Ç FTÇ , Cafer, "Osmanlı'da Meyve Alım-Satımı: Mekânlar, Görevliler, Vergiler ve Standartlar", **EJOS**, VIII (2005), No.3, s.1-17
- Ç FTÇ , Cafer, "18. Yüzyılda Bursa Halkına Tevzi Edilen ehir Masrafları", **Sosyal Bilimler Dergisi**, Bursa, UÜ-FEF Yay., Yıl 5, S.6(2004/1)
- DAVUTO LU, Ahmet, "Medeniyetler Arası Etkile im ve Osmanlı Sentezi", **Osmanlı Medeniyeti**, Haz: Co kun Çakır, 2. Baskı, stanbul, Klasik Yay., Ekim 2006
- D V TÇ O LU, Sencer, **Osmanlı Beyli i'nin Kurulu u**, stanbul, Yapı Kredi Yayınları, Aralık 1999
- DÖNDÜREN, Hamdi, "Narh", **A**, Akit Yay., stanbul, C.V
- DÖNDÜREN, Hamdi, "Nass", **A**, Akit Yay., stanbul, C.V
- DÜZENL , Ya ar, "Balıkesirli Bir Osmanlı Aydını: mam Birgivi", **SBE Dergisi**, Balıkesir, Balıkesir Üni. Yay., 2000, C.III, S.4
- ERDURAN, Zeynep, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi'ne Göre stanbul'da Esnaf, Zanaat ve Ticaret: Açıklamalı Metin**, Basılmamı Yüksek Lisans Tezi, 2006, Kırıkkale
- ERGENÇ, Özer, "Osmanlı ehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteli i Üzerinde Bazı Dü ünceler", **VIII. Türk Tarih Kongresi'ne Sunulan Bildiriler (Ankara 1976)**, Ankara, 1981

- ERGENÇ, Özer, “**Osmanlı ehrinde Esnaf Örgütlerinin Fiziksel Yapıya Etkisi, Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi**”, Ankara, HÜ. Yay., 1980
- FAROQHI, Suraiya, **Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Ya amak**, ed. Selahattin Özpalabıyıklar, çev. Gül Ç a alı Güven-Özgür Türesay, 3. Baskı, stanbul, Yapı Kredi Yay., Mart 2008
- GALOTTA, Aldo, “ ‘O uz Efsanesi’ ve Osmanlı devletinin Kökenleri: Bir nceleme”, **Osmanlı Beyli i**, ed. Elizabeth A. Zachariadou, çev. Gül Ç. Güven- smail Yerguz-Tülin Altınova, 2. Baskı, stanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay., ubat, 2000
- GENÇ, Mehmet, **Osmanlı mparatorlu u’nda Devlet ve Ekonomi**, 1. Baskı, stanbul, Ötüken Ne riyat, 2000
- GOFFMAN, Daniel, **Osmanlı Dünyası ve Avrupa 1300-1700**, Çev: Ülkün Tansel, stanbul, Kitap Yayınevi, 1. Baskı, Nisan 2004
- GÜÇER, Lütfi, “XV.-XVII. Asırlarda Osmanlı mparatorlu unda Tuz nhisarı ve Tuzlaların letme Nizamı”, **ktisat Fakültesi Mecmuası**, stanbul, Ü Yay., Ekim 1962- ubat 1963, C.XXIII, No 1-2
- GÜNDÜZ, Tufan, **Anadolu’da Türkmen A iretleri: Bozulus Türkmenleri 1540-1640**, 1. Baskı, Ankara, Bilge Yay., Ekim 1997
- GÜRBÜZ, Adnan **XV.-XVI Yüzyıl Osmanlı Sancak Çalı maları: De erlendirme ve Bibliyografik Bir Deneme**, 1. Baskı, stanbul, Dergah Yay., A ustos 2001
- HEILBRONER, Robert L., **ktisat Dü ünürleri Büyük ktisat Dü ünürlerinin Ya amları ve Fikirleri**, 1. Baskı, Ankara, Dost Kitabevi, 2003
- HOCA SADETT N EFEND , **Tacüt-tevarih**, Haz: smet Parmaksızo lu, Ankara, Kültür Bakanlı ı, 4. Baskı, 1999
- ITZKOWITZ, Norman, **Osmanlı mparatorlu u ve slâmî Gelenek**, Çev: smet ÖZEL, stanbul, ûle Yay., 4. Baskı, Eylül 2008
- BN HALDUN, **Mukaddime**, Çev: Süleyman Uluda , Dergâh Yay., 5. Baskı, stanbul, Aralık 2007
- NALCIK, Halil, **Devlet-i ‘Aliyye: Osmanlı mparatorlu u Üzerine Ara tırmalar-1**, 4. Baskı, stanbul, Türkiye Bankası Yay., Haziran 2009
- NALCIK, Halil, “Osmanlı Devletinin Do u u Meselesi”, **Sö üt’ten stanbul’a Osmanlı devletinin Kurulu u Üzerine Tartı malar**, der. Oktay ÖZEL-Mehmet ÖZ, Ankara, mge Kitabevi, Ekim 2000
- NALCIK, Halil, **Osmanlı mparatorlu u’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300-1600)**, ed. Halil nalcık ve Donald Quataert, çev. Halil Berktaş, stanbul, 3. Baskı, Eren Yayıncılık, Ocak 2009
- NALCIK, Halil, “The Question of The Ottoman State”, Çev: Tahir Sünbül, **Tarih Ara tırmaları Dergisi**, Ankara, AÜDTCF Yay., 1981, C.XV, S.26

- P RL , Mehmet, “Cer”, **D A**, C.VII
- P RL , Mehmet, “Dersiam”, **D A**, C.IX
- KAFESO LU, brahim, **Türk Milli Kültürü**, 19. Basım, stanbul, Ötüken Ne riyat, 1999
- KALLEK, Cengiz, “**Asr-ı Saadet’te Yönetim-Piyasa li kisi**”, stanbul, z Yay., 1997
- KARA, Mustafa, “**Tekkeler ve Zaviyeler**”, 1. Basım, stanbul, Dergah Yay., 1977
- KARPAT, Kemal H., **Osmanlı Modernle mesi: Toplum, Kuramsal De i im ve Nüfus**, Çev: Akile Zorlu Durukan-Kaan Durukan, 1. Baskı, Ankara, mge Kitabevi, Mayıs 2002
- KAZICI, Ziya, **Osmanlı’da Vergi Sistemi**, stanbul, Bilge Yay., 2005,
- KAZICI, Ziya, **Osmanlı’da Yerel Yönetim: htisab Müessesesi**, stanbul, Bilge Yay., 2006
- KAZICI, Ziya-KALLEK, Cengiz, “Hisbe”, **D A**, C.XVIII
- KOCA, Kadriye Y., **Osmanlı’da Kadın ve ktisat**, 1. Baskı, stanbul, Beyân Yay., Mart 1998
- Komisyon, “Narh”, **Dini Kavramlar Sözlü ü**, Ankara, Diyanet leri Ba kanlı ı Yay., 2006
- KONUKSEVEN, Hatice, **Hz. Mevlana, Ahî Evran ve eyh Sadreddin-i Konevi’nin Konya Halkının E itimindeki Rolü**, Basılmamı Yüksek Lisan Tezi, 2006, Konya
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad, **Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri**, 2. Baskı, Ankara, Akça Yay., 2004
- KÜTÜKO LU, Mübahat-Komisyon, “Gümrük”, **D A**, C.XIV
- MÉLIKOFF, Irène, “Ik Osmanlıların Toplumsal Kökeni”, **Osmanlı Beyli i**, ed. Elizabeth A. Zachariadou, çev. Gül Ç. Güven-smail Yerguz-Tülin Altınova, 2. Baskı, stanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay., ubat, 2000
- M RAHOR, Abbas, “ktisadi Dü ünce Tarihinde Bir Atlama”, **ktisat Risaleleri**, der. Mustafa Özel, stanbul, z Yay., 1997
- N ANCI, ükrü, **15-16. Yüzyıllarda Osmanlı ktisat Zihniyeti**, 1. Baskı, stanbul, Okumu Adam Yay., 2002
- OCAK, Ahmet Y., **Babailer syanı: Alevili in Tarihsel Altyapısı**, 3. Baskı, stanbul, Dergah Yay., Temmuz 2000
- OKUMU , Ejder, “Osmanlılar’da Siyasal Bir Kurum Olarak Adalet Dâiresi”, **Sosyal Bilim Ara tırmaları Dergisi**, AKADER Yay., Mart 2005, S.5
- ORMAN, Sabri, **Gazali’nin ktisat Felsefesi**, stanbul, 3. Baskı, nsan Yay., 2007

- ÖNGÜL, Ali, "Selçuklularda Eğitim Faaliyetleri ve Yeti en lim Adamlarına Genel Bir Bakı ", **Sosyal Bilimler Dergisi**, Manisa, CBÜ-SBE Yay., 2003, C.I, S.2
- ÖZEL, Mustafa, **Piyasa Dü manı Kapitalizm**, 2. Baskı, stanbul, z Yayıncılık, 1995
- PAKALIN, M. Zeki, "Çar ı", **OTDTS**, MEB Yay., stanbul, 2004, C.I
- PEÇEVÎ brahim Efendi, "**Peçevî Tarihi**", haz. Bekir Sıtkı Baykal, 3. Baskı, Ankara, Kültür Bakanlığı ı, C.I, 1999
- PEKOLCAY, A. Necla-UÇMAN, Abdullah, "E refo lu Rûmî", **D A**, C.XI
- SAKAO LU, Necdet, "Cami Dersleri", **Dünden Bugüne stanbul Ansiklopedisi**, stanbul, Kültür Bakanlığı ı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994, C.2
- SÂM , emsettin, "Çar ı", **Kâmûs-ı Türkî**, haz. Ömer Faruk Akün, stanbul, Alfa Basım Yayın, 1998
- SARIKAYA, Ya ar, "Akli limlerin hmalî Meselesi Üzerine Bazı Mülâhazalar", **Eri im: <http://www.osmanli.org.tr/osmanlidaegitim-7-203.html>**, 20.12.2009
- SARIKAYA, Ya ar, **Medreseler ve Modernle me**, 1. Baskı, stanbul, z Yay., 1997
- SÉE, Henri, **Modern Kapitalizmin Do u u**, çev. Turgut Erim, 2. Baskı, stanbul, Yöneli Yay., Kasım 2001
- SÜMER, Faruk, **O uzlar**, 5. Baskı, stanbul, TÜDAV Yay., 1999
- M RG L, Ahmed-Ekrem Bu ra Ekinci, **Ahmed Cevdet Pa a ve Mecelle**, 1. Baskı, stanbul, KTB Yay., Mart 2008
- TABAKO LU, Ahmet, "pek Yolu ve Selçuklu Osmanlı Ekonomileri", **Toplu Makaleler I: ktisat Tarihi**, haz. Ahmet Tabako lu, stanbul, Kitabevi, Kasım 2005
- TABAKO LU, Ahmet, **Türk ktisat Tarihi**, 6. Baskı, stanbul, Dergâh Yay., Ekim 2003
- TOPALO LU Bekir, KARAMAN Hayreddin, "htesebe", **Arapça-Türkçe Yeni Kamus**, 8. Baskı, stanbul, Elif Ofset, 1979
- ULUDA , Süleyman, "Hankâh", **D A**, C.XVI
- UNAN, Fahri, "Bir Alimin Hayat Hikayesi ve Klasik Osmanlı Eğitim Sistemi Üzerine", **OTAM**, Ankara, Ankara Üniversitesi Yay., 1997, S.8
- UNAN, Fahri, "Osmanlı Medrese Uleması: lim Anlayı ı ve Imî Verim", **Koomduk limler Jurnalı/Sosyal Bilimler Dergisi**, Bi kek, KTMÜ, 2003, S.5, s.14-34
- UYSAL, Abdullah, **Zanaatkârlar Kanunu: Kanun-nâme-i Ehl-i Hiref**, 1. Baskı, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı ı Yay., Mayıs 1982
- UZUN, Mustafa, "Envârü'l-a ikîn", **D A**, C.XI

- UZUN, Mustafa, "Muhammediye", **D A**, C.XXX
- WEISSKOPF, Walter A., " ktisatta nsan mgesi", **ktisat Risaleleri**, Der: Mustafa Özel, stanbul, z Yay., 1997
- YARAN, Rahmi, " htiyaç", **D A**, C.XXI
- YA ARO LU, Kamil, "Mızraklı İmihal", **D A**, C.XXX
- YÜKSEL, Emrullah, "Birgivi", **D A**, C.VI
- ZÜRCHER, Erik Jan, **Modernle en Türkiye'nin Tarihi**, Çev: Ömer Laçiner, 2. Baskı, stanbul, leti im Yay., 1996

ÖZET

YILMAZ, Hasan Fatih. 16. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisinde Piyasa'nın Kar ıtı Pazar, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2010

Osmanlı devleti, slam'ın üretmi oldu u gelenekle kendi medeniyetini kurmu tur. Bu medeniyetin kurulu unda muhakkak insanlık tarihinin medeniyet birikiminin de etkileri bulunmaktadır. Ancak, modernizmin henüz var olmadı ı dönemde yani geleneksel dünyada te ekkül etmi bu medeniyetin ancak ait oldu u gelenek ba lamında sa lıklı bir ekilde incelenmesi ve anlatılabilmesi mümkündür. Bu ba lı ba ına bir metot gerektirmektedir.

Bu tez çalı masında; zemini te kil eden gelenek ve onun üretti i bir ekonomik sistem olarak **Pazar** bütünü ara tırılmı tır. Böylece ortaya konan **Pazar**; Avrupa **Piyasası** üzerinden, sa lıklı bir Avrupa ve Osmanlı zihniyeti mukayesesine giri ilmi tir. Bu mukayese ile yukarıda bahsedilen metotun sa laması da yapılmı tır. Bu sa lama yoluyla bu iki yapının ait oldukları zihniyet dolayısıyla farklı metotlar vasıtasıyla incelenmesi gerekti i ispat edilmeye çalı ılmı tır.

Genelde tarihçi yakla ımlarla teori zemininde yürütölen bu çalı mada, yer yer Siyâset-nâmeler, Nasîhat-nâmeler, Kronikler, Ar iv Malzemesi ve di er türde malzemelere müracaat edilmi tir. Kimi zaman zihniyet üzerine yapılmı di er çalı malardan da faydalanılmı tır.

Anahtar kelimeler:

1. 16. Yüzyıl
2. Osmanlı
3. Ekonomi
4. Piyasa Ekonomisi
5. Pazar

ABSTRACT

YILMAZ, Hasan Fatih. Market Economy Versus Bazaar in 16th Century Ottoman Economy, Postgraduate Thesis, Ankara, 2010

Ottoman Empire established its own civilization with the tradition produced by Islam. For the establishment of this civilization, there are certainly effects of the civilization accumulation of human history. But, this civilization formed in traditional world that there was no modernism, could be reviewed and explained correctly as a part of belonging tradition. This requires an independent method.

In this thesis study, overall Bazaar is searched as a tradition that comprises a basis and economic system produced by this tradition. Thus, over the produced Bazaar, European Market, a healthy Europe and Ottoman comparison is done. With this comparison, the above-mentioned method is checked. By means of this check, it has been tried to prove that this two structure should be reviewed with different methods because of mentalities of belonging to.

Generally in this study conducted with historical approaches in a theory base, *Siyaset-nameleler* (Political Books), *Nasihah-nameleler* (Moral Books), Chronicles, Archive Materials and every kind of materials were used. Sometimes, other studies relating to the mentality are utilized.

Key Words:

1. 16th Century
2. Ottoman
3. Economy
4. Market Economy
5. Bazaar

